
ИСТОРИЈСКА БАШТИНА
Број 23

HISTORICAL ARCHIVES OF UŽICE

HISTORICAL HERITAGE
HISTORIOGRAPHY AND ARCHIVES
RESEARCH REVIEW

23

Užice
2014

ISSN 0352–2822

ИСТОРИЈСКИ АРХИВ УЖИЦЕ

ИСТОРИЈСКА БАШТИНА
ЧАСОПИС ЗА ИСТОРИОГРАФИЈУ
И АРХИВИСТИКУ

23

Ужице
2014

ИСТОРИЈСКА БАШТИНА
Часопис за историографију и архивистику
Број 23
HISTORICAL HERITAGE
Historiography and Archives Research Review
Number 23

Издавач/Publisher
ИСТОРИЈСКИ АРХИВ УЖИЦЕ
HISTORICAL ARCHIVES OF UŽICE

За издавача/For the publisher
Весна ПРЉЕВИЋ

Уредник/Editor
Мр Александар В. САВИЋ

Технички уредник/Technical editor
Драган КНЕЖЕВИЋ

Секретар редакције/Editorial Secretary
Зорица ЦАКОВИЋ

Редакција/Editorial Board
Др Момчило МИТРОВИЋ, др Мира РАДОЈЕВИЋ, мр Татјана РАКИЋ,
мр Александар В. САВИЋ, Жељко МАРКОВИЋ, Весна ЛУЧИЋ, Даница ШОСТАР

Рецензенти/Reviewers
др Живота МАРКОВИЋ, мр Александар В. САВИЋ, Драгица МАТИЋ,
Миодраг ГЛУШЧЕВИЋ, Ђорђе ПИЛЧЕВИЋ, Драгиша МИЛОСАВЉЕВИЋ,
Драгослава РОДАЉЕВИЋ

Штампање овог броја часописа омогућио је Град Ужице

САДРЖАЈ CONTENTS

ЧЛАНЦИ ARTICLES

1. Миодраг Д. ГЛУШЧЕВИЋ, Привредне прилике у ужичком крају у току Првог светског рата 9
Miodrag GLUŠČEVIĆ, Economic Conditions in the Užice Region During the First World War 42
2. Ђорђе Б. ПИЛЧЕВИЋ, Повест о мајору Кости Тодоровићу, команданту Златиборског четничког одреда 43
Đorđe PILČEVIĆ, Story of Major Kosta Todorović, Commander of the Zlatibor Chetnik Detachment 63
3. Славољуб Тале СТАНКОВИЋ, Два (не)заборављена брата др Милутина М. Ускоковића: ђенералштабни потпуковник Милан М. Ускоковић и санитетски пуковник др Александар М. Ускоковић 65
Slavoljub STANKOVIĆ Tale, Two (not) Forgotten Brothers of Dr Milutin M. Uskoković: General staff lieutenant colonel Milan M. Uskoković and Medical Corps sanitary colonel Dr. Aleksandar M. Uskoković 78
4. Др Милован ЛУКИЋ, Рачани у Првом светском рату 1914–1918. године 79
Dr Milovan LUKIĆ, Rača People in World War I 1914–1918 - A contribution on the occasion of 100 years of the First World War – 110
5. Салих СЕЛИМОВИЋ, Ратна и друга збивања на сјеничко – пештерској висоравни у Првом светском рату 111
Salih SELIMOVIĆ, War's and Other Events on Sjenica - Pešter Plateau in the First World War - Contribution to the study - 126
6. Гордана ЛАЗИЋ, Ратно сликарство Михаила Миловановића 127
Gordana LAZIĆ, War Paintings of Mihailo Milovanović 142

ИЗ АРХИВСКИХ ФОНДОВА И ЗБИРКИ FROM THE ARCHIVES FUNDS AND COLLECTIONS

7. Радовић мр СЛОБОДАН, Дневничко-путописни записи Тадије П. Костића о доживљајима у Великом рату..... 143
Slobodan RADOVIĆ, Diary-Travel Notes of Tadija P. Kostić on Experiences in the Great War 152
8. Јасминка ЂУРИЋ, М. А, Белешке из Првог светског рата – изводи из архивске грађе породице Николић из Гугља 153
Jasminka ĐURIĆ, Notes From the First World War Fragments from the Archival Holdings of the Nikolić Family from Gugalj 171
9. Мр Александар В. САВИЋ, Народни гуслар Гвозден Ђенић и његова поема *Сјоменица изгинулим борцима за ослобођење и уједињење* 173
Aleksandar V. SAVIĆ, Gvozden Đenić, Folk Minstrel and his Poem *Memorial of the Killed Soldiers for the Liberation and Unification* 190

БИБЛИОГРАФИЈА BIBLIOGRAPHY

10. Илија СМИЉАНИЋ, Ужичани у I светском рату – библиографија)
Ilija SMILJANIĆ, The citizens of Užice in the First World War 191

НАГРАДЕ REWARDS

11. Бошко КОПУНОВИЋ, Салих Селимовић – добитник Вукове награде
Boško KOPUNOVIĆ, Salih Selimović – Vuk’s award winner 219

ПРИКАЗИ REVIEWS

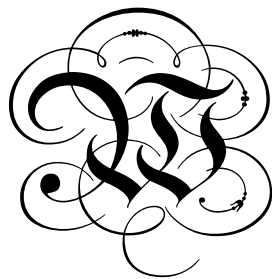
12. Весна ЛУЧИЋ, Издања Историјског архива у Ужицу за 2013. годину
Vesna LUČIĆ, Editions of the Historical Archives of Užice in 2013. 223

**ИЗ ЛЕТОПИСА АРХИВА
FROM THE ANNALS OF THE HISTORICAL ARCHIVES OF UZICE**

13. Весна ПРЉЕВИЋ, Летопис Историјског архива за 2013. годину
Vesna PRLJEVIC, The Annals of the Historical Archives of Užice for 2013 231

IN MEMORIAM

14. Др Радослав Раде Познанивић (1924-2014) 239

ЧЛАНЦИ

УДК 338(497.11)"1903/1918"(093.2)

Рад пријављен: 1. VIII 2013.

Прихваћен: 9. IX 2014.

Миодраг Д. ГЛУШЧЕВИЋ

ПРИВРЕДНЕ ПРИЛИКЕ У УЖИЧКОМ КРАЈУ У ТОКУ ПРВОГ СВЕТСКОГ РАТА

САЖЕТАК: У току Првог светског рата становништво Србије је било изложено великим људским и материјалним напорима и жртвама да би се одбранило од далеко бројнијег и опремљенијег непријатеља. У тој борби, и поред почетних успеха, војни и материјални потенцијал је исцрпен и земља је окупирана. Окупатори (Аустријанци, Мађари, Немци и Бугари) вршили су терор над становништвом и до тада невиђену експлоатацију материјалних добара. То је изазвало несташицу свих животних потрепштина, па и појаву глади, голоотињу и беду и велику смртност цивилног становништва. Сем тога, окупатор је интернирао преостало продуктивно становништво и тиме ослабио производни потенцијал земље. Преостало становништво је терано на кулуке и друге обавезне радове. Интензивно се радило на денационализацији путем пропаганде, образовног система и забрана.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: Окупација, денационализација, кулук, ратни зајмови, интернирање, реквизиције, пљачка, преки војни судови, епидемије, несташице, глад, голоотиња.

Увод

Од Царинског до балканских ратова (1906–1912) дошло је до великог успона српске привреде: у производњи, порасту броја индустријских предузећа, извозу, увозу и укупном бруто друштвеном производу:

Година	Извоз	Увоз	Транзит	Укупно
у милионима динара				
1906.	71,6	44,3	48,6	164,5
1910.	98,3	84,6	57,7	240,8

Појачана спољна трговина изазвала је живљи унутрашњи промет. Године 1910. донет је *Закон о радњама*, којим је извршена реорганизација трговачког пословања и ликвидира застарео еснафски начин у занатству. Унутрашњој трговини знатно је допринела изградња железничких пруга које су употпуниле железничке мреже Србије. За овај крај значајна је пруга Сталаћ–Крушевац–Краљево–Чачак–Ужице, предата саобраћају по етапама од 1910. до 1912. године. Возни парк је у 1908. години располагао са 38 локомотива и 2365 теретних вагона.

Вишак капитала акумулиран у трговини почео је прелазити у индустрију. Од три потребна услова за развој индустрије у ондашњим условима: сировинска основа, јевтина радна снага и капитал, Србија је располагала са прва два, док се домаћи капитал није постепено припремио за прелаз у индустрију. Почети српске индустрије били су отежани индустријским супарништвом развијенијих европских земаља, посебно Аустроугарске. Царински рат је одстранио добар део аустријске конкуренције, чиме је омогућен полет домаће индустрије. У периоду 1905–1911, вредност производње српске индустрије се уседмостручила:

Година	Број предузећа	Коњских снага	Број радника	Вредност производа
1904.	93	3690	4 623	8,9 мил. дин
1910.	428	24030	16095	74,3 мил. дин

Иако је била најважнија грана српске привеле, пољопривреда је заостајала за развојем трговине и индустрије. Царински рат, управо је вођен у интересу трговине и индустрије, довео је српску пољопривреду у кризу, а отежани услови извоза оборили су цене пољопривредних производа, док су цене индустријских производа расле. Погођено аграрним и индустријским ценама, село је плаћало почетак индустријализације земље. Због тежкоће у извозу живе стоке, што је највише погађало ужички крај, сељак је тежиште своје производње пренео на земљорадњу, па се у критичним годинама Царинског рата нагло проширила површина обрађене земље. Производња кукуруза је, углавном, остала иста као у претходном периоду, а повећана је производња пшенице, која је била тражена на страном тржишту. Порасла је и производња воћа, нарочито гајење шљива, због тражње сувих шљива и пекмеза на страним тржиштима. Напредак индустрије подстакао је гајење индустријских биљака: шећерне репе, лана, конопље, дувана. Порасле су и површине под виноградима, а започело је и гајење крм-

ног биља: детелине луцерке и др. Постепено то је водило преласку са екстензивне на интензивну пољопривреду, али је сељака озбиљно погађао недостатак јевтиних кредита, слаб пораст механизације и нестабилност привредних и политичких односа у земљи.

Државне финансије су се после 1903. године стабилизовале, трошкови су се држали строго у оквиру буџетског закона, ликвидирани су ранији летећи дугови. Србија је ушла у Царински рат са 10 милиона, а у Балкански рат са 40 милиона динара резерве.

Србија је из балканских ратова изишла са великим територијалним добитком, увећала је своју територију за 32 000 км² и са 1,5 милион нових становника. Мобилизација од 402 000 људи значила је страховити напор за српску привреду, а одржавање војске и трошкови наоружања процењени су на 590 милиона франака. Укупан српски национални доходак, који је пред рат износио око милијарду франака годишње, пао је за време ратова на 600 милиона. Тако смањена производња морала је поднети све ратне терете. Државни буџет у износу од 130 милиона није могао бити покривен ни за половину, пошто је извоз био сасвим обустављен, а увоз се удвостручио због ратних набавки. Ратови 1912–1913. године стајали су Србију око милијарду франака.

Србија се после балканских ратова налазила на путу економског опоравка. Српски буџети су расли:

Година	Приходи	Расходи
1904.	89,2	89,1 милион динара
1914.	214,3	214,3 милиона динара. ¹

Р а т

Међутим, догодио се Сарајевски атентат, ултиматум Аустроугарске Србији и потом објава рата.

Иако је Србија из ратних операција 1914. године изишла као победник, људске и материјалне жртве које је поднела нису се могле надокнадити. Сем тога, најпре војску, а затим и цивилно становништво захватила је епидемија пегавог тифуса, која је однела више жртава од губитака на бој-

¹ *Историја српског народа*, Београд 1983, VI, 177, 178, 196.

ном пољу. Епидемија се појавила у октобру 1914, а достигла врхунац у фебруару и марту 1915. године. Смртност се кретала од 20% на почетку, да би на врхунцу кризе достигла чак 60% оболелих. За шест месеци, колико је ова болест харала, умрло је преко 150 000 лица.²

И ужички крај је био погођен епидемијом. Нарочито је велика смртност владала међу војницима. Свакога јутра екипа погребника обилазила је механе, кафане и друга места у којима су војници проводили ноћ и купили умрле и транспортовали их на гробље:

У Ужциу за једним колима йунила се друџа, шрећа, и хиџно ойџискивала низ Меџдан и Лиџу, ља уз Доварје. Скочањена, млада шела, шек шџо је из њих уџекла душа, или већ скамењена, луџкала су канашама, одскакивала од дасака, одбијала се од лоџри. Клизали се шочкови слеђеним каменом, рскали, јекџали. Као да йозивају варошане да диџну завесе са йрозора и да виде најновију драму Ужциа. И да се йиџају: Шџа смо ми учинили, йојединачно или заједничко за нашу сељачку браћу, за јунаке који и не знају да су највећи јунаци овоџ свеџа, јер живи исџрулише йо каменим рововима, али Србију не йредагоше...³

И Пожегу је захватила епидемија пегавца. Умирала су и српски и аустроугарски војници, али и цивили. Умрлим војницима, сједињеним у смрти, Пожега је подигла јединствен споменик, на српском и немачком језику, на пожешком гробљу. По изјави окупационог градоначелника Пожеге Миленка И. Јасиковића, књижара, у заједничку гробницу сахрањено је око 400 умрлих, од којих је 2/3 аустроугарских и 1/3 српских војника.⁴

Ратним операцијама 1914. године био је захваћен и ужички крај. У току *Колубарске биџке* непријатељске предње линије допирале су до линије Тометино Поље–Душковци–Јежевица–Мађер–Добриње–Лорет–Бјелички мост–Крстац и даље према Ариљу и Ивањици.

Том приликом непријатељски војници су реквирирали и пљачкали и државну и приватну имовину и разарали инфраструктуру. Приликом повлачења спалили су Гугаљски мост и прекинули путну везу западне и централне Србије.

Привредни опоравак Србије је у току 1915. био отежан због мобилисаног најпродуктивнијег дела становништва и вучне стоке, епидемије пегав-

---

² Епидемију су пренели аустроугарски болесници, које је војска, по повлачењу из Србије, оставила у болницама, а у којима су смештени и српски рањеници и болесници. Према тврђењу Васе Казимировића, епидемија тифуса однела је око 360 000 живота!

³ Младен Ст. Ђуричић, *Ој, Ужцие, мали Цариџраге*, Београд 1975, 35.

⁴ ИАУ, Ф. Општина пожешка, Пожега, 1918-1944.

ца, али и недостатка репродуктивног материјала за пољопривреду, индустрију и занатство.

Због ратне ситуације и неродних година, од 1912. до 1914. испразнили су се општински кошеви са житом и до тада једине материјалне резерве из којих се позајмљивало жито за исхрану угроженог становништва. Према извештају рошке општине за прво полугође 1914, у општинским кошевима, према броју пореских глава требало је прикупити и сместити 52 920 кг жита, а било је прикупљено свега 10 127 кг. Међутим, ни прикупљено жито није било у кошевима, већ је било дато најугроженијим породицама, а по одобрењу министра народне привреде, још од 20. јуна 1912. Сличан је био случај и са осталим општинама округа, те их (кошеве) непријатељ није могао опљачкати.⁵

Он (окупатор) је био у општалом, практиковао и са приватном храном: испразнио је, сместио, све приватне житнице и кошеве, чак и необрани кукуруз с приватних њива кулуком обрао, и све као ратни плен одвукао, мада приватна имовина не може бити ратни плен!

А Србија је била ђуна хране: свака кућа је имала хране за своју прехрану, бојатије су имале у резервама хране чиставе ваџоне, колико је још било у приватним трговачким и млинарским маџацинима! Све је био окупатор диџао и одвукао; ако би који соистивеник приметитио ишио, ишај је био ишучен, зашваран и иштерниран.

Тако диџнуше хране, приватне имовине, чини вредности не ситишине милиуна, већ чиставе милијарде: јер треба знати да је од 1912. до 1915 љод. био забрањен извоз хране, ие се она наџомилала у оџромним количинама.

Стога... „живишне намирнице су за време окупације поштигле цену, кавка се ниџда не иамити, какве ни после рата није било: ие су цене артиклима, који су од окупатора били монополисани искључиво за њеџов рачун. Такви су артикли, на пример, били брашно: оно се моџло само кријумчарски продавати, и у продаји је било кукурузно 9, црно ишенично 12, бело ишенично 16 и 20 круна од 1 килоџрама, а био значи: 18, 24, 32 и 40 динара (иош био је вредности круне била, био присилном курсу, двојином већа од динара!). Млеко се аисолушно није моџло куйити ни за ма колике иаре, јер је све било монополисано поглавито за официрске менаџе, а оно се ни кријумчарити није моџло, ие су болесници и деца листом проџадала; маси је, иакође, кријумчарена, и она је доситизала цену од 80 круна (160 динара).

---

⁵ Др Михаило Тошић, *Терор аустроугарског окупатора над цивилним становништвом ђосешког среза у Првом светском рату*, Пожешки годишњак, бр 3/2003, 49-76.

Свиње су, ђошово лисћом, приликом самођа придирања војске, покуљене и ошеране у Немачку, Аустро-Угарску и Буђарску. Првих дана војничкођа насћуићања преко Саве и Дунава, донео је Vorwärts радосну вест: да је у Берлин и Минхен дошерао 7000 сасвим дебелих, зрелих свиња из Србије. После је нейресћано шрајао шрансћорћ, све док нису ђошово све свиње покуљене...

Говеда су шакође покуљена, особћшо ђојазна и круйна, ша су, после, шодбирана чак и сћшна...

На овце су окуљашћори особћшо били шшман: осем меса, с овцама су добијали вуну и кожу. Где су мођли – покуљили су све овце, ша, ђошово, све козе.

А шшша значи ошимање сћоке у једној шшшћично земљорадничкој земљи, и земљи у знашћној мери још и сћшћној, ошимање које је савршено равно са зашћирањем сћоке, може се шћек шћојмшћи!

Треба још додати: да су и све коње покуљили, ша су шресћареле и немоћне клали за храну сћшановншћшву, које, иначе, смашћра за шћоган коњско месо...

Осем шћођа, реквизирана је била сва ракија, све вино, све воће, ша и бацве и бурад шћшребна за шћимање ракије и вина.⁶

Реквизиција никоме ништа није плаћана, нити су какве реквизиционе признанице издаване.

Бежали су (окупатори) шћод шћршћиском, али су шћак сћшшћли да ошљачкају неке шћородице и шћрђовачке радње. Илија Јовановић, шћредузимач из Пожеђе, обавесћшо је Суд ошшшћине шћожешке о великој шшшћшћи која му је шћрчићена... Приликом шћрве офанзиве 1914. године, на захћив шће војске, Тшћосав Бисшћ ошћерао је Илијине волове и кола и није их врашћшо.⁷

Исцрпеност материјалних ресурса у току ратне 1914. године, губици у живој сили на бојном пољу и помор од заразних болести, поглавито епидемије пегавца, нису омогућили Србији да се опорави и у следећој години пружи одлучнији отпор завојевачу. Сем тога, Аустроугарска је за балканску кампању придобила Немачку и Бугарску и тако је припремљена војска

---

⁶ Драгиша Лапчевић, *Окуљација*, Београд, 1922, 39, 40, 41, 42. „С почетка још, док је помало ракије кријумчарске трајало код кафешија, кријући су је крчмили у шољницама од кафе, па су муштерије и захтевали ладну кафу.

⁷ Михаило Тошић, н.р. Бисшћ је потврдио Илијин навод: *Приликом шћроласка аустроугарских чешћа кроз ово месћо у 1914. гођ. мени је од војних власћшћ наређено да са колима и воловима Илије Јовановића возим аустроугарске раћенике преко Ужшћца и даље. Ошшшћо сам до Тузле у Босни, где су ми кола и волове одузели, а мене зашћворили. Кола су била звоздена и нова.*

од око 800 000 људи савремено опремљених, под командом немачког генералфелдмаршала Аугуста фон Макензена. Овој сили се супротставила српска војска од око 300 000 војника, новомобилисаних и добрим делом старијих годишта, развучених на фронту од близу 1000 км. Отпор је био добро организован и пред надмоћним непријатељским снагама српска војска се повлачила у реду, све док Бугари нису пресекли одступницу према југу и онемогућили везу са савезничким снагама у Солуну. Војска и велики број избеглица, преко Косова и Црне Горе, повлачили су се кроз беспуће Албаније, „Српску Голготу“, али нису капитулирали. Земља је окупирана.

Окупација

У Бечу се сматрало, а са тим су били сагласни и немачки кајзер Вилхелм II и бугарски краљ Фердинанд I да Србија мора бити уништена, *да од Србије не сме преостати било каква 'поуца'*. Србија је подељена између освајача.

На делу српске територије која је припала Аустроугарској формиран је 1. априла 1916. године Цесарско-краљевски војни генерални гувернман (ВГГ) са више округа на чијем су челу стајали војни команданти. У ВГГ уведен је један ригидан систем економског искоришћавања. Поред тога, забрањене су политичке организације и удружења, а школе стављене под контролу. Принос од жетве и роба која је произвођена морали су се предати, а животне намирнице су рационисане. У зиму 1916. године у Србији је завладала глад која је, како је извештавао Црвени крст, усмртила више од 8000 људи.

Окупатори су били овлашћени да доносе наредбе и одговарали су за спровођење мера. Под окружним командантима стајали су срески команданти. Среске команде у округу биле су у Ариљу, Бајиној Башти, Чајетини, Косјерићу и Пожеги. Осим окружне команде, образоване су: окружна жандармеријска команда, окружна финансијска команда, војне команде места, окружни војни магацини и окружне болнице. Образоване су и жандармеријске постаје – станице у Бјелуши, Мочиоцима, Дубу, Дервенти, Рогачици, Заовинама, Јабланици, Кремнима, Љубишу, Сирогојну, Маковишту, Сечој Реци, Љутицама, Средњој Добрињи, Биосци, Карану и Ужицу.

Уређење односа у општинама, којих је у округу било 79, извршено је у лето 1816. године на основу *Закона о општинама*, а у свакодневном раду окупатор се послужио одредбама српских закона. Општинске управе остале су у рукама домаћих представника, имале су своје председнике и кмето-

ве и остајале су док су биле поуздане, а у противном су замењиване аустроугарском управом и жандармеријом.

За одржавање реда и извршавање окупаторских заповести организована је месна полиција, потчињена окружној команди. Она се састојала од поверљивих људи који су учествовали у акцијама војне управе (попис стокe, реквизиције, евиденција свиња и сл.) и функционисала је као егzekутивни орган.

Ради наплате финансијских обавеза (трошарине, разних такса и казни) образована је финансијска стража у осам места: Бајиној Башти, Дервенти, Рогачици, Чајетини, Мокрој Гори, Косјерићу, Пожеги и Ужицу.

Инсталисане су и телефонске станице у 12 места: Ариљу, Мочиоцима, Бајиној Башти, Дервенти, Рогачици, Чајетини, Кремнима, Љубишу, Косјерићу, а у Пожеги и Ужицу биле су етапне поште и телеграф I класе.

Ради лечења окупаторских војника и цивила, сем Ужичке болнице, постојала је болница у Пожеги.

Снабдевање окупационе војске вршило се из окружног војног магацина и из војне економије у Севојну. Постојале су и четири утоварно-истоварне станице у Пожеги, Узићима, Горјанима и Ужицу. Оваква организација, са мањим изменама, остала је све до 1. новембра 1918. године.⁸

Војном генералном гувернману дата је препорука да *свом енерџијом и безобзирношћу брине о ињтересима вођења рајта и оружаних снага* и да *најчвршићом руком и с безобзирном сџроџошћу унишћивава сваку љобуну и љроводи најдалекосежнију експлоатацију*, да материјална средства Србије користи до крајњих граница и без икаквог битнијег обзира према становништву.

Да би се урушио српски валутни систем, уведена је привремена, а од 22. јуна 1916. године стална, девалвација динара према круни за 50%, односно 1 круна = 2 динара, иако је реално динар остао јачи од круне, па су се у Гувернману за 100 динара добијале 102 круне!⁹

Држање окупатора према становништву у окупираној Србији и његови поступци према заробљеним и рањеним српским војницима и интернираним цивилним лицима допринели су да је рат постао тоталан на релацији окупатор – народ. У покореној Србији становништво је свим средствима, пасивним пружањем отпора, организовањем оружаних побуна и диверзија, а при крају рата и отвореним учешћем у борби против окупатора, давало свој допринос напорима својих и савезничких армија.

---

⁸ Љубодраг Поповић, *Историја Титовог Ужица I*, Титово Ужице 1989, 912, 913.

⁹ А у Нишу, средишту бугарске окупационе области, мењало се 100 динара за 140 круна.

Окупациона власт је допуштала и све чинила да домаће становништво страда од глади. Већ током продора у Србију затекли су у ратом разореној земљи људе лишене средстава за живот. Извештаји из позне јесени 1915. године говорили су о беди која опасно прети. Кад је средином јануара 1916. године дошао на дужност, гувернер Јохан гроф Салис-Севис затекао је такво стање да је сматрао за неопходно да у својим првим јављањима Врховној команди извести како је *неојходна најхитнија помоћ* и да то тражи *чисто људски сив*. Убрзо се вест о глади у Србији проширила по свету, па су америчке, швајцарске и холандске добротворне организације понудиле своју помоћ. Међутим, то није зауставило бахатост окупатора.

Пљачка

Чим је окупаиор ушао у земљу, сместиа је укинуо све Земљорадничке Задруге, Срјско Пољопривредно Друштво с његовим Подружницама, Пољопривредне Сјанице, Воћне и Виноградарске Расаднике, а њихову имовину, која је износила на сјошине милијуна у злату, простио је ољачкао и оставио их без игде ичеџа!

Привајним је лицима ољачкао њихову привајну имовину: вршалице, њлуџове, дрљаче, шријере и вејрењаче, сјраве, које, у једној земљорадничкој земљи, предсјављају вредности преко милијарде динара!

Затим је ѡкуљена вуна из ѡстиелних сјвари; а она је, у нашој земљи, била у душецима и јасиуцима у оџромној количини!

Пошом су ѡкуљени сви судови од бакра и месинџа, којих је у нашем народу била оџромна количина, јер их је имао и најсиромашинији човек и чуввао још од Турака, ѡа их непрекидно ѡринављао!...

Придизањем сјоке је народ остављен без сјочноџа џноја, ѡе није имао чиме њиве џнојити!

Ољачкан до џоле душе, народ је ишао сав у крѡама, а кад су и оне сјале, ѡчео се одевајти не више вуненим оделом, већ оделом изајканим од хладне конојље и још хладније којриве!

Уз ѡљачку за рачун своје државе, аустроуџарски официри су ѡљачкали и за свој рачун, ѡ варошким кућама су ољачкали сав финији намештај и све финије сјвари, један је официр ѡриџиџао ориџиналну хрисовуљу Цар Душанову коју је као ремек-дело историско чуввао један наш историк, у Гроцкој је био један зликовац и ојмичар, Маџар, инвалид, који је простио од свејта ојимао све што се ојети може, особито сјоку!¹⁰

¹⁰ Драгиша Лапчевић, *Окупација*, Београд 1922, 72.

Према наводима аустроугарске врховне команде, до средине маја 1916. године заплешено је и у Монархију извезено 170 000 говеда, 190 000 оваца и 50 000 свиња.

По доласку у Пожегу, у јесен 1915. године, окупациона војска се већ други дан размилела по селима и отпочела пљачку: *Подељени у жрује, 'Швабе' су јурнуле на шорове и оборе; као да их ништа друго није интесерсovalo. И док су они меркали стоку и одвајали оно што им се свидело, схваћивши њихову намеру, жене су се дале у кукњаву... То је из народне душе намах провалио исконски страх од глади и немаштине, јер кад се после неродне године остане и без стоке – како ће се презимити и дочекајти до новог рода?!... Али од кукњаве није било помоћи; окупаторски војници су урадили оно што су наумили; одвојили од стоке оно што је било боље и онда наредили ојаћеним женама да што дођерају у Пожегу.*

*До краја године пљачкање стоке по Горобилу поновило се још два-три пута.*¹¹

Интернирање

Због отпора који је пружен анексији Босне и Херцеговине, Сарајевског атентата и пораза аустроугарске војске у кампањи у 1914. години, окупатор је у Србији проводио директно физичко истребљење становништва, услед чега је упрошћен ратни судски поступак, затим су провођене присилне евакуације и стварани концентрациони логори. На овај начин вршен је геноцид над српским становништвом.

У врху аустроугарске државе, у Бечу и Будимпешти – како историјска истраживања показују – сматрало се да су терор и геноцид у окупираној Србији једино средство које може да, за догледну будућност, елиминисе Србију као друштвени и политички фактор у историјским збивањима на Балкану и да спречи да Србија буде главни чинилац окупљања Јужних Словена изван Хабсбуршке монархије.

Аустроугарске власти су најпре 1914, затим 1915. године конфинирале и интернирале са окупиране територије знатан део српског цивилног становништва и држале га, највећим делом, до свршетка рата. Нови талас масовног интернирања био је изведен почетком 1916. по запоседању Србије. Практично без изузетка, скоро целокупно мушко становништво, старости преко 17 година, одведено је у логоре под изговором да су војни обвезници, добровољци, комите или чланови и припадници разних национално-

---

¹¹ Недељко Јешић, *Горобиле*, Пожега 2002, 480.

патриотских удружења или друштава. Крајем пролећа и у лето 1916, кад је Румунија ушла у рат и окупирана Србија, мада краткотрајно, постала фронтуска територија, интернирано је више десетина хиљада људи и жена од 15 до 60 година живота, чак и више хиљада деце изнад 7 година. Ослобођење Битоља у јесен 1916. било је повод за ново интернирање; затим у време гушења Топличког устанка и, на крају, пред само ослобођење, да би се обезбедило безбедно повлачење окупатора, похапшени су и интернирани цивили из југозападних крајева и Санцака. На мети окупационих власти били су нарочито резервни официри, интелигенција, државни чиновници, професори, учитељи, лекари, свештеници, угледни домаћини. Издат је распис о хапшењу и интернирању чланова *Црне руке*, *Народне одбране*, *Кола српских сестара*, *Слободних зидара*, затим чланова редакција *Полиитике*, *Малоџ журнала*, *Брке*, *Сјадала*, као и свих лица која су се истакла као непријатељи Двојне монархије. Одвођење интернираца и талаца имало је за циљ да се народ обезглави и застраши како би се што слободније могла спроводити денационализација и пљачка народа и земље. У једном распису, од интернације се изузимала: **омладина испод 17 година, старци преко 55 година и болесни**. Међутим, из спискова интернираних види се да се ово ограничење није поштовало, а лекарски преглед је био чиста формалност:

*Кад нас 1916. године сабраше овде у Прибоју 584 (људи)... у очи Крстиводана, изведоше нас те доктори прегледаше јесмо ли бајази здрави, да нас крену на Увац, у воз засебни, под ситрожом ситражом. Али нам најпре, пошто доктори казаше да смо здрави, иако нас је било ћоравих и сакаћих, злувих, немих, ја и од 14 година деце чобана, сјавише значке од илајина на десне руке, црне, свима редом... Кренуше нас пешнице и ситаро и младо до Увца, брзим кораком; коњица и пешадија праће нас да ситићнемо на воз... а фамилије, жене и деца с њском, илачом и кукњавом праће нас, докле су им дозволили... Поћосмо ноћу и осванусмо у Босанском Броду; ту нас пребацише у зовеће и свињске вагоне. До у Ашах ситићосмо дружи дан...*¹²

Стални концентрациони логори били су у Араду, Ашаху, Нежидеру, Хајнрихгрину, Болдогасоњу, Браунауу, Нађмеђеру и другде.

Из ужичког округа у логоре и радне бригаде отерано је 1157 људи, жена и деце из готово свих општина, села и заселака и вароши. „Добротом“ истих ових власти вршена је репатријација оних раније интернираних. Враћено је кућама 287 лица из ужичког округа. Део је потпуно ослобођен, а други су упућени у радне батаљоне.

¹² ИАУ, МГ, Милан Борисављевић, *Сећања*.

Стање у логорима било је неподношљиво. Смештај у баракама, бившим коњушницама, без топле одеће и покривке; храна – чорба од киселе репе и комад хлеба од 200 гр дневно; честе епидемије, слаба исхрана и велика хладноћа узроковали су високу смртност (у Нежидеру 67%).¹³

*
*   *

Да би обезбедио свеукупну експлоатацију Србије и ставио је у службу ратних напора Монархије, окупационе власти у ВГТ организовале су у току 1916. године попис становништва и материјалних ресурса.

Пољопривреда

На 3288 км², колико је округ обухватао, било је 328 653 ха земљишта. У 1915/1916. г. било је обрађено, под

кукурузом	11 159,96 ха	јечмом	680,85 ха
ражи	279,05 „	пшеницом	8 022,47 „
овсом	2 799,27 „	пасуљом	487,42 „
кромпиром	619,97 „	купусом	675,91 „
луком	25,15 „	конопљом	359,95 „
ланом	2,85 „	виноградима	50,00 „

Шљива раних имало је 360 905 стабала, на површини од 705,03 ха, а шљива позних 940 578 стабала, на површини од 1 881,03 ха.

Ливаде су захватале 20 643,70, а детелишта 11,64 ха.

Разних осталих култура било је на 1607,74 ха.

Жетвени приноси са овог обрађеног земљишта износили су:

кукуруза	41 902, 19 квинтала	пшенице	16 477,72 квинтала
ражи	635,66 „	јечма	1 591,34 „
овса	5 496,53 „	кромпира	5 901,14 „
купуса	11 995,73 „	лука	63,66 „

---

¹³ Душан С. Кривокапић, *Сећања из Нежидерског лагера*, Матарушка Бања 1976, 36: У Нежидерски лагер ушло је 14 500 србијанских и црногорских житеља; у лагеру је оставило своје кости 9700 лица.

коноплје	490,68	„	лана	1,47	„
сена	57 934,03	„	сламе	18 613,46	„
шљива раних	52 599,03	„	шљива позних	56 866,57	„
детелине и њеног семена	60,92	„			

За 1916. годину било је више података, али се они међу собом разликују. Стога је од 22. до 31. маја 1917. године извршен попис обрађеног земљишта и усева. Овом попису се придавао посебан значај, јер је он био *од особитије и велике важности за будућу ојскрбу земље њољопривредним производима*. Зато је била *стирога дужности да се овај попис обави великом њажњом и особитио савесно*.

Сабирајући летину из 1916. године, окупационе власти су прогнозира-ле да ће, по свој прилици, у родној 1916/1917. години бити обрађено и засејано:

кукуруза	11 953,14	ха	пшенице	6 200,88	ха
ражи	388,56	„	јечма	862,79	„
овса	3 451,47	„	пасуља	538,10	„
кромпира	712,10	„	купуса	711,48	„
лука	76,85	„	коноплје	421,55	„
лана	4,01	„	ливада	19 683,15	„
детелине	12,81	„	винограда	50,00	„

Осталог обрађеног земљишта било је 1 133,90 ха, што укупно чини 46 151,19 ха.

Међутим, по званичним подацима, у округу је разним културама засејана површина од 89 020 ха. Од тога на државном поседу 341, црквеном 194, општинском 5286, разних фондација 1275, а у приватном власништву 81 924 ха. Шуме и друго дрвеће обухватили су 75 709, а слободно, необрађено земљиште 163 924 ха.

Према овим подацима, стање три културе најважније за људску исхрану: кукуруз, пшеницу и јечам, било је следеће: кукуруз, у то време најраспрострањенија и најважнија биљка за људску исхрану, био је засејан на 11 906,52 ха. Остале две културе су биле мање заступљене. Пшеница је била засејана на 6215,83, а јечам на 860,74 ха.

По званичним подацима, а на основу пописа, стање је било другачије. У периоду мај-јуни 1917. године било је обрађеног земљишта у ужичком округу, у хектарима: пшенице на 4448, ражи на 359, јечма на 452, овса на 1256, кукуруза на 10 373 и кромпира на 401 хектару.

Ако се овај попис упореди са стањем из 1916, видљиво је велико смањење обрађених и засејаних површина разним културама, изузев ражи, где се показује увећање за око 80 хектара.

Смањење код засејаних површина износило је код кромпира за око 220, а код овса за око 1500 хектара.

Окупационе власти, интересовао је принос и служили су се подацима о количини убраних производа из ранијих година. Принос, нпр. код пшенице износио је, у 1916. години 3,28, а у 1917. години 5,74 квинтала.

Подаци показују да је обрађена површина смањена за готово половину, а самим тим и укупан принос. Исказан је осетан мањак у производњи пшенице потребне за исхрану становништва и глад је погодила и ове крајеве.

Од укупне количине од 27 462 квинтала рода у 1917. године требало је много шта подмирити. За исхрану 119 759 становника округа, по нормама које су окупационе власти прописале и за нову сетву било је потребно 59 728 квинтала. Значи, требало је још 32 266 квинтала!

Иако је окупационој власти било познато стање, наставила је притисак на становништво и до 31. децембра 1916. године сакупљено је од народа: пшенице 905, ражи 6, јечма 27, овса 2038, кукуруза у клипу 1416 и у зрну 33 квинтала. У округу је прикупљено и 107 вагона сувих шљива и 78 вагона пекмеца.¹⁴

Ради унапређења производње у округу, окупатор је формирао пољопривредне станице у Севојну, на Златибору и код манастира Раче и Клисуре. Станицом у Севојну управљао је референт у окружној команди оберлајтнант Станковић. Ова станица имала је на располагању 6 ха њива, 10 ха ливада и пашњака, 4 ха воћњака и повртњака и 22 ха шуме.

Редовно су пописиване засејане површине и културе на њима и процена приноса. Жито и други пољопривредни производи били су подвргнути обавезном откупу, по нижој цени од тржишне. Као подстицај предаји жита, окупационе власти су „бесплатно“ делиле со, шећер, петролеум и дуван. Пред крај рата поступак према произвођачима био је још драстичнији: *нико не може задржати ни јечам ни раж за исхрану. Зато мора сваки произвођач сву своју количину обеју врста житија предати надлежном пријемном месту Друштва за искористивање жетиве, изузимајући ону количину, која је потребна за семе.*¹⁵

---

¹⁴ Ради печења пекмеца окупатор је у Пожеги формирао *Конзорцију*, коју су чинили грађани лојални окупационој власти.

¹⁵ ИАУ, ЗП, А4-И-50, Окружни заповедник Ужице, 2.07.1918.

А од 30. јуна 1918. забрањена је свака трговина житом и животним намирницама:

Тешке прилике изазване оштим рајним сјањем захтевају да се преда сво жито, изузимајући ону количину, која је потребна на главу као и ону за семе... Сва дружа количина жита мора се безусловно предати.

Забрана купопродаје житарица била је уведена у целом Гувернману, па је појединцима, који су покушали да набаве жито у другим житородним крајевима, жито одузимано.

Сем житарица, сеоско становништво било је обавезно да произведе и преда одређене количине поврћа, а неке врсте нису се раније производиле. Окупатор је и за то имао своје решење:

Услед тога што се прописана количина сјанаћа и салате не налази више, имају оштин на основу одлуке Ц. и К. Окружног заведништва, као дојуну за најред поменуто поврће у будуће прописану количину бораније и кромпира дуго да предају.

Сточарство

По попису из 1916. године, у округу је било: 61 981 говедо, 4353 коња, 2 бивола, 21 мазга и магараца, 29 557 свиња, 127 158 оваца и 19 558 коза.

Свиње су дељене на оне до 1 године и оне старије. Унутар ове поделе биле су оне: до 3 месеца и до године дана, затим мушке и женске, па по тежини: до 50, од 51 до 100 и преко 100 кг.

Сточни фонд знатно је смањен у односу на попис из 1910. године. По том попису у ужичком округу на 1 км² било је 2,3 коња, 18,8 говеда, 10,3 свиња, 9,0 коза, 67,9 оваца, а 1916. године: 1,4 коња, 21,1 говедо, 9,9 свиња, 5,2 коза и 46,7 оваца.

По попису из 1910. године, у ужичком округу живело је 146 763, а по попису из 1916. године 114 061 становника. На 1000 становника 1910. било је 51,3 коња, 420,6 говеди, 230,2 свиња, 202,2 коза и 1520,4 оваца. А у 1916. години, при знатно смањеном броју становника, на 1000 становника било је 38,9 коња, 607,8 говеда, 286,4 свиња, 149,5 коза и 1348,3 оваца.

Запрежних кола са једним коњем било је 97, а са два коња 1630.¹⁶

Окупациона власт увела је обавезни откуп стоке и сточних производа и на тај начин подмиривала своје потребе у месо и другим производима.

¹⁶ Љубодраг Поповић, *Прилози за историју ужичког краја у I свешком рају*, Ужички зборник, бр. 10/1981, 377-384.

Сем тога, пљачком и реквизицијама одузимања је стока и кажњавани су „непослушни“ грађани. Да би имао што бољи увид у бројно стање стоке, окупатор је организовао нови попис у августу и септембру 1917. године. Том приликом сва су говеда жигосана. Драстичне казне су претиле лицима која не доведу стоку или лажно прикажу њен број.

Окупатор се снабдевао месом откупом по ниским ценама и пљачком, а за покорено цивилно становништво прописао је кад сме да једе месо: *Дана 3. септембра, 1916. године, на основу, Заповести, К. у. К. Среског, заповедника... грађанству саопштава следеће Објаве:*

1. *Понедељком, средом и петком забрањује се употреба меса за исхрану;*

2. *Свиње испод 80 кг не смеју се класти, сем ако је нужда. За клање треба претходно да се добије дозвола од Царског и Краљевског заповедника.*¹⁷

Посебну пажњу окупациона власт је посветила откупу вуне, као стратешкој сировини:

*Сва вуна, која се налази у поседу становништва, мора се до суботне 10. септембра 1916. године предати код Среске команде. Од сваке овце, која се налази, да се преда 1200 грама неодране или 600 грама одране вуне. Од сваког јагњета 500 грама неодране или 250 грама одране вуне... Ако до 10. септембра не буде донешена Среској команди потребна количина вуне, што ће код земљорадника целог среза, који имају овце, патроле доћи, количину вуне, која фали тога ради донети, да ће се јасници и душеци испразнити и већ прерађена вуна, покривачи, одело, једном речју све, шта има додатно лице, одузети, конфисковати, а совјетеник ће безусловно бити интерниран... Предење сваке врсте вуне је најстрожије забрањено.*¹⁸

Сем вуне, обавезни откуп је обухватио и конопљу. Одузимања је на њиви, и она на трлу, и кучине и пређа. Тако су грађани лишавани платна за рубље и убрусе.

Непријављене количине конопље су одузимане. Наредбом је наложено да се принос жетве и тежина конопље у стабљници морају пријавити при првом и после другог чупања, а такође и жетва семена.

Окупациона власт обавезивала је становништво да сакупља и предаје разне биљке и биљне делове: коприву, корење папрати и пиревине, купи-

---

¹⁷ ИАУ, Општина пожешка, 1916. година.

¹⁸ ИАУ, Општина пожешка, Пожега, 1839-1918, Наредба Среског заповедника у Пожеги, № 4529.

нов лист, храстове шишарке, шумске плодове: храстов и буков жир, лешнике, малине, купине, воћне коштице, шашу, стару хартију. Сви ови плодови и сировине откупљивани су присилно, по ценама које је власт одређивала.

Под обавезни откуп потпадале су и сирове говеђе коже: *Према заповестима Цар. и Краљ. Среског заповедништва од 17. јуна 1916. год. има се саопштило свима месарима, који кољу говеда... да су обавезни говеђе коже сушити и осушене шљати Окружној команди, а другоме никоме коже не смеју продавати. Стога овим **Наређењем** да се одмах позову сви касати и да им се ово наређење на поштом саопшти. Овом наредбом опанчари и обућари лишени су сировина и посла, а становници без своје обуће.*

Сем тога, месари нису смели продавати грађанству ни лој ни масноћу из костију, већ највишегљивије скуљати и исту што пре предавати повереном скуљачу... који је ту робу предавао Среској команди.

Шумарство

Окупационе власти су водиле бригу о шумама као о потенцијалу за ратну привреду. И о шумама је вођен детаљан попис према врстама, лишћари (храст, брест, буква и др.) и четинари. Такође је идентификовано власништво: државне, црквене, манастирске, општинске, сеоске, остале јавне шуме и приватне, као и спорне, шуме без власника.

По подацима из 1917, под шумама је било 64 611,5 ха. Класиране су у три групе: 4411 цбуња, шумарака 7027 и 53 173 ха шума. По врстама било је 34 895 ха букве, 20 ха бреста, 6792 ха храста, 5084 ха осталих лишћара и 17 820 ха четинара. Државних шума било је 28 907 ха, црквених и манастирских 347 ха, општинских и сеоских 11 675,5 ха, осталих јавних шума 1172 ха, спорних и без господара 257,5 ха и приватних шума 22 253 ха. По процени, укупна вредност свих шума у округу износила је 51 272 308 аустријских круна.

Индустрија и занатство

У округу је било само неколико индустријских предузећа:

1. Механичка ткачка радионица у Ужицу, акционарско друштво;
2. Електрично предузеће, са централом у Ужицу, акционарско друштво;
3. Стругара у Ужицу акционарског друштва;
4. Индустријски млин у Ужицу Малише Атанацковића;

5. Парни млин у Пожеги, Драгише Васића, адвоката из Чачка;¹⁹
6. Експлоатација шума на Тари, у Растишту, у власништву државе.

Погонска снага Ткачнице, стругаре и млина била је електрична енергија из две хидроелектране, једне, „Под градом“, од 70 КС, акционарског друштва и друге, у „Гроту“, од 32 КС, Малише Атанацковића. Млин у Пожеги, покретан је снагом воде од 26 КС. Шума на Тари експлоатисана је снагом једне локобиле од 16 КС.

У Ткачници је било упослених 130, у хидроцентрали 8, у стругари 25, у млину у Ужицу 8, у млину у Пожеги 6 и у експлоатацији шума на Тари 200 радника.

Процењена вредност ових предузећа износила је 2 350 000 круна: Ткачнице 480 000, хидроцентрале 190 000, стругаре 50 000, млина у Ужицу 100 000, млина у Пожеги 30 000 и шумске експлоатације на Тари 1 500 000 круна.

Занатство је било у великој стагнацији. Највећи број занатлија био је мобилисан и повукао се са војском, један број је интерниран, а они који су остали нису се могли снабдети алатом, репроматеријалом и стручном радном снагом. Окупатор је, као што је већ наведено, присилно одузимао обојене метале, говеђе коже, вуну, конопљу, стоку, житарице, поврће и воће, те су занатлије које су се бавиле прерадом тих сировина (опанчари, обућари, казанције, месари, мумције, бојације, абације, мутавције, седлари и др.) остајали без посла.

Од 30 вагона помоћи становништву у животним намирницама из Швајцарске ужички округ добио је 3 вагона у августу 1917. године.²⁰

Поред пољопривредних производа, окупатор је од становништва одузимао све предмете од бакра, месинга и гуме. Било је наређено да се сви бакарни и месингани судови донесу у општину, где су одузимани; потом су жандарми ишли од куће до куће, вршили претресе и одузимали непријављено.²¹ У Пожеги је покупљено први пут 1100, други пут 800, а потом 100 кг бакра. На овај бакар нису издаване признанице. Одузимана су и црквена звона.²² За гуму истакнута је *Објава о узайћењу (забрани) гуме. Забрањено је приватнима – сем војним лицима – имати гуму ма какве врсте*

---

¹⁹ Закупац млина за време окупације био је Паун Петровић, бивши власник.

²⁰ Љубодраг Поповић, н.р.

²¹ Треба знати да су у кућама по селима углавном постојала отворена огњишта, на којима су, на веригама висили бакрачи, у којима се кувало. Само су најбогатије куће имале штедњаке.

²² Спиро Остојић, свештеник из Годовика, заједно са селом, скинуо је и закопао звоно и тако га спасао од одузимања. *Црквене звонаре су заћућале као у време ројсџива под Турцима!*

од дана ове објаве. Сав материјал од жуме има сваки совјетеник да преда до 15. септембра 1918, дојичној средској команди... Гума на шочковима – велосипеда, на шочковима фијакера, као и сва жума за луксузне употребе подлежу забрани (узаштењу) изузимајући ону жуму која служи у хиџијенске употребе.²³

Већ на почетку окупације настале су велике тешкоће за исхрану становништва округа. Овај крај претрпео је велике штете у ратним операцијама у 1914, а затим и у 1915. години. Велики број хранилаца породица је или страдао у рату или одступио са српском војском и опскрбу незбринутих породица преузеле су општинске власти. Сачињени су спискови угрожених породица и оне су добиле књижицу-упутницу (Anweisungsbuch) којима су општине потврђивале да имају право на примање помоћи. На почетку 1916. године набављана је храна преко овдашњих трговаца, а ови набавили од трговаца из Пожареваца, Смедерева, Паланке и Велике Плана, а брашно из Румуније преко чачанских трговаца.²⁴

Да би се ублажио притисак сиротиње на општине, Окружно заповедништво је наредило да општине одреде део општинске земље и поседа имућнијих грађана и поделе парцеле угроженим породицама на обраду и да се орање што пре изврши. Издаја је и Објава о ђубрењу башта, плацева и њива у јануару и фебруару и рљању – припремама за сетву.

Становништво

Аустроугарске окупационе власти кућиле су по земљи Србији све што се нашло живо иза српске војске и у великим транспорима извлачили у мочварне и далеке крајеве да им нестане трага... Ти Срби су имали судбину да бију са непријатељем један други и дружичи Кајмакчалан, можда мање славан, али зато свакако мучнији, страшнији и катасстрофалнији.

Страдање цивилног становништва у Србији илуструју и подаци о **беганији**, нарочито у 1915. години кад је из ужичког округа кренуло око 75 000 цивила.

Особито је био огроман њомор у заробљеништву и интернацији, пише Лапчевић, и не само од зараза које су тоштво трајно бесиле и које

²³ Љубодраг Поповић, Прилози за историју Ужичког краја у I светском рату, Ужички зборник бр. 10/1981, 377-383.

²⁴ ИАУ, Општина Пожега, 29.01.1916. У Пожеги је било 196 корисника, са 1006 чланова, а набављено је 105 630 кг брашна и дељено по 0,5 кг по члану. Било је много молби за помоћ, а неки су позиви били драматични. Тако Софија Лазаревић, Коса Чивша и Мара Голубовић из Пожеге траже помоћ да не би скапали од глади!

Аустро-Угарска није хтела угушивати, јер о заробљеницима и индирним није водила рачуна ни колико о њима, већ са једнога хладнога и хладнога режима, који је сарађивао и људе иначе врло ошторне...

Политика биолошког истребљења српског народа имала је подлогу у посебном упутству Врховне команде у Бечу – да се према становништву Србије не сме имати никакве милости. То упутство потписао је генерал Хорштајн (Horstein), а издато је непосредно пред напад аустроугарских трупа на Србију:

Браћо војници, ми ћемо се ускоро наћи у једној земљи чији је народ зорни од најгрознијег варварина; уколико би вас задесила ова несрећа да паднете у њихове руке, онда можете рачунати са најјезивијим (послужима). Носеви и уши биће вам одсечени, очи ископане; вода ће тамо бити отрована, иакоће и храна; зашто вам наређујем да према овој банди немају никакве милости, већ да све, што је српско, уништавају и сваког, ко српски говори, без даљег штељење. При уласку у српске градове и села дужност вам је да у првом реду похватају све високе и најугледније личности, као државне чиновнике, свештенике и учитеље, и у присуству свих одмах обесије из сваке групе по тројцу.

Официри су се држали ових упутстава. Систематска пропаганда широм Монархије створила је климу за масовне злочине, до тада незабележене у историји. И у заробљеништву је страдао велики број српских војника, 81 214 лица. Један број је убијен, један је умро услед слабе хране, разних болести и хладноће, а један је оставио своје кости на радилиштима на којима ратни заробљеници, по Хашким конвенцијама, нису ни смели бити употребљавани: фортификациони радови у првим борбеним линијама (на аустројско-италијанском фронту), у рудницима, па чак и на изградњи Багдадске железнице у пустињама Месопотамије.

Врхунац окрутности било је јавно вешање на Доварју у Ужицу Вељка Танкосића, свештеника из Дивљаке, због наводног оружаног отпора војној сили Монархије и убијања аустроугарских војника; убијене комите су дотерани у колима и изложени да би се грађани заплашили; штампане су разгледнице на којим су представљени убијене комите на колима!

Током окупације провођена је интензивна денационализација у јавној комуникацији, школама, администрацији, просвети и култури. Школе су распуштене, а наставно особље отпуштено. Забрањене су књиге Бранка Радичевића и Јована Јовановића Змаја. Промењени су називи улица, уведена је нумерација кућа и 1916. године, извршен је попис становништва, стоке, земљишних поседа и усева и на њима процена приноса. Постепено је потискивана ћирилица, да би потом била законски укинута и заведена ла-

тиница: у школе, администрацију, фирме, натписе на кућама и улицама, у штампани.

Кад су у другој половини 1916. године школе биле поново отворене, уместо дотадашњих наставника доведени су „учитељи“ из Монархије. То су били махом подофицири, неспособни за војну службу, обично понемачени Чеси, Словаци, Словенци, који су у Београду одслушали кратки наставнички курс и распоређени по варошима. Уџбеници су набављани из Загреб и Сарајева. Једино су веронауку могли да предају домаћи свештеници, под паском окупацијске власти. Сви национални садржаји избачени су из уџбеника, слављена је Монархија и њена достигнућа у цивилизацији и култури.

Становништво. Следеће упоредне табеле треба да прикажу губитак најважнијег ресурса којим је Србија располагала, становништва, и колики су били губици по појединим насељима округа. Као што је познато, током Првог светског рата Србија је изгубила, што војника што цивила, 1 247 435 људи, односно 28% од целокупног броја становника на почетку рата. Како историчар Милорад Екмечић истиче, била је то **„Пирова победа српског народа“**.

Предратна Србија, у старим границама које је имала 1910, имала је 2 911 701 становника, а по попису 1921. године 2 595 430, мање за 316 271 лица, односно процентуално 10,9%. Губитак је био већи, с обзиром на то да је становништво у Србији расло у проценту 1,7%.

У ужичком округу губитак становништва 1916, у односу на попис из 1910. године износио је 32 702 лица.

Упоређивање ових пописа по местима изнето је у следећим табелама:

ТАБЕЛА I

Ред. бр.	Назив општине са селима	Домаћинства		Становнина					
		1910.	1916.	1910.			1916.		
				м.	ж.	св.	м.	ж.	св.
СРЕЗ АРИЉСКИ									
1	Ариље	101	112	271	226	497	216	296	512
2	Бјелуша	151	150	493	504	997	348	489	837
3	Бреково	153	152	516	521	1.037	390	498	888
4	Чичково	146	134	403	417	820	270	354	624
5	Добрача	283	261	889	900	1.789	557	762	1.319
6	Крушчица	309	312	911	842	1.753	583	711	1.294
	Крушчица	191	196	569	522	1.091	349	435	784
	Северово	118	116	342	320	662	234	276	510
7	Латвица	354	383	1.066	1.039	2.105	706	964	1.670
	Богојевићи	98	115	336	308	644	237	275	512
	Брусник	.	61	.	.	.	92	145	237
	Латвица	119	125	325	323	648	210	298	508
	Ступчевићи	137	82	405	408	813	167	246	413
8	Мочиоци	311	305	1.022	1.063	2.085	845	1.000	1.845
9	Радобуђа	252	238	779	716	1.495	509	627	1.136
	Гривона	123	120	380	360	740	239	306	545
	Радобуђа	129	118	399	356	755	270	321	591
10	Висона	162	158	514	510	1.024	369	495	864
11	Вране	327	283	868	876	1.744	519	748	1.267
	Грдовићи	41	38	116	122	238	82	123	205
	Поглед	.	55	.	.	.	112	163	275
	Вигоште	163	78	427	444	871	137	191	328
	Вране	123	112	325	310	635	188	271	459
Bezirk Arilje		2.549	2.488	7.732	7.614	15.346	5.312	6.944	12.256

Ред. бр.	Назив општине са селима	Домаћинстава		Становника					
		1910.	1916.	1910.			1916.		
				м.	ж.	св.	м.	ж.	св.
СРЕЗ РАЧАНСКИ									
12	Бајина Башта	644	624	2.053	1.918	3.971	1.205	1.718	2.923
	Бајина Башта	244	138	744	611	1.355	240	321	561
	Црвица	146	139	454	448	902	262	388	650
	Луг	.	81	.	.	.	165	220	385
	Обајгора	116	126	388	390	778	240	358	598
	Вишесава	138	140	467	469	936	298	431	729
13	Бесаровина	222	258	675	634	1.309	491	637	1.128
	Бесаровина	.	136	.	.	.	251	339	590
	Перучац	.	122	.	.	.	240	298	538
14	Дуб	441	437	1.548	1.507	3.055	937	1.379	2.316
	Дуб	109	112	411	405	816	262	360	622
	Заглаван	209	202	702	666	1.368	431	627	1.058
	Зладо	123	123	435	436	871	241	392	636
15	Костојевићи	524	522	1.808	1.777	3.585	1.185	1.569	2.754
	Добротин	94	89	357	368	725	245	297	542
	Дрансин	102	103	389	360	749	237	315	552
	Јанаљ	139	140	449	432	881	306	400	706
	Јеловик	69	65	219	235	454	142	195	337
	Костојевићи	120	125	394	382	776	255	362	617
16	Оклетац	125	119	478	459	937	255	401	656
17	Овчина	230	243	869	824	1.693	482	630	1.112
	Гвоздац	108	123	397	399	796	209	323	532
	Овчина	122	120	472	425	897	273	307	580
18	Пилица	290	296	1.004	1.015	2.019	667	916	1.583
	Пилица	196	189	665	663	1.328	446	590	1.036
	Придоли	94	107	339	352	691	221	326	547
19	Рача	218	245	700	650	1.350	449	608	1.057
20	Растиште	301	251	994	836	1.830	454	640	1.094
	Алуга	.	20	.	.	.	53	88	141
	Дорвента	.	18	.	.	.	32	47	79
	Јагоштица	85	87	287	222	509	158	183	351
	Јонићи	.	19	.	.	.	28	51	79
	Кремићи	.	33	.	.	.	43	74	117
	Растиште	216	74	707	614	1.321	140	187	327

Ред. бр.	Назив општине са селима	Домаћинства		С т а н о в н и н а					
		1910.	1916.	1910.			1916.		
				м.	ж.	св.	м.	ж.	св.
21	Рогачица	398	392	1.355	1.292	2.647	830	1.146	1.976
	Сијерач	87	89	298	289	587	177	242	419
	Љештано	130	134	445	429	874	270	395	665
	Рогачица	45	35	119	101	220	59	105	164
	Својдруг	136	134	493	473	966	324	404	728
22	Солотуша	251	257	767	792	1.559	485	723	1.208
23	Стрмово	205	205	751	712	1.463	445	627	1.072
	Бачевци	.	92	.	.	.	195	288	483
	Стрмово	.	113	.	.	.	250	339	589
24	Заовине	210	229	848	795	1.643	531	709	1.240
	Бјелуша	.	19	.	.	.	50	59	109
	Бресорићи	.	10	.	.	.	26	32	58
	Ђурићи	.	40	.	.	.	71	111	182
	Коњевићи	.	34	.	.	.	82	90	172
	Коњсна Рена	.	20	.	.	.	43	72	115
	Мандићи	.	31	.	.	.	86	97	183
	Рујевац	.	8	.	.	.	31	30	61
	Василићи	.	30	.	.	.	57	103	160
	Заовине	.	37	.	.	.	85	115	200
25	Заронје	157	176	605	591	1.196	408	535	943
	Доње Заронје	.	36	.	.	.	114	141	255
	Горње Заронје	.	86	.	.	.	209	274	483
	Јагодићи	.	18	.	.	.	38	65	103
	Вујетић	.	16	.	.	.	47	55	102
Bezirk Bajina Bašta		4.216	4.254	14.455	13.802	28.257	8.824	12.238	21.062

СРЕЗ ЗЛАТИБОРСКИ

26	Бела Рена	165	160	518	487	1.005	326	438	764
27	Чајетина	484	486	1.489	1.504	2.993	895	1.371	2.356
	Бранешци	145	163	449	469	918	331	437	763
	Чајетина	339	85	1.040	1.035	2.075	115	215	330
	Мушвета	.	78	.	.	.	189	251	440
	Рудине	.	160	.	.	.	350	468	818
28	Доброселица	235	237	829	816	1.645	584	737	1.321
	Чемериновци	.	26	.	.	.	66	81	147
	Доње Село	.	20	.	.	.	55	66	121
	Градац	.	9	.	.	.	32	38	70
	Мала Навацна	.	23	.	.	.	55	81	136
	Мала Маријанска	.	27	.	.	.	60	77	137

Ред. бр.	Назив општине са селима	Домаћинстава		Становника					
		1910.	1916.	1910.			1916.		
				м.	ж.	св.	м.	ж.	св.
	Ограђеница	.	20	.	.	.	45	71	116
	Стубо	.	40	.	.	.	109	118	227
	Точковица	.	14	.	.	.	40	47	87
	Торник	.	42	.	.	.	95	120	215
	Злоац	.	16	.	.	.	27	38	65
29	Драглица	199	187	666	651	1.317	467	616	1.083
	Драглица	72	61	279	253	532	177	234	411
	Расница	.	30	.	.	.	61	83	146
	Сеништа	127	96	387	398	785	229	297	526
30	Гостиље	195	189	671	618	1.289	466	565	1.031
	Гостиље	.	157	.	.	.	386	467	853
	Раковица	.	32	.	.	.	80	98	178
31	Јабланица	201	194	662	639	1.301	449	557	1.006
32	Јасеново	187	180	557	592	1.149	385	520	905
	Јасеново	102	70	332	362	694	141	224	365
	Ојновица	85	110	225	230	455	244	296	540
33	Кремна	489	383	1.486	1.374	2.860	869	1.241	2.110
34	Крива Рена	192	214	584	631	1.215	442	622	1.064
	Крива Рена	.	115	.	.	.	230	313	543
	Мјешник	.	99	.	.	.	212	309	521
35	Љубиш	269	242	751	746	1.497	515	696	1.211
	Љубиш	.	82	.	.	.	191	250	441
	Смиљанићи	.	86	.	.	.	186	250	436
	Терзићи	.	74	.	.	.	138	196	334
36	Мокра Гора	316	308	1.158	1.101	2.259	713	1.014	1.727
	Кршање	.	94	.	.	.	232	314	546
	Мокра Гора	.	114	.	.	.	244	391	635
	Пањак	.	100	.	.	.	237	309	546
37	Негбина	250	264	804	756	1.560	619	753	1.372
	Бурађа	64	67	210	172	382	166	180	346
	Кућани	56	59	212	188	400	167	189	356
	Негбина	130	138	382	396	778	286	384	670
38	Рожанство	255	248	785	727	1.512	522	727	1.249
	Алијин Поток	86	83	279	260	539	193	266	459
	Рожанство	169	165	506	467	973	329	461	790
39	Семегјево	98	104	355	339	694	250	327	577

Историјска базаина 22

Ред. бр.	Назив општине са селима	Домаћинстава		С т а н о в н и к а					
		1910.	1916.	1910.			1916.		
				м.	ж.	св.	м.	ж.	св.
40	Сирогојно	298	312	941	954	1.895	615	799	1.414
	Дренова	64	66	190	188	378	109	160	269
	Сирогојно	123	130	384	407	791	260	339	599
	Трнава	62	63	209	210	419	140	168	308
	Жељин	49	53	158	149	307	106	132	238
41	Шљивовица	261	276	797	809	1.606	504	741	1.245
	Несеровина	.	33	.	.	.	47	68	115
	Шљивовица	.	243	.	.	.	457	673	1.130
Bezirk Čajetina		4.094	3.984	13.053	12.744	25.797	8.711	11.724	20.435

СРЕЗ ЦРНОГОРСКИ

42	Годечево	175	172	590	583	1.173	348	523	871
	Благојевићи	.	24	.	.	.	43	76	119
	Годечево	.	24	.	.	.	43	60	103
	Крушчица	.	24	.	.	.	51	72	123
	Матићи	.	21	.	.	.	37	55	92
	Плосна	.	25	.	.	.	78	99	177
	Ранице	.	34	.	.	.	68	118	186
	Селиште	.	20	.	.	.	28	43	71
43	Косјерићи	567	559	1.623	1.541	3.164	986	1.478	2.464
	Брајковићи	149	151	436	429	865	262	399	661
	Галовићи	82	81	231	236	467	145	236	381
	Косјерићи	336	327	956	876	1.832	579	843	1.422
44	Мановиште	261	251	864	851	1.715	540	760	1.300
	Арсеновићи	.	34	.	.	.	78	125	203
	Црвени Брег	.	23	.	.	.	54	80	134
	Делићи	.	36	.	.	.	75	103	178
	Доњи Дројићи	.	37	.	.	.	65	89	154
	Дројићи	.	19	.	.	.	27	48	75
	Ренова	.	43	.	.	.	78	107	185
	Шепци	.	33	.	.	.	91	127	218
	Вукојловићи	.	26	.	.	.	72	81	153
45	Радановци	404	383	1.204	1.225	2.429	776	1.117	1.893
	Дубница	40	41	130	135	265	88	116	204
	Парамун	52	47	162	157	319	89	131	220
	Радановци	190	184	557	578	1.135	391	543	934
	Таор	122	111	355	355	710	208	327	535

Ред. бр.	Назив општине са селима	Домаћинстава		С т а н о в н и к а					
		1910.	1916.	1910.			1916.		
				м.	ж.	св.	м.	ж.	св.
46	Ранана	520	497	1.584	1.530	3.114	963	1.394	2.357
	Дреновци	120	118	378	387	765	234	349	583
	Мионица	87	79	255	207	462	142	171	313
	Мрчићи	61	52	161	169	330	105	167	272
	Рајана		10				13	22	35
	Росићи	98	88	295	275	570	193	246	439
	Снанавци	71	68	235	239	474	139	230	369
	Стојићи	83	82	260	253	513	137	209	346
47	Сеча Рена	514	511	1.552	1.529	3.081	1.029	1.433	2.462
	Цикоте	80	80	250	248	498	167	240	407
	Годљево	109	113	361	331	692	236	276	512
	Полошница	64	67	199	199	398	139	206	345
	Руда Бунва	39	34	109	109	218	60	100	160
	Сеча Рена	222	217	633	642	1.275	427	611	1.038
48	Субјел	253	246	794	833	1.627	477	751	1.228
	Мушићи	125	123	428	456	484	259	406	665
	Шеврљуге	49	44	136	137	273	75	119	194
	Субјел	79	79	230	240	470	143	226	369
49	Тубићи	164	203	586	587	1.173	330	540	870
	Бјелоперица	58	76	226	223	449	125	207	332
	Тубићи	106	127	360	364	724	205	333	538
Bezirk Kosjerići		2.858	2.822	8.797	8.679	17.476	5.449	7.996	13.445

СРЕЗ ПОЖЕШКИ

50	Банијоница	212	180	579	530	1.109	334	493	827
	Банијоница	110	98	308	281	589	171	259	430
	Пријановићи	102	82	271	249	520	163	234	397
51	Доња Добриња	219	205	613	598	1.211	386	553	939
	Честобродица	88	85	241	246	487	153	230	383
	Доња Добриња	131	120	372	352	724	233	323	556
52	Душновци	311	311	1.011	961	1.972	615	880	1.495
	Душновци	103	99	345	324	669	174	276	450
	Љутице	101	106	312	278	590	197	252	449
	Мршељи	58	54	188	185	373	124	164	288
	Тометино Поље	49	52	166	174	340	120	188	308

Ред. бр.	Назив општине са селима	Домаћинства		Становника					
		1910.	1916.	1910.			1916.		
				м.	ж.	св.	м.	ж.	св.
53	Глумач	298	304	974	941	1.915	579	861	1.440
	Глумач	143	154	479	440	919	294	415	709
	Отањ	74	76	233	243	476	147	215	362
	Врањани	81	74	262	258	520	138	231	369
54	Годовик	340	342	1.025	1.031	2.056	691	953	1.644
	Годовик	107	105	340	338	678	237	321	558
	Милићево Село	145	154	443	430	873	279	375	654
	Речице	88	83	242	263	505	175	257	432
55	Гојна Гора	176	182	623	548	1.171	344	494	838
56	Горобиле	200	207	605	630	1.235	363	596	959
57	Горња Добриња	125	129	409	420	829	227	418	645
58	Гугаљ	151	147	467	443	910	276	447	723
	Гугаљ	110	106	326	313	639	189	321	510
	Тучново	41	41	141	130	271	87	126	213
59	Јежевица	320	338	1.042	990	2.032	605	878	1.483
	Дражиновићи	71	77	270	252	522	160	218	378
	Јежевица	211	217	638	598	1.236	359	529	888
	Мађер	38	44	134	140	274	86	131	217
60	Каленићи	208	207	687	678	1.365	418	586	1.004
	Каленићи	83	87	268	280	548	173	245	418
	Засеље	125	120	419	398	817	245	341	586
61	Наменица	306	325	973	888	1.861	605	844	1.449
	Богданица	97	105	334	295	629	185	275	460
	Дружетићи	209	220	639	593	1.232	420	569	989
62	Пожега	300	301	1.121	655	1.776	420	623	1.043
63	Роге	445	443	1.346	1.349	2.695	855	1.163	2.018
	Роге	208	203	607	616	1.223	382	506	888
	Рупељево	146	144	415	450	865	263	398	661
	Сврачново	91	96	324	283	607	210	259	469
64	Средња Добриња	87	90	356	293	649	232	298	530
65	Табановићи	232	236	762	759	1.521	454	703	1.157
	Лорет	99	103	315	325	640	194	319	513
	Папратиште	91	97	325	323	648	182	278	460
	Табановићи	42	36	122	111	233	78	106	184
66	Висибаба	324	307	854	906	1.760	616	872	1.488
	Расна	108	107	286	293	579	222	286	508
	Узићи	70	65	189	211	400	136	191	327
	Висибаба	146	135	379	402	781	258	395	653

Ред. бр.	Назив општине са селима	Домаћинства		С т а н о в н и к а					
		1910.	1916.	1910.			1916.		
				м.	ж.	св.	м.	ж.	св.
67	Здравчићи	239	241	720	728	1.448	476	700	1.176
	Новачићи	.	53	.	.	.	115	146	261
	Радовци	75	77	214	221	435	134	194	328
	Тврдићи	55	48	181	182	363	115	178	293
	Здравчићи	109	63	325	325	650	112	182	294
Bezirk Požega		4.493	4.495	14.167	13.348	27.515	8.496	12.362	20.858
СПРЕЗ УЖИЧКИ									
68	Биосна	473	466	1.682	1.578	3.260	1.044	1.439	2.483
	Бања	.	80	.	.	.	158	225	383
	Биосна	396	117	1.389	1.298	2.687	239	313	552
	Кесеровина	.	127	.	.	.	271	392	663
	Пеар	.	71	.	.	.	188	259	447
	Врутци	77	71	293	280	573	188	250	438
69	Буар	290	301	921	917	1.838	644	909	1.553
	Бабановац	.	33	.	.	.	72	106	178
	Буар	156	55	498	507	1.005	114	143	257
	Чановина	.	21	.	.	.	40	67	107
	Дубоно	134	52	423	410	833	64	87	151
	Гајеви—Ујеви	.	32	.	.	.	73	83	156
	Глуваћи	.	26	.	.	.	70	65	135
	Јанновац	.	21	.	.	.	50	87	137
	Лазовина	.	22	.	.	.	41	62	103
	Сињевац	.	37	.	.	.	76	120	196
	Татинац	.	22	.	.	.	44	89	133
70	Дрежник	248	238	710	692	1.402	467	628	1.095
	Дрежник	.	57	.	.	.	115	155	270
	Градина	.	60	.	.	.	111	147	258
	Липовац	.	39	.	.	.	66	113	179
	Ношута	.	82	.	.	.	175	213	388
71	Начер	361	349	1.174	1.202	2.376	876	1.190	2.066
	Дретањ	80	78	224	237	461	175	239	414
	Начер	98	91	324	334	658	244	314	558
	Мачнат	85	79	267	272	539	197	272	469
	Трилново	98	101	359	359	718	260	365	625
72	Наран	553	570	1.926	1.942	3.868	1.375	1.926	3.301
	Добридо	79	76	238	232	470	145	203	348
	Наменица	93	90	386	366	752	254	359	613

Ред. бр.	Назив општине са селима	Домаћинства		С т а н о в н и к а					
		1910.	1916.	1910.			1916.		
				м.	ж.	св.	м.	ж.	св.
	Каран	92	127	289	320	609	270	430	700
	Лелић	85	85	311	342	653	218	306	524
	Пониковица	77	70	236	223	459	153	207	360
	Трнава	127	122	466	459	925	335	421	756
74	Потпеће	395	380	1.198	1.138	2.336	847	1.109	1.956
	Љубање	130	130	421	400	821	338	396	734
	Збојштица	59	57	151	150	301	113	143	256
74	Потпеће	385	380	1.198	1.138	2.336	847	1.109	1.956
	Горјани	80	77	246	264	510	188	261	449
	Крвавци	50	49	153	142	295	108	142	250
	Поточање	83	77	268	229	497	191	248	439
	Потпеће	93	88	262	262	524	171	244	415
	Злануса	89	89	269	241	510	189	214	403
75	Равни	478	462	1.415	1.392	2.807	995	1.286	2.281
	Колишевица	.	75	.	.	.	151	215	366
	Никојевићи	99	104	271	260	351	205	249	454
	Равни	168	149	507	493	1.000	342	444	786
	Скржути	211	78	637	639	1.276	180	227	407
	Вране	.	56	.	.	.	117	151	268
76	Рибашевина	454	454	1.348	1.403	2.751	890	1.369	2.259
	Гостиница	203	194	563	610	1.173	378	558	936
	Губиндо	106	118	336	338	674	214	350	564
	Рибашевина	145	142	449	455	904	298	461	759
77	Севојно	365	334	998	1.092	2.090	715	1.059	1.774
	Крчагово	163	148	426	464	890	290	452	742
	Севојно	200	186	572	628	1.200	425	607	1.032
78	Стапари	247	351	1.154	1.129	2.283	795	1.065	1.860
	Тосићи	.	21	.	.	.	55	49	104
	Долови	.	28	.	.	.	73	95	168
	Дубци	.	32	.	.	.	66	84	150
	Нула	.	24	.	.	.	50	78	123
	Љубојевица	.	39	.	.	.	99	121	220
	Постеница	.	37	.	.	.	98	118	216
	Стапари	.	123	.	.	.	284	417	701
	Старчевићи	.	7	.	.	.	16	25	41
	Штитари	.	40	.	.	.	54	78	132
79	Уњице	1.213	1.048	3.648	2.591	6.239	1.874	2.513	4.387
Bezirk Užice		5.266	5.140	16.746	15.626	32.372	10.973	15.032	26.005

Табела II даје следеће податке: редни број општине, назив среза са називом општине, број домаћинства, мушког, женског и укупан број становника:

ТАБЕЛА II

Ред. бр.	Називи срезова и општина	Број домаћинства	Становника		
			м.	ж.	свега
	XVI. Округ Унице	22.416	56.536	62.506	119.042
	Општина Унице	1.034	2.605	2.288	4.893
1	Срез Ариље	2.424	6.011	6.795	12.806
1	Ариље (в.)	110	229	247	476
2	Бјелуша	159	402	481	883
3	Бренова	157	463	537	1.000
4	Висона	160	412	459	871
5	Вране	294	664	778	1.442
6	Добрача	264	662	763	1.425
7	Крушчица	274	597	659	1.256
8	Латвица	341	860	956	1.816
9	Мочиоци	301	874	951	1.825
10	Радобуђа	229	560	601	1.161
11	Чичкова	135	288	363	651
2	Срез Златибор	3.834	10.095	11.069	21.164
1	Бела Рена	151	372	379	751
2	Гостиље	190	523	557	1.080
3	Доброселица	228	659	699	1.358
4	Драглица	196	553	553	1.106
5	Јабланица	189	492	543	1.035
6	Јасеново	159	440	469	909
7	Кремна	390	1.100	1.184	2.284
8	Крива Рена	196	525	607	1.132
9	Љубиш	245	558	637	1.195
10	Мокра Гора	315	956	994	1.950
11	Негбине	238	636	643	1.279
12	Рожанство	245	614	710	1.324
13	Семегњево	87	269	319	588
14	Сирогино	280	680	758	1.438
15	Чајетина	468	1.115	1.300	2.415
16	Шљивовица	257	603	717	1.320

Ред. бр.	Називи срезова и општина	Број домаћин- става	С т а н о в н и к а		
			м.	ж.	свега
3	Срез Помега	4.330	10.695	11.800	22.495
1	Банионица	196	436	479	915
2	Висибаба	314	796	858	1.654
3	Глумач	283	757	846	1.603
4	Годовин	321	839	917	1.756
5	Гојна Гора	154	438	466	904
6	Горња Добриња	126	303	368	671
7	Горобиле	215	460	584	1.044
8	Гугаљ	160	388	452	840
9	Доња Добриња	197	447	540	987
10	Душковци	302	753	819	1.572
11	Здравчићи	217	606	679	1.285
12	Јеневица	293	709	798	1.507
13	Калениће	189	502	571	1.073
14	Каменица	299	774	810	1.584
15	Помега (в.)	347	650	607	1.257
16	Рогџ	397	998	1.069	2.067
17	Средња Добриња	88	285	291	576
18	Табановић	232	554	646	1.200
4	Срез Рача	4.100	10.489	11.600	22.089
1	Бајина Башта (в.)	649	1.511	1.593	3.104
2	Бесаровина	207	478	476	954
3	Дуб	428	1.129	1.349	2.478
4	Заовине	214	622	677	1.299
5	Зароже	161	437	471	908
6	Костојевићи	518	1.334	1.491	2.825
7	Овчине	214	587	629	1.216
8	Оклетац	113	357	399	756
9	Пилица	302	836	898	1.734
10	Растиште	275	624	678	1.302
11	Рача	218	496	595	1.091
12	Рогачица (в.)	383	983	1.096	2.079
13	Солотуша	238	588	692	1.280
14	Стрмово	180	507	556	1.063
5	Срез Унице	4.006	10.385	11.658	22.043
1	Биосна	477	1.265	1.368	2.633
2	Буар	283	690	750	1.440
3	Дрежник	228	531	569	1.100
4	Наран	560	1.631	1.869	3.500

Ред. бр.	Називи срезова и општина	Број домаћин- става	С т а н о в н и к а		
			м.	ж.	свега
5	Качер	366	930	1.046	1.976
6	Љубање	177	484	511	995
7	Подпеће	384	920	1.044	1.964
8	Равни	434	1.093	1.200	2.293
9	Рибашевина	427	1.055	1.324	2.379
10	Севојно	324	838	953	1.791
11	Стапари	346	948	1.024	1.972
6	Срез Црна Гора	2.688	6.256	7.296	13.552
1	Годечево	172	415	506	921
2	Косјерићи (в.)	542	1.203	1.370	2.573
3	Маковишта	240	598	662	1.260
4	Радановци	373	836	989	1.825
5	Ранана	493	1.128	1.312	2.440
6	Сеча Рена	472	1.132	1.269	2.401
7	Субјел	242	528	687	1.215
8	Тубићи	154	416	501	917

Тукући се са силама које су биле одлучиле да је њоробе и уништи као самосталну државу и ипак је сирече да оствари своје националне циљеве – да сабере све Србе у свом крилу, а њоврх њога окупи око себе све земље настанаене Јужним Словенима у Аустроугарској, Србија је у рату 1914–1918. године изгубила силно људство. Имала је њолико гробова да их све није могла ни њобележити. Ни њлајна није било довољно да би на свакој кући. из које је неко њожиноу или био убијен, могао иситати црни барјак, њо њраситаром обичају. Од 852 000 војника, колико је Србија њозвала њод рату заситаву, њожиноу је на ратишњима или умрло од рана и еидемија 402 435 обвезника. Тако велике губитке, у односу на број ситановника није имала ни једна дружа држава...²⁵

Кад се овим губицима у људству додају материјална опустошеност Србије настала пљачком, отимачином, присилним нарезима, паљевином, пустошењем обесне солдатеске, наметнутим ратним зајмовима, кулуком, понижавањем покороног становништва, послератни опоравак земље трајао је годинама и није могао бити превазиђен све до нове катастрофе, изазване Другим светским ратом.

²⁵ Васа Казимировић, *Нема њлајна за црне барјаке*.

Извори и литература:

1. Историјски архив Ужице, Фонд: Општина пожешка, Пожега 1839–1918;
2. Ђуричић Младен Ст., *Ој Ужице, мали Цариграде*, Београд 1975;
3. *Историја српског народа*, VI₁, Београд 1983;
4. Лапчевић Драгиша, *Окупација*, Београд 1922;
5. Јешић Недељко, *Горобиље*, Пожега 2002;
6. Васа Казимировић, *Нема плагина за црне барјаке*, „Српско наслеђе“, историјске свеске, бр. 11, Београд, новембар 1998;
7. Кривокапић Душан, *Сећање на нежидерски лоџор*, Матарушка Бања, 1971;
8. *Пожешки годишњак*, бр. 3/2003 и 4/2004.
9. *Ужички зборници*, бр. 10/1981, 13/1983, 14/1984, 17/1988 и 21/1992;

Miodrag GLUŠČEVIĆ

**ECONOMIC CONDITIONS IN THE UŽICE REGION
DURING THE FIRST WORLD WAR**

Summary

The paper presents forms of material devastation systematically conducted by the occupier from 1915 to 1918 in the Military General department (*guvernman*), to which belonged Užice county. The devaluation of the local currency, robbery, forced redeem, penal policy, simplified court procedure, the internment of suspicious persons, imposed war loans, work obligations-moil and others, have led population of the Military General department to a large shortages and even famine. All these measures were implemented ruthlessly, with the intent to humiliate the conquered population and crush any resistance at the root.

Occupier got grains, industrial crops, livestock, cases of non-ferrous metals, rubber, wood and timber out of Serbia, and all that could be used in war industry and to feed occupier's administration, the army and the population of the Monarchy.

For economic recovery of Serbia in the postwar period it took more than a decade, and in terms of demographic war wounds could not be overcome until a new disaster in World War II.

Ђорђе Б. ПИЛЧЕВИЋ

ПОВЕСТ О МАЈОРУ КОСТИ ТОДОРОВИЋУ, КОМАНДАНТУ ЗЛАТИБОРСКОГ ЧЕТНИЧКОГ ОДРЕДА

САЖЕТАК: Овај рад је посвећен стогодишњици почетка Првог светског рата и стогодишњици смрти мајора Косте Тодоровића, учесника балканских ратова и Првог светског рата, у коме је био командант Златиборског четничког одреда у саставу Ужичке војске. У борби против бројнијих аустријских снага на Карачића брду код Сребренице, 27. септембра 1914. године Коста Тодоровић рањен је у обе ноге, заробљен и жив спаљен на ломачи. Ни после једног века није заборављен у Ужицу и источној Босни.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: Коста Тодоровић, Милорад Гођевац, Анри Барби, Ужице, Лозница, Сребреница, Народна одбрана, Први светски рат, Источна Босна, Златиборски четнички одред, Ужичка војска, Карачића брдо.

Међу истакнутијим ратницима и командантима ужичког краја у ослободилачким ратовима Србије 1912–1918. године налази се и Константин – Коста Тодоровић. Иако му је крштено име Константин, у свим документима, књигама, споменицама, енциклопедијама, зборницима, лексиконима и у новинским написима помиње се као Коста. Тако су га од рођења звали родитељи, сестра, ученици у основној школи и гимназији, питомци у војној академији, војници, колеге официри. Под именом Коста Тодоровић остао је у памћењу Срба источне Босне.

Константин – Коста Тодоровић

У сиромашној ужичкој, радничкој породици Јеврема Тодоровића, терзије, и Јелене, домаћице, 19. маја 1882. године¹, рођен је Константин – Коста, а две године касније и кћерка Косара. У десетој години живота остао је без оба родитеља. Отац Јеврем умро је 26. марта 1892. године у 42. години живота, а после 52 дана, 16. маја, умрла је од туберкулозе мајка Јелена, у 32. години. После смрти родитеља, десетогодишњи Коста почео је да послужује у кућама богатијих Ужичана да би издржавао себе и сестру Косару.

У родном граду Коста завршава основну школу и два разреда гимназије, потом одлази у Ваљево где завршава трећи, четврти, пети и шести разред гимназије. Како после шестог разреда, због младости, није могао бити примљен у војну школу, Коста одлази у Београд и завршава седми разред гимназије, послужујући у кући познатог лекара Београдске општине Милорада Гођевића², великог родољуба, ретко племенитог човека, који је Косту сматрао као свог сина. „У тој и таквој кући Тодоровић се још више очеличио у родољубљу и тада се у њему залегла клица, која га је начинила националним херојем“³.

По завршеном седмом разреду гимназије Коста Тодоровић је примљен у Нижу школу Војне академије, коју је завршио 1901. године, у чувеној 32. класи, која је дала касније познате комитске војводе Вука Поповића, Брану Јовановића, Војислава Танкосића и друге јунаке. Са Костом су у овој класи били и његови земљаци из Ужичког округа: Ужичани Данило Ђерић, Андрија Лазаревић, Михаило Жиловић, Панта Драшкић и Светозар Хаџић, затим Светислав Милић из Папратишта код Пожеге, Златиборци Радован Шуњеварић из Ојковице, Драгомир Поповић из Доброселице и Стеван Тучковић из Гостиља и Богољуб Поповић из ивањичког села Јованчевићи.⁴

Као млад пешадијски потпоручник прво је службовао у родном граду Ужицу, као водник у Четвртог пешадијском пуку „Стеван Немања“. Касније је као поручник службовао у гарнизону истог пука у Пожеги, да би

---

¹ У појединим књигама и публикацијама, а и у *Војној енциклопедији*, грешком се наводи да је рођен 1883. године.

² Милорад Гођевић (Ваљево, 1860 – Београд, 1933), лекар. Са групом српских патриота (Л. Ђеловић, В. Јовановић, Ј. Атанацковић и др.) основали су у лето 1903. године Српски комитет и Революционарну организацију за заштиту ослобођених јужних крајева и четничке акције за ослобођење Старе Србије и Македоније од дугогодишњег турског ропства (Владимир Илић: Српска четничка акција 1903–1912, Београд 2006) Биографски лексикон Ваљевског краја, 248.

³ Станоје Станојевић, *Народна енциклопедија Срба, Хрватца и Словенаца*, Загреб 1926, 553.

⁴ *Сјоменица 33. класе Војне академије 1901-1936*, објављена поводом 35. годишњице, Београд 1936.

доцније био премештен у Ваљево. У ваљевском Петом пешадијском пуку био је командир чете, па је унапређен у чин капетана 2. класе. Осамнаестог маја 1911. године постављен је за граничног официра на Дрини, на сектору од Раче у Мачви до Љубовије, са седиштем у Лозници. На сектору од Љубовије, односно од Бајине Баште до Вишеграда, службу граничног официра обављао је капетан прве класе Чедомил-Чеда Поповић.

За време школовања у Војној академији, а и касније током службовања у гарнизонима у Ужицу, Пожеги и Ваљеву, Коста Тодоровић је одржавао контакте и сарађивао са Милорадом Гођевцем из Београда. Та дружења била су му драгоцене. Посебно од 1908. године, када је после тридесетогодишње окупације Босне и Херцеговине, Аустро-Угарска, не затраживши сагласност сила потписница Берлинског конгреса из 1878. године, извршила насилну анексију Босне и Херцеговине, а за ту своју одлуку имала је само пристанак и подршку Немачке. Чим се сазнало за анексију, у Београду су организоване демонстрације против Аустроугарске.

Само четири дана по извршеној анексији, у Београду је 10. октобра основана организација Народна одбрана, која ће убрзо у многим местима широм Србије формирати своје окружне и среске одборе. Један од главних циљева ове организације био је „јединство и концентрација свих народних снага ка једном узвишеном циљу – уједињењу свих српских земаља“. Активност Народне одбране посебно ће се почети осећати у Босни и Херцеговини, у којој је подстицала Србе да се одупиру аустроугарској власти, па је убрзо и у Босни формирана Народна одбрана и њени пододбори, који су деловали илегално. Успостављена је тесна сарадња са Народном одбраном у Београду.

„Преко Дрине тајним каналима пристизали су активисти Народне одбране са задатком да организују пододборе Народне одбране, да држе предавања и народ идејно припреме за догађаје који следе. Међу активнијим члановима који су долазили у Босну били су Жика Дачић и историчар Миливоје Вукићевић. У почетку се ишло са умеренијим програмом, али се све више осећао рад организације Младе Босне, њених револуционарних идеја и њених чланова, који су тражили радикалније потезе. Најживље везе Народне одбране са Босном и Херцеговином одржаване су преко Дрине на потезу од Скелана, Бајине Баште, преко Братунца, Зворника, па све до Лознице, Шапца и Бијељине“⁵.

Ова активност Народне одбране посебно се почела осећати у Босни од маја 1911. године када је за команданта пограничних трупа Српске војске

---

⁵ Цветко Стојкановић: *Први светски рат и осађански солунци*, Народна библиотека „Милош Требињанац“, Бајина Башта 2013, 56.

Краљевине Србије постављен капетан Коста Тодоровић, који се у неким објављеним радовима помиње и као „инспектор Војног округа у Лозници“. Већ крајем маја Коста Тодоровић је својој вишој команди у Београду доставио извештај о стању какво је затекао на свом сектору од Раче у Мачви до Љубовије.

Већ у току маја и јуна Коста Тодоровић је успоставио добру сарадњу са пододборима Народне одбране у Скланима, Црвици, Факовићима, Братунцу и Сребреници, чији су чланови били угледни домаћини, учитељи, свештеници, трговци... Коста је био главна веза између Народне одбране у Београду и чланова Народне одбране у Босни и Херцеговини, који су радили у строгој илегалности. Овај задатак врло деликатан и врло одговоран Коста је обављао у највећој тајности, са највећом обазривошћу, имајући у виду да су аустријске власти располагале извесним подацима о постојању и деловању тајне организације међу Србима у Босни и Херцеговини. О томе су посебну бригу водили аустријски официри, јер је после извршене анексије у свим среским, па и мањим местима дуж целог тока реке Дрине била стационирана војска, а по један одред су имали у Братунцу и Сребреници.

Капетан Коста Тодоровић одржавао је везу и са тајном организацијом Уједињење или смрт, познатом као Црна рука, која је основана 1911. године, а у којој је главну улогу имао ђенералштабни пуковник Драгутин Димитријевић Апис. Његови агенти деловали су у Босни и Херцеговини, у Срему и у Хрватској. Према једном извору, и капетан Коста Тодоровић био је припадник Црне руке, јер амерички писац Дејвид Мекензи у књизи *Ајис* пише да су „официри на граници“ углавном припадници Црне руке и наводи:

„Међу најистакнутијим официрима у његовој служби били су Милан Васић, Коста Тодоровић и Чеда Поповић. Најбољи агент тих официра био је цивил Раде Малобабић“⁶.

О капетану Кости Тодоровићу, граничном официру и његовој сарадњи са члановима Народне одбране у Источној Босни најбоље сведочи његов сарадник, солунац Ђорђе Беатовић из Братунца, који је био председник пододбора Народне одбране Братунца и Сребренице:

„Поред дужности коју је вршио као командант трупа у Лозници, Коста Тодоровић је добијао од Народне одбране и друге одговорне задатке. Један од таквих задатака који му је поверен, састојао се у одржавању везе и давању директиве члановима Народне одбране који су се налазили преко

---

⁶ Дејвид Мекензи: *Ајис*, Дечје новине, Горњи Милановац 1989, 110

Дрине у Босни. Задатак је био врло деликатан и врло одговоран, који је обављао у највећој тајности, са највећом обазривошћу, пошто су аустријске власти располагале извесним подацима о деловању ове тајне организације међу Србима у Босни.

Чамци на Дрини за превоз нису се смели држати на њеној левој обали, а пасош за прелазак у Србију ретко је ко и могао добити. Поред све будности и опрезности непријатеља, поред свих препрека које су понекад биле опасне и по живот, наши млади људи налазили су могућност да несметано прелазе у Србију.

Године 1911. и ја сам имао прилику да се и лично упознам са Костом Тодоровићем у Бањи Ковиљачи. Овом приликом било нас је из Босне и Херцеговине у Бањи Ковиљачи велики број, између осталих и чланови Народне одбране. Са Костом су ме упознали Милан Никитовић и Матија Поповић, свештеници, који су касније били осуђени на смрт. Коста нас је примио у својој соби у хотелу `Подриње`. Приликом овог разговора Коста је нарочито инсистирао на томе да омладину треба што више ангажовати у соколским и антиалкохоличним друштвима `Побратимство`, као и у културном друштву `Просвјета`. При растанку даровао ми је револвер `бровинг` 6, 35.

Једна од његових сигурних и сталних веза били су Цигани – музиканти, који су сваке зиме прелазили из Србије у Босну са исправним пасошима, – наводи Ђорђе Беатовић. – Непријатељске власти нису могле претпоставити да ће они бити нека врста српских шпијуна. Обично су прелазили у Босну када су почињале славе, а нарочито на Божић. Остајали су у Босни до марта или априла, па се опет враћали у Србију са новим вестима и обавештењима, која су била од огромног значаја за капетана (касније мајора) Тодоровића и нашу општу ствар. Такође, један од најпознатијих његових сарадника у одржавању везе и достављања војних обавештења, нарочито за Сребренички срез, био је Рајко Срмчевић, родом из Шапца, примаш изванредних способности, вођа капеле и отац познате певачице Софке. Рајко је био озбиљан, паметан и врло поуздан. Био је омиљен у Босни. Код Тодоровића уживао је велико поверење и поштовање⁷.“

У току 1912. године Коста Тодоровић напушта службу граничног официра и одлази у Први балкански рат против Турске, а потом учествује и у Другом балканском рату против Бугарске. Као командир чете у оба балканска рата показао је велику упорност, сналажљивост и храброст па је

---

⁷ Ђорђе Беатовић: *Братунац и околина у мојим сећањима*, Удружење добровољаца ослободилачких ратова Србије 1912–1920. Београд 1981, 42, *Добровољци у рајновима 1912–1918 – доживљаји и сећања*, Београд 1971, 71.

унапређен у чин капетана прве класе. Исказивао је посебну пажњу и бригу о сваком свом војнику, посебно рањеницима, али је имао и веома хуман однос према заробљеним непријатељским војницима. У лето 1913. године учествовао је у угушењу арнаутске побуне, када је показао изврсне способности за четничку борбу⁸. После балканских ратова Коста се поново нашао на дужности граничног официра у Лозници и уочи Првог светског рата унапређен је у чин пешадијског мајора.

Током 26. и 27. јуна 1914. године, у Босни су код Тарчина, источно од Сарајева, одржани велики војни маневри у којима су учествовали 15. и 16. аустроугарски корпус, који ће већ почетком августа учествовати у нападу на Србију и Црну Гору. По завршеним маневрима, у Сарајеву је 28. јуна, на Видовдан, када Срби обележавају свој велики православни празник, планирана велика војна свечаност. Тог дана, престолонаследника Аустро-Угарске, надвојводу Франца Фердинанда нису дочекали само представници цивилне и војне власти Босне и Херцеговине, већ су се у маси грађана нашли и чланови Младе Босне, тајне револуционарне организације српске, хрватске и муслиманске омладине, који су се борили за рушење Аустро-Угарске, ослобођење јужнословенских народа и стварање Југославије. Хицима из револвера млади револуционар Гаврило Принцип убио је престолонаследника Фердинанда и његову супругу Софију. То је само био повод Аустро-Угарској и њеној савезници Немачкој за рат против Србије, који је Аустро-Угарска већ од раније припремала.

Како Србија није прихватила бечки ултиматум од 23. јула, Влада Аустро-Угарске је 28. јула 1914. године упутила Влади Краљевине Србије, обичном поштом, телеграм следеће садржине:

„Краљевска влада Србије није на задовољавајући начин одговорила на ноту датирану 23. јула 1914. године коју јој је предао аустријски посланик у Београду. Зато Царско-Краљевска влада налази да је принуђена да се ослони на силу оружја ради очувања својих права и интереса. Аустро-Угарска сматра да се од овог тренутка налази у рату са Србијом“⁹.

Сутрадан, 29. јула, цар и краљ Фрањо Јосиф Први објавио је ратни проглас народима своје државе. Истог дана је и принц Александар Карађорђевић, регент Србије, објавио свој ратни проглас у коме се, између осталог, наводи:

„На нашу Србију насрнуло је велико зло. Аустро-Угарска нам је објавила рат... Невоље наше Краљевине и нашег народа са Аустријом нису по-

---

⁸ Станоје Станојевић: *Народна енциклопедија Срба, Хрватца и Словенаца*, 553.

⁹ Крсман Милошевић: *Србија у Великом рајћу 1914–1918*, Савез потомака ратника Србије 1912–1918, Београд 2008, 13.

челе од јуче... Они нам објавише јуче рат, не презајући да тиме изазову и недогледне последице једног европског заплета... Ја сам принуђен позвати све моје драге и храбре Србе под српску тробојку... Срби, браните свом снагом своје огњиште и српско племе!¹⁰

Рат Аустро-Угарске са Србијом почео је 28. јула 1914. године и тиме је заправо и почео Први светски рат. На граници са Србијом и Црном Гором биле су концентрисане јединице Балканске војске са око 417.000 војника, којима је командовао Оскар фон Поћорек. Кад је Аустро-Угарска 28. јула објавила рат Србији, извршена је мобилизација која је обухватила све што је било способно да са пушком у руци брани угрожену земљу. У Србији је мобилисано 450.000 људи са 528 топова¹¹.

На почетку рата Министарство војно и Врховна команда Војске Краљевине Србије издали су три важна документа, која се односе на формирање добровољачких четничких одреда у Српској војсци: Упут пуковника Душана Стефановића, српског министра војног, за извођење четничке акције у рату против Аустро-Угарске (3. Августа), Наредба Обр. 577 Штаба Врховне команде о формирању четничких одреда (4. Августа) и Наређење Обр. 933 Врховне команде команданту Ужичке војске (9. Августа), као и низ других допунских наређења и дописа¹².

У општим уредбама Упута наведени су борбени задаци четничких одреда, начин дејствовања у случају офанзиве и дефанзиве. Први захтев да четнички одреди морају герилски дејствовати „са дивљом енергијом и крајњом неустрашивошћу, најнепосредније одржава намену и начин борбеног дејства одреда и захтеве који се постављају четницима – високи лични квалитети и врхунска обученост“¹³.

Од свих четничких одреда захтевано је да буду под командом најбољих и најдисциплинованијих српских официра.

Само дан касније од издавања Упута министра војног, Врховна команда је издала Наредбу о формирању четничких одреда. Наредбу је потписао ђенерал Живојин Мишић, у одсуству начелника Штаба војводе Радомира Путника, који се у то време налазио на лечењу у једној бањи у Аустрији. Он се убрзо вратио у Србију и преузео команду.

¹⁰ Исто.

¹¹ Живота Марковић: *Ужичка војска у ратним операцијама 1914. године*, Зборник радова Ужице и ужички крај у ослободилачким ратовима Србије 1912–1918, Градски одбор потомака ратника „Мајор Коста Годоровић“, Ужице 2011, 53.

¹² Ђорђе Станић: *Верници српства и ошацибине – оглед о добровољцима Великог рата*, Београд 2003, 186

¹³ Исто.

Наредбом Врховне команде формирана су четири четничка одреда: у Ужицу Златиборски четнички одред од три чете – Сувоборске, Тарске и Лимске, јачине укупно 750 људи, у Ваљево Јадарски четнички одред од две чете – Поцерске и Борањске, укупне јачине 500 људи, у Београду Руднички четнички одред јачине 500 људи и у Свилајнцу Горњачки четнички одред јачине 500 људи. Предвиђено је да се људство одреда попуни старим четницима из прошлих ратова, добровољцима погодним за ову службу и обвезницима пешадијских пукова првог и другог позива, који су за четнике погодни, а за учешће у рату изјаве жељу.

Истом наредбом, за команданта Златиборског четничког одреда постављен је пешадијски мајор Коста Тодоровић, а за командире и воднике одредиће командант Ужичке војске шест официра погодних за ову службу из састава своје војске¹⁴. Команданти четничких одреда имали су права и надлежности команданата самосталних одреда. Због одсутности мајора Косте Тодоровића, који се тада налазио на једном важном задатку, ђенерал Живојин Мишић је задужио пешадијског потпуковника Чеду Поповића, пређашњег граничног официра на сектору од Бајине Баште до Вишеграда, да у Ужицу образује Златиборски четнички одред¹⁵.

У посебном делу Упута министра војног за Златиборски четнички одред предвиђен је рејон дејства: Црногорска граница – Медведник са ослонцем за дејство на Лимску чету; Торник – Муртеница са ослонцем на Тарску чету, Тара и за Сувоборску чету: Медведник. Сувоборска чета продире на простору Бајина Башта – Зворник ка Хан Пијеску. У дефанзиви: Лимска чета партизански дејствује на правцу Прибој – Пријеполје – Сјеница; Тарска чета дејствује на комуникацији Сарајево – Вишеград – Мокра Гора – Ужице, а Сувоборска на комуникацији Ужице – Ваљево и Ваљево – Горњи Милановац.

Пет дана касније, 9. августа, на основу указане потребе и процене о нападу аустроугарских снага, ђенерал Живојин Мишић упућује команданту Ужичке војске генералу Милошу Божановићу наређење Врховне команде, у коме га обавештава да ће сва четири четничка одреда дејствовати на западном фронту. Овим наређењем Златиборски и Горњачки четнички одред стављају се под команду команданта Ужичке војске у погледу ратних операција, а Јадарски и Руднички четнички одред под команду команданта Треће армије генерала Павла Јуришића Штурма.

---

¹⁴ За команданта Јадарског четничког одреда постављен је пешадијски мајор Војин Поповић, за команданта Рудничког четничког одреда пешадијски мајор Војислав Танкосић, а за команданта Горњачког четничког одреда коњички мајор Велимир Вемић.

¹⁵ Ђорђе Станић, *нав. дело*, 391, АВИИ, п. 7, к. 2, ф. 1, бр. 1.

У офанзиви, Златиборски четнички одред имао је задатак да пређе Дрину и границу на простору од Рогачице до Увца и продре у Босну, ка Романији, а Горњачки четнички одред да пређе границу на фронту Увац – црногорска граница и продре у Босну ка Јахорини. У дефанзиви, Златиборски одред је имао задатак да се повуче на Торник, Златибор, Тару, Пониње, Јелову гору, Маљен и Суворбор и одатле дејствује партизански на комуникације: Сарајево – Вишеград – Мокра Гора – Ужице, Вишеград – Прибој – Нова Варош, Ужице – Нова Варош, Бајина Башта – Ужице, Ужице – Ваљево, Ужице – Чачак и Ваљево – Горњи Милановац.

Горњачки четнички одред имао је задатак да се у дефанзиви повуче у планине Побјеник и Златар и одатле дејствује партизански на комуникације Вишеград – Прибој – Сјеница, Горажде – Пљевља – Пријепоље и Чајниче – Рудо – Прибој¹⁶.

Поред добровољаца из Србије и Срба из Босне и Херцеговине, који су после Сарајевског атентата, када су почела хапшења и прогони Срба, пребегли у Србију, језгро четничких одреда чинили су стари четници из балканских ратова.

По наређењу претпостављених команди, нови добровољци упућивани су у места формирања четничких одреда – у Ужице, Ваљево, Београд (Торлак) и у Свилајнац, најчешће посредством начелника војних железничких станица¹⁷. Тако је у Ужицу од Златиборске добровољачке (комитске) чете образовано језгро за будуће три чете Златиборског четничког одреда – за Суворборску, Тарску и Лимску. Поред старих четника и нових добровољаца, потпуковник Чеда Поповић, који је био задужен за формирање одреда, у сваку чету је упућивао по једног или двојицу најотреситијих редова из оперативне Ужичке војске, који су то желели¹⁸, односно из редова војних обвезника Четвртог пешадијског пука „Стеван Немања“ првог и другог позива. Касније су била формирана још два добровољачка четничка одреда – Сремски и Банатски четнички одред.

Највећи број старих четника и нових добровољаца било је из Ужичког округа – из срезова Ужичког, Ариљског, Моравичког, Рачанског, Црногорског и Пожешког, а остали су били из разних места Србије и из Босне и Херцеговине. Доста добровољаца било је из источне Босне, који су посебно изражавали жељу да буду упућени у Златиборски четнички одред мајора Косте Тодоровића, кога су неки и лично познавали, а остали су знали да је био гранични официр у Лозници као главна веза између београдске На-

¹⁶ Ђорђе Станић, *нав. дело*, 391. АВИИ, п. 7, к. 2, ф. 1, бр. 1.

¹⁷ *Исто*.

¹⁸ *Исто*.

родне одбране и Народне одбране у Босни и Херцеговини. Међу добровољцима Златиборског четничког одреда, што је остало непознато у историји ужичког краја, било је и шест добровољаца из Русије и десет добровољаца из Италије. Борац Златиборског четничког одреда Херцеговац Секула С. Зечевић написао је у својим сећањима:

„Када је 1914. године Аустро-Угарска објавила рат Србији, на територији Србије од Београда до Битоља налазили су се многи Срби из аустро-угарских покрајина. Сем оних који су из здравствених или других разлога изостали, сви су одреда из те честите генерације Срба сматрали својом светом дужношћу да се прикључе борби за одбрану Србије и за ослобођење осталих крајева.

Нас неколико Херцеговаца пријавили смо се одмах за добровољце и били из Београда упућени најпре у Скопље, а онда у Ужичку војску, у Ужице. У Ужицу је тада формиран Златиборски четнички одред. Трећу чету водио је добровољац потпоручник Владимир Бан, православни Србин из Боке Которске, иначе синовац црногорског патријарха Митрофана Бана. Чета Владимира Бана била је формирана од око 150 бораца и подељена у три вода. Звали смо их, не знам из којих разлога, Херцеговачки вод, Војвођански вод и Црногорски вод. Вероватно је да су били најбројнији добровољци из тих крајева.

... Док смо били у Ужицу на брзу руку увежбавали смо руковање пушком, а сваки десети и руковање бомбом „крагујевчанком“, приспе нам 10 добровољаца из Италије. Ови добровољци били су чланови покрета „Гарибалди“, али су познати као непријатељи Аустро-Угарске. Ми смо их са симпатијама примили. Неки од њих носили су црвене кошуље, што је код њих значило да припадају револуционарном покрету „Гарибалдинаца“. Писац ових редова је, као једини познавалац италијанског језика у чети, био њима придодат као тумач. Ушли су у наш Херцеговачки вод...¹⁹“

Према наређењу ђенерала Живојина Мишића, од 4. августа, за извршење намењених задатака, команданту Златиборског четничког одреда мајору Кости Тодоровићу стављено је на расположење, поред српских брзометних пушака, још и 2000 „манлихерових“ са по 150 метака на пушку и 2000 бомби²⁰. Јадарски, Руднички и Горњачки четнички одред добили су по 100 „манлихерових“ пушака и по 1000 бомби.

По завршеној обуци, која је трајала неколико дана, добровољци су пред командантом Костом Тодоровићем и војним свештеником Ужичке

---

¹⁹ Секула С. Зечевић: *Гарибалдинци – наши добровољци. Добровољци у районовима 1912–1918 – доживљаји и сећања*, Београд 197, 83.

²⁰ АВИИ, п 3., к. 93, ф. 1, бр. 4/2.

војске положили четничку заклетву, која је утврђена још у време одласка у четничку акцију у Старој Србији и Македонији (1903–1912). Приликом полагања заклетве, на столу су били јеванђеље, крст, хлеб, двосекли нож (кама) и револвер. Када су кретали у борбу, или за време затишја и одмора, четници су певали познату четничку песму „Спремте се, спремте четници.“²¹

Дванаестог августа 1914. године аустроугарска војска, са својим главним снагама из Босне и Херцеговине, кренула је према Мачви и Подрињу и отпочела напад на Србију, иако се њен напад очекивао са севера. Врховна команда је наредила Ужичкој војсци да предузме офанзивна дејства на правцу Вишеград – Сарајево, како би за себе везала што више непријатељских снага и тиме олакшала дејства Српске војске на северозападном фронту. Први борбени контакт јединица Ужичке војске са аустријским снагама 6. армије (15. и 16. Корпус) почео је 14. августа, па су наредних дана вођене борбе на читавом фронту који је држала Ужичка војска²².

Ужичка бригада (командант пуковник Иван Павловић) са два пешадијска пука налазила се на десном крилу, на Дрини, од Трешњице до карауле Дервенте. Њена претходница био је Златиборски четнички одред, чији добровољци у зору 14. августа²³ прелазе Дрину на сплавовима у Дервенти и на Рачи, код бивше царинарнице. Без већих тешкоћа разбијена је аустријска гранична посада у Скеланима. Трећа чета Златиборског одреда – Лимска упућена је преко Бијелих Брда ради извиђања терена између доњег тока Лима и Добрун – Увац. Са друге две чете – Суворовском и Тарском био је командант одреда Коста Тодоровић на подручју Сребреничког среза, где су изводили диверзије, рушили саобраћајнице, нападали жандармеријске станице и уносили забуну у позадини непријатеља, али и велики страх међу њиховим војницима током августа и септембра. То најбоље потврђује командант једне аустријске јединице у свом извештају вишој команди: „Наишао сам на отпор комита, који се као муње појаве, па исто тако муњевитом брзином ишчезну, јер су добро познавали стазе и богазе.“²⁴ Шеснаестог августа Ужичка бригада, са три чете из Четвртог пука другог позива, пребацила се на леву обалу Дрине код Скелана. Потиснула је слабе непријатељске снаге и повезала се са Златиборским четничким одредом.

²¹ Песма „Спремте се, спремте четници“ потиче из јужне Србије (“Српска ми труба затруби, у тово село Дреново, спремте се, спремте четници, силна ће борба да буде”).

²² Живота Марковић: *нав. рад*, 55.

²³ Сви датуми су дати по новом календару.

²⁴ Стеван Игњић, *Стоменица изгинулих бораца и жртва Среза рачанског 1912–1918. и 1941–1945*, Ужице 2008, 17.

Одред мајора Тодоровића је по наређењу више команде морао да се после неколико дана повуче са положаја између Ђурђевца и Клотијевца и врати на раније положаје код Бајине Баште²⁵. Коста Тодоровић је 24. августа из Љубовије известио команданта Ужичке војске генерала Милоша Божановића „о војним операцијама око Љубовије“. Истог дана послао је и други извештај: „Непријатељ је одступио ка Сребреници, оставивши заштитницу на левој обали Дрине“.

ИЗ ЗБИРКЕ
Д. ЈАНИЋИЋЕВИЋ
БЕОГРАД

Предат

Разносачу бр. _____

час. _____ мин. _____

Број жице _____

Број сјиска _____

Број ујутн. _____

ТЕЛЕГРАМ

Адреса: _____

ПТБр. 5.-II.

ИЗ	БРОЈ ТЕЛЕГРАМА	ВРСТА	БРОЈ РЕЧИ	ВРЕМЕ ПРЕДАЈЕ				СЛУЖБЕНИ ПОДАЦИ		ВРЕМЕ ПРИЈЕМА				ПОТПИС ЗВАНИЧНИК
				ДАН	ЧАС	МИН	ПОС	КАТЕ	ПОС	ДАН	ЧАС	МИН	ПОС	
<p>до 2 рете биле на овој линији. Велики одступање обавештавају и 2 брза ишта, која су остала 10-15 килова у воју чони. Непријатеље одлучило ка Сребреници оставивши заштитницу на левој обали Дрине.</p> <p>Команд. Зналборж-додрв. Команд. мајор одреда. Ко Тодоровић</p> <p>Д. Јанковић Љубовија</p>														

Мајор Коста Тодоровић обавештава Ужичку бригаду о одступању непријатеља ка Сребреници, ИАУ, Збирка Varia, кутија VIII.

²⁵ Велики рат Србије за ослобођење и уједињење Срба, Хрвата и Словенаца, књ. прва, 17.

Крајем августа мајор Коста Тодоровић је са својим добровољцима – четницима поново прешао Дрину, наступајући у правцу Сребренице и после кржаве и дуге борбе са аустријским јединицама на положајима Пашино брдо – Брежани – Вијогор, потиснуо непријатеља и ослободио Сребреницу, а потом и Братунац²⁶.

У борбама на подручју Осата према Бајиној Башти, како наводи др Стеван Игњић, истакли су се добровољци Златиборског четничког одреда из Растишта: Милован Јовановић, Алекса Јовановић, Милисав Михаиловић, Зарија Петровић, Тимотије Петровић, Чедо Лукић, Радомир Кремић, Ранисав Вилотијевић, а из Перућца Средоје Срећковић, Марко Чакаревић, Добрисав Ђокић и други.

Под притиском непријатеља, мајор Тодоровић се са својим одредом повукао на ранији положај на Пашино брдо, одакле је у првој половини септембра, скоро свакодневно, изводио акције узнемиравајући непријатеља. Поред Сребренице и Братунца, ослобађали су и Милиће и Власеницу, па се непријатељ у паници повукао према Зворнику и Тузли²⁷. Од команде Ужичке војске мајор Тодоровић је добијао врло тешке задатке и сваки је сјајно извршио, показујући „велику смишљеност и велику храброст“²⁸ па су после сваког ослобођеног места на подручју Осата, у редове Златиборског одреда приступали нови добровољци, међу којима је било и оних који су побегли из аустроугарске војске.

Под притиском јединица Ужичке војске, непријатељ је 15. септембра напустио Вишеград. Златиборски четнички одред (са две добровољачке чете, трећа је била на другим задацима), ојачан са два батаљона Ужичке бригаде и два пољска топа, дејствовао је на подручју Осата, односно у сребреничком и братуначком крају као комбиновани одред, који је имао 1.367 војника и седам официра. После тешке борбе на положајима Пашино брдо – Брежани – Вијогор (кота 901), 18. септембра ослобођена је Сребреница, у којој је мајор Коста Тодоровић успоставио српску власт, о чему је обавестио команданта Ужичке бригаде²⁹.

О ослобођењу Сребренице Иван Павловић, командант Ужичке бригаде, обавестио је телеграмом 15. септембра, у 7,30 часова, команду Ужичке војске, која се налазила у Вишеграду:

²⁶ Ђорђе Беатовић, *нав. дело*, 42.

²⁷ Цветко Стојкановић, *нав. дело*, 147

²⁸ *Споменица 32. класе Војне академије*, 209.

²⁹ Живота Марковић, *нав. рад*, 60; *Архив Удружења добровољаца, њихових њошмака и њошвовалаца Београд*, документ 8-16/5.

„Мајор Тодоровић извештава да је јутрос у 6 часова ушао у Сребреницу и тамо успоставио нашу власт. Према себи има слабије противничке делове од Братунца“.

Становништво Сребренице је одушевљено дочекало ослободиоце. Међутим, одушевљење и друго ослобођење Сребренице кратко је трајало, јер се мајор Коста Тодоровић 24. септембра повукао из Сребренице на ранији положај Пашино брдо под снажним притиском непријатеља, који је имао знатно бројније снаге, а уз то и боље наоружан. После два дана Коста Тодоровић добио је наређење да по трећи пут крене у правцу Сребренице и из ње истера непријатеља. Рано изјутра 27. септембра колона је кренула према Сребреници одређеним правцем, добро познатим стазама. Време није било наклоњено борцима. Дан је био кишовит и тмуран, а видљивост је због магле била сведена на најмању меру. Непријатељ је Златиборски четнички одред сачекао на линији Веља глава – Шар – Вучица и ударио на леви бок колоне на Карачића брду³⁰. Био је то најтрагичнији дан за Златиборски четнички одред и његовог команданта мајора Косту Тодоровића. На прве непријатељске плотуне, као што је чинио и у претходним борбама, добровољци су чули поклич свог команданта: „За мном, јунаци!“ Развила се жестока и крвава борба, у којој се гинуло на обе стране. Добровољци су пружали жилав отпор, али су и гинули и рањавани. У овој борби тешко је у обе ноге рањен командант Тодоровић. Ево како је ову борбу на Карачића брду доживео добровољац – четник Душан Марјановић, који је после Другог светског рата живео у Убу, а његово сведочење забележио и објавио Ђорђе Беатовић.

„Кад настаде митраљеска паљба, баш са оних ћувика, којих смо се највише бојали, ми нисмо имали куд: уз брдо, провидно и брисан простор, а низ брдо опасна стрмина. За пет минута паде преко педесет наших другова и са њима и мајор Коста, са обадве пребијене ноге, митраљеским зрнима. Крај Косте је био добровољац Јован Живановић, студент из Брчког, који је тих дана дошао из Швајцарске и одмах се јавио у наш одред. Коста тако рањен повика: `Јоване, извади ми револвер и убиј ме!` Док се Јован сагао да узме ревоквер, и њега је оборио митраљески рафал“.³¹

Већина аутора који помињу ову борбу на Карачића брду код Сребренице погрешно наводе – Карацића брдо.

Према сведочењима других бораца, тешко рањеног команданта и добровољца Живановића сакрили су у једном пласту сена где би сачекали мрак, како би се тада могли спасити.

---

³⁰ Ђорђе Беатовић, *нав. дело*, 42. Цветко Стојкановић, *нав. дело*, 148.

³¹ Ђорђе Беатовић, *нав. дело*, 43.

О губицима Златиборског четничког одреда (његове две чете) у борби на Карачића брду различити су подаци. Ђорђе Станић и књизи *Верници српства и отаџбине* наводи да је погинуло 36 четника мајора Косте Тодоровића, а 86 рањено. Историчар и хроничар Златибора Милисав Ђенић у књизи *Златибор у Великом рајћу* наводи: 35 погинулих, 45 рањених и 10 несталих ратника. У књизи *Први светски рат и осањански солунци* Цветко Стојкановић наводи да је „у жестокој борби погинуо мајор Коста Тодоровић и његових 150 бораца“.

Никада нису утврђени тачни губици и имена погинулих и рањених бораца Златиборског четничког одреда у борби на Карачића брду. Једино се зна да је из Златиборског среза погинуло седам добровољаца: Јоксим Марић и Недељко Удовичић из Стубла, Никола Понорац из Мушвета, а из села Рудина Недељко Аћимовић, Миливоје Босић, Никола Буљугић и Анђелко Веланац³². Међу рањенима био је и Страхиња Павловић, добровољац – опанчар из Пожеге.

Три дана касније, после борбе на Карачића брду, командант Ужичке бригаде пуковник Иван Павловић извести је из Бајине Баште команданта Ужичке војске генерала Милоша Божановића „да је мајор Коста Тодоровић погинуо и да му тело није пронађено, као ни рачуни, ни новац, који су били у торби код њега“.

Тешко рањеног команданта мајора Косту Тодоровића и његовог младог саборца Јована Живановића пронашли су аустроугарски војници сакривене у пласту сена, заробили их, одвели у Сребреницу и у центру вароши живе спалили на ломачи како би што више заплашили српски народ. Трагична смрт мајора Тодоровића болно је одјекнула у источној Босни и у Србији, а поготову у редовима четничких одреда и у Ужичкој војсци под чијом се командом борио и погинуо. Мајор Тодоровић био је једини официр – командант који је жив спаљен у току Првог светског рата. Такав злочин до тада није био забележен.

Познати француски новинар и писац Анри Барби био је ратни дописник париског листа *Журнал*, који је из Србије извештавао за време ратова 1912–1915. године. У књизи *Са Српском војском – драматична епопеја једног народа* пише и о стравичној смрти мајора Косте Тодоровића. У поглављу „Србија истрајава у својим херојским напорима у Босни“, Анри Барби пише о Ужичкој војсци, а затим и о убиству мајора Тодоровића:

„Морам, такође, да забележим један запрепашћујући злочин који је један мађарски официр извршио над српским мајором Тодоровићем.

³² Милисав Р. Ђенић, *Златибор у Великом рајћу*, Чајетина, 2006, 215, 227 и 228.

Сјајан официр, близу тридесетих, Коста Тодоровић се већ био истакао за време Српско-турског и Српско-бугарског рата. Био је заповедник, од почетка рата, једног одељења комита у Ужичкој војсци где је, захваљујући покретности и храбрости свога одреда – 700 до 800 изабраних људи – извршавао тешке и опасне задатке у извиђањима.

Сасвим се изненада појављујући на крилима и скоро у самој позадини непријатеља у тренутку када га је овај најмање очекивао, он му није давао ни минута одмора.

Али, једнога дана срећа је напустила мајора Тодоровића. Његов одред је био опкољен, његови људи су падали један за другим и, најзад, и он је сам заробљен.

Попрсан крвљу – имао је три ране – одвели су га пред команданта аустријских трупа, једног Мађара.

– Најзад си нам пао шака! – викнуо је тај официр, уз опасне псовке.

Затим је наредио да се одмах направи гомила дрва и када је та импровизована ломача била завршена, на њу је положио заробљеника.

Коста Тодоровић је схватио каква му се ужасна смрт спрема. Стоички, почео је да пева српску химну.

Упалили су ломачу, пламенови су га окружили: „Упркос вашим злочинима, биће Велике Србије!...“ – крикнуо је својим крвницима.

Неколико тренутака касније, његов глас се још пробијао из пламена: „Живела Велика Србија!...“ а онда, тишина.

Међу многим аустријским војницима који су били сведоци овога злочина, већина је плакала од срамоте. Један чешки официр није могао да се суздржи већ је викнуо у лице мађарском крвнику: „Ви обешчашћујете војску!...“

– Препоручујем вам да ћутите! – одговорио му је овај, побледео од беса – иначе и ви бисте могли да доживите исту судбину!³³

Ратник и песник Милосав Јелић стиховима је овековечио смрт мајора Косте Тодоровића:

*„Закликџаше џиџице злођласнице
По разбоју више Сребренице,
Где међ лешом у чеџнике остџа
Тешко рањен Тодоровић Косџа.*

---

³³ Анри Барби, *Са Српском војском – драматична судбина једног народа*, Горњи Милановац 1986, 198 – 200.

Хладан беше између вишеза
Ко пож сјајан саломљена реза.
И не шрену кад борца на мачу
На сирахојну сусушише ломачу.
Ноћ у жори. Падале су росе
Кад му њламен леје смаче косе.
А кад огањ живи разгоре се
У два жрча командир се сиресе.
Снага прво уљен шрошни њосиа,
Па њејелом Тодоровић Косиа.
Чинило се ко да вејри шуже
И од жара изгледале руже.
А од росе у расвијак бели
Да су божји њлакали анђели.³⁴

За показану храброст и успешно руковођење четом у балканским ратовима, Коста Тодоровић је одликован Златном медаљом за храброст, Медаљом за војничке врлине, Споменицом Краља Петра Првог, Споменицом Српско-турског рата 1912. и Споменицом Српско-бугарског рата 1913. После погибије постхумно је одликован Карађорђевоом звездом са мачевима четвртог реда.

После Првог светског рата, на десетогодишњицу смрти мајора Косте Тодоровића, у Сребреници је, на месту где га је на ломачи живог спалио непријатељ, свечано 1924. године откривен и освећен споменик, висок око шест метара, рад Ужичанина Михаила Миловановића, академског сликара и вајара, који је у рату 1914–1918. године имао званичан назив ратног сликара Врховне команде Српске војске.

На предњој страни споменика у камену је исклесан лик мајора Косте Тодоровића у војничкој униформи и са Карађорђевоом звездом на грудима, а поред њега, са леве и десне стране, по два његова добровољца. Испод је писало:

„Мајору Кости Тодоровићу, комити и друговима који падоше на Караџића брду 14/27 – септ. 1914 год. у борби за ослобођење подјармљене браће – Захвална ослобођена Босна“.

---

³⁴ Милосав Јелић, *Србијански венац*, Нови Сад 1919, 50.

На овом споменику од гранита из каменолома „Љубовија – Михаљевић“, биле су уграђене и две камене плоче. На првој Миловановић је уклесао:

„Велики поборник народног ослобођења и уједињења мајор КОСТА ТОДОРОВИЋ, рођен у Ужицу 1882. године. За пешадијског официра унапређен 1901. године. Постављен за пограничног официра, у чину капетана, у Лозници 1910. године, на коме је положају неуморно радио на припремању за ослободилачки рат. Почетком Светског рата 1914. године у чину мајора постављен за команданта полубатаљона Златиборског четничког одреда са задатком да наступа према Сребреници, у коју победоносно уђе 5/18. септембра 1914. г. У великој борби са много надмоћнијим непријатељем, јуначки пада са више својих четника на Карачића брду 14/27. септембра 1914. године. Слава му! Слава његовим храбрим четницима!“

На другој каменој плочи писало је:

„Почивајте мирно, бесмртни јунаци бесмртнога Вође храброг мајора Косте. За нашу слободу Ви живот дадoste. Осветници храбри Косовскога поља.

Почивајте мирно, јер времена боља настала су за нама и слободе зраци грију нас сада са свију страна, нема више болних Косовских рана. Почивајте мирно бесмртни јунаци!“

После Априлског рата 1941. године када су усташе дошле у Сребреницу и успоставили своју власт, приморали су Србе да сруше споменик Косте Тодоровића. „Рушили су српски сељаци камен, по камен, тешка срца, док је около њих стајао окупатор и претио им смрћу, уколико се споменик до темеља не сруши“³⁵. Сељак Крсто Катанић из села Блажујевића код Скелана, добровољац и солунац, када је сазнао за рушење споменика, у току ноћи је, излажући се животној опасности, из гомиле камења од срушеног споменика извадио две неоштећене камене плоче и превезао их у своје село. Она трећа са ликом мајора Тодоровића била је уништена. Занимљива је судбина плоча које је спасао Крсто Катанић.

„Оне су остале закопане на његовом имању и чуване као велика тајна. Пред своју смрт, 1959. године, Крсто је своје потомке заклео да споменплоче од споменика мајора Косте Тодоровића чувају као светињу и, када дођу боља времена, објаве народу. После пуне 54 године, потомци Крсте Катанића обелоданили су тајну коју је чувао њихов отац“³⁶.

---

³⁵ Ђорђе Беатовић, *Добровољци у рајтовима 1912–1918 – доживљаји и сећања*, Београд 1971, 74.

³⁶ Цветко Стојкановић, *нав. дело*, 162.

На месту у центру Сребренице, где је некада била ломача на којој је мајор Коста Тодоровић жив спаљен са својим добровољцем Јованом Живановићем, после Другог светског рата подигнута је стамбена зграда. У току 1996. године потомци Крсте Катанића откопали су из земље две камене спомен-плоче, које су постављене у непосредној близини, у парку, да подсећају народ сребреничког краја на мајора Косту Тодоровића.

У родном Ужицу, у Месној заједници Крчагово, једна улица носи име мајора Косте Тодоровића. На годишњицу његовог рођења, 19. маја 2000. године, на данашњем Тргу Светог Саве, свечано је откривена спомен-биста. Спомен-бисту заједнички су открили стари ратник, стогодишњи Предраг Секулић и генерал Грујица Давидовић, командант Ужичког корпуса. Бисту је урадио академски вајар Бранко Тијанић из Ужица.

Општински одбор потомака ратника 1912–1920, сада Градски одбор, од јуна 2006. године носи име мајора Косте Тодоровића. Негујући традиције и успомену на наше славне претке из ослободилачких ратова Србије 1804–1918. године, Градски одбор сваке године на годишњицу рођења и годишњицу смрти полаже венац на бисту Косте Тодоровића, одаје пошту и краћим говором присутне подсећа на живот и дело Косте Тодоровића. Такође, сваке године чланови организације потомака ратника „Мајор Коста Тодоровић“ посећују Сребреницу и полажу венац на две спомен-плоче од некадашњег порушеног споменика.

Градски одбор потомака ратника „Мајор Коста Тодоровић“ већ годинама сарађује са колективом Основне школе „Коста Тодоровић“ у Скеланима, Република Српска. Школа је између два светска рата носила име „Мајор Коста Тодоровић“, после Другог светског рата народног хероја Славише Вајнера Чиче, да би од 1993. године поново понела име Косте Тодоровића, али без – мајор – јер је то некоме засметало. Ове, 2014. године, поводом стогодишњице почетка Првог светског рата и стогодишњице смрти мајора Косте Тодоровића, испред Основне школе у Скеланима свечано је откривена спомен-биста мајора Тодоровића. Бисту су заједнички открили др Радомир Павловић, председник Скупштине општине Сребреница, и Миљка Пилчевић, председник Градског одбора потомака „Мајор Коста Тодоровић“. Подизање спомен бисте мајора Косте Тодоровића, рад београдског вајара Светомира Радовића, помогао је и Град Ужице.

ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА:

Извори:

1. Архив Војноисторијског института (АВИИ), п. 3, к. 93, ф. 1, бр. 4/2; п. 7, к. 2, ф. 1, бр. 1.
2. *Архив Удружења добровољаца, њихових појомака и поштовалаца Београд*, докуменат 8–16/5.

Литература:

1. Барби Анри, *Са Српском војском – драматична судбина једног народа*, Горњи Милановац 1986, 198–200.
2. Беатовић Ђорђе: *Брајџунац и околина у мојим сећањима*, Удружење добровољаца ослободилачких ратова Србије 1912–1920, Београд 1981.
3. Беатовић Ђорђе, *Добровольци у ративима 1912–1918 – доживљаји и сећања*, Београд 1971, 74.
4. Велики рат Србије за ослобођење и уједињење Срба, Хрватиа и Словенаца, књ. прва, 17, издање Главног Генералштаба војске Краљевине Југославије.
5. Ђенић Милисав Р., *Златибор у Великом рату*, Чајетина, 2006.
6. Зечевић Секула С., *Гарибалдинци – наши добровольци. Добровольци у ративима 1912–1918 – доживљаји и сећања*, Београд 1971.
7. Игњић Стеван, *Споменица изгинулих бораца и жртвава Среза рачанског 1912–1918. и 1941–1945*, Ужице 2008, 17.
8. Јелић Милосав, *Србијанци венац*, Нови Сад, 1919.
9. Марковић Живота, *Ужичка војска у ратним операцијама 1914. године*, Зборник радова Ужице и ужички крај у ослободилачким ратовима Србије 1912–1918, Градски одбор потомака ратника „Мајор Коста Годоровић“, Ужице 2011.
10. Мекензи Дејвид, *Ајис*, Горњи Милановац 1989.
11. Милошевић Крсман, *Србија у Великом рату 1914–1918*, Савез потомака ратника Србије 1912–1918, Београд 2008.
12. *Споменица 33. класе Војне академије 1901–1936*, објављена поводом 35. годишнице, Београд 1936.
13. Станић Ђорђе, *Верници српства и ошацибине – оглед о добровольцима Великог рата*, Београд 2003.
14. Станојевић Станоје, *Народна енциклопедија Срба, Хрватиа и Словенаца*, Загреб 1926.
15. Стојкановић Цветко: *Први светски рат и осаћански солунци*, Бајина Башта 2013.

Dorđe PILČEVIĆ

**STORY OF MAJOR KOSTA TODOROVIĆ,
COMMANDER OF THE ZLATIBOR CHETNIK DETACHMENT**

Summary

Konstantin – Kosta Todorović was born in Užice in 1882. After finishing elementary school and high school he attended in Užice, Valjevo and Belgrade, he enrolled in elementary school of Military academy, which he completed in 1901, in the famous 32nd class, attended by later on famous soldiers (*komita*) Duke Vojin Popović, Brana Jovanović, Vojislav Tankosić as well.

As a young lieutenant, he served in garrisons in Užice, Požega and Valjevo, where he was a company commander in the Fifth Infantry Regiment. In May 1911, with the rank of Second Class Captain, he was set for border officer, in the sector from Rača in Mačva to Ljubovija, based in Loznica. He participated in the Balkan Wars and the First World War. At the beginning of the Great War in 1914, when four volunteer Chetnik detachments were formed, he was appointed commander of the Zlatibor Chetnik detachment by the decision of the Supreme Command. He fought with the detachment, which was part of Užice Army against the Austro-Hungarians in Eastern Bosnia, twice liberating Srebrenica, Bratunac, Miliće, Vlasenica. In the struggle on Karačić hill near Srebrenica, on 27 September 1914, he was severely wounded, captured and burned alive at the stake.

For the successful management of the company, and for the courage manifested in the struggle against the Turks and the Bulgarians during the First and Second Balkan War, he was awarded the Gold Medal for bravery, the Medal for Military Virtues, a posthumous Karadjordje star with golden swords IV level.

УДК 355:929 Ускоковић М. ; 355:929 Ускоковић А. ;
929.52УСКОКОВИЋ(497.11)"18"
Рад пријављен: 25. XII 2013.
Прихваћен: 9. IX 2014.

Славољуб СТАНКОВИЋ Тале

ДВА (НЕ)ЗАБОРАВЉЕНА БРАТА ДР МИЛУТИНА М. УСКОКОВИЋА: БЕНЕРАЛШТАБНИ ПОТПУКОВНИК МИЛАН М. УСКОКОВИЋ И САНИТЕТСКИ ПУКОВНИК ДР АЛЕКСАНДАР М. УСКОКОВИЋ

САЖЕТАК: Рад се односи на двојицу од четворице браће Ускоковић из Ужица, врних интелектуалаца. Милан је имао буран и изузетно занимљив животни пут од официра црнорукаца до директора банке. Александар је једини међу њима био лекар, али попут најстаријег брата, изградио је и војну каријеру. Страдао је помажући болеснику. Синови Великог рата, заборављени у Србији, заборављени и у родном завичају и граду, остали су само у мислима најближих сродника.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: Милан и Александар Ускоковић, Висока, Ужице, црнорукац, Велики рат, Бизерта, Београд, Солунски фронт, лекар, Ниш, Војна болница.

Порекло Ускоковића: Преци Ускоковића најпре су били насељени иза Проклетија, у области Хас. Због племенске свађе и крвне освете морали су да се преселе у околину Скадра, недалеко од Медовског залива. Након пропале побуне, један од предака Ускоковића је ухваћен ноћу и пребијених руку и ногу бачен у плићак Скадарског језера. Један Зећанин му је извидео ране и он је остао у његовој кући. Касније се оженио спасиоцевом ћерком и с њом изродио три сина. Због ускакања у турска подручја и пљачкања њихове имовине, добили су најпре надимак који је касније постао породично име *Ускоковић*. Ново уточиште Ускоковића била је потом околина манастира Мораче. Почетком XIX в. из Горње Мораче у Србију су се доселила три брата Ускоковића. Један од њих се убрзо вратио, други се населио у околину Ваљева (село Планиница), одакле су се његови потомци преселили у Вараждин, а трећи је изабрао ариљско село Високу. У трећој генерацији од досељавања у Високој су живела три брата: Стеван, Станко и Максим. Стеван је имао три сина: Мијаила, Милана и Миладина и једну ћерку. Милан се бавио трговином и политиком. Купио је кућу на Липи у Ужицу и отворио радњу у њој. Брату Мијаилу, који је држао бакалницу надомак Ариља, помогао је да пређе у Ужице. По доласку у Ужице Мијаило се оженио Софијом Соком (1876), ћерком житарског трговца Ко-

сте Милојевића, пореклом из Херцеговине из околине Требиња. Тиме је желео да ојача трговачке послове. Деца Мијаила и Соке: *Стеван* (1878 – живео је мање од годину дана), Милан, Милутин, Драгутин (умро од туберкулозе 1911. као студент права), *Милица*, Радоје, *Здравко*, *Бора*, *Бранко*, Александар и Божидарка (умрла од туберкулозе 1919. у 19. години).¹

„**Ускоковић – Мијаиловић** Илија и Петар, браћа рођени у селу **Висока** код Ариља, одселили се у **Планицу** код Крупња, Колубарски срез. Илија је рођен 1790. године, по занимању пинтор и дунђерин. Супруга му била из **Потпећи** код Ужица, сестра Дмитра Божовића. Петар је рођен 1808. год. , ожењен, био пашеног са Мијаилом Топаловићем из Планице. Током 1843. год., Ускоковић Илија је имао судски спор у СОУ са својим шураком Божовић Дмитром. Други судски спор Илија је имао 1847. год. против Симеуновић Василија и Ковачевић Мијаила, оба из Богданице код Пожеге, због неког новца, нису исплатили продату ливаду.”²

Аутор Вук Алексић у монографији о свом родном селу, у делу у коме пише о Ускоковићима наводи да су Стеванова деца: Злата, Милан, Томо, Јован, Станко, Дмитра, Станија, Милош и Мијајло.³

У телеграму преданом у Ужицу 3. јуна 1868. год. у 6 с. и 15. мин. по подне упућеном ПРИВРЕМЕННОМ НАМЕСТНИШТВУ КЊАЖЕСКОГ ДОСТОИНСТВА, поводом смрти Књаза Михаила међу потписницима у име одбора прво име је: Милан С. Ускоковић.⁴

У Протоколу Велике народне скупштине, која је држана у Топчидеру после *мучко-крвничког убијства* књаза Михаила М. Обреновића III, у четвртак 20. јуна 1868. године, забележен је као први од четворице изабраних народних посланика у округу Ужичком за варош Ужице Милан Ускоковић.⁵

Мијајло – Мијаило – Михаило и Софија – Сока Ускоковић нису имали много среће са потомством. Од једанаесторо деце само четири сина су доживела зрело доба. Милан је био прво подигнуто дете. Милутин (Ужице, 1884–1915, Куршумлија) је у Женеви докторирао права, али је запамћен

---

¹ Радомир В. Ивановић, **МИЛУТИН УСКОКОВИЋ**, Београд, 1968, 7-16. Аутор за овај одељак наводи да користи истраживања породичног порекла професора Радоја Ускоковића. На основу овог дела Александар је десето дете, име оца *Мијајло* (1845–1905), а мајке и *Софија* и *Сока* (1859–1943). У италику су имена деце која су најмање поживела.

² Перо Пећинар, **СЕОБЕ кроз Ужички округ у 19. веку (од 1800. до Бабинске буне)**, I књига, Ужице, 2012, 100 (АС, СОУ, Н° 1060 од 18.08.1843. суђење)

³ Вук Алексић, **ВИСОКА природа, живот и људи**, Панчево, 1997, 210.

⁴ **Србске новине**, број 68, Београд, Вторник 4. Јунија 1868, 288.

⁵ **Исто**, број 89, Београд, Петак 28. Јунија 1868, 350.

као млад књижевник који је трагично завршио живот. Радоје (Ужице, 1889–1954, Београд) је постао професор, а у једном периоду био је и Цвијићев асистент. Страдао је од струјног удара на Ади Циганлији. Александар је био последњи син који ће доживети зрело доба, али је и он трагично завршио живот.

ЂЕНЕРАЛШТАБНИ ПОТПУКОВНИК МИЛАН М. УСКОКОВИЋ

Увече пре поноћи 5. октобра 1881. године у породичној кући ужичког трговца Мијаила Ускоковића, мајка Софија родила је здраво мушко дете. То јој је била четврта (вероватније друга) принова. Кум Алекса Поповић, трговац, 14. октобра је на крштењу дао детету име Милан.⁶

Милан М. Ускоковић је у грађанству завршио четири разреда основне и шест разреда реалке.

Пошто се определио за војни позив, 18. септембра 1898. године као питомац ступио је у Нижу школу Војне академије где ће остати до 17. августа 1900. године.

Од 27. августа 1900. године до 13. новембра 1903. године био је у Брдском артиљеријском пуку.

Од 14. новембра 1903. године до краја септембра 1905. године био је слушалац Више школе Војне академије.

Од почетка октобра 1905. до краја априла 1908. године био је водник у I коњичкој батерији.

Од 1. маја 1908. до 31. октобра 1910. године командовао је Брдским артиљеријским пуком.

У току 1910. године похађао је и специјални курс – Артиљеријску школу гађања у Нишу.

Од првог новембра 1910. године до 17. септембра 1912. године био је приправник у Главном ђенералштабу.

Од 18. септембра 1912. до 1. јануара 1913. године обављао је дужност ордонанс официра при Врховној команди.

⁶ Историјски архив Ужице (ИАУ), МКР Цркве ужичке, 1881, текући број 287. Захвалност колеги Драгану Кнежевићу из ИАУ за помоћ у истраживању.

Од 1. фебруара до 15. априла 1913. године био је помоћник начелника штаба у Приморском корпусу.

Од средине априла до 1. октобра 1913. године био је приправник у Главном ђенералштабу.

Од 1. октобра до 1. новембра 1913. године био је ордонанс официр у Штабу косовских трупа.

Од 1. новембра 1913. до 21. маја 1914. године у Главном ђенералштабу био је приправник.

Од 21. маја до 18. јула 1914. године био је помоћник начелника Штаба при Команди Вардарске дивизијске области.

Од 18. јула 1914. до 1. априла 1915. године био је начелник Штаба Дунавске дивизије II позива.

Од 1. априла 1915. до 17. децембра 1916. године био је начелник Штаба Шумадијске дивизије.

Од 17. децембра 1916. до 18. августа 1917. године био је на служби у Команди резервних трупа у Бизерти.

Пензионисан је 18. јула 1917. године као ђенералштабни потпуковник.

Заробљен при потапању француског брода *Боло II* од стране немачког Сумарена број 22 у Јонском мору 22. августа 1917. године.

У српској војсци учествовао је 1912. године у Првом балканском рату. Следеће године био је и у Бугарском рату, а у периоду 1914–1917. године и у Првом светском рату.

Одликован је 1913. *Медаљом за војничке врлине, Златном медаљом за ревносну службу и Ордеом Белоџ Орла V реда са мачевима*. Следеће године на прсима је понео и *Орден Белоџ Орла IV реда са мачевима*.

Дана 16. децембра 1934. године у Београду на Бањици положио је усмену заклетву, а истога дана предао је Команданту Београдског Војног Округа и писмену заклетву.

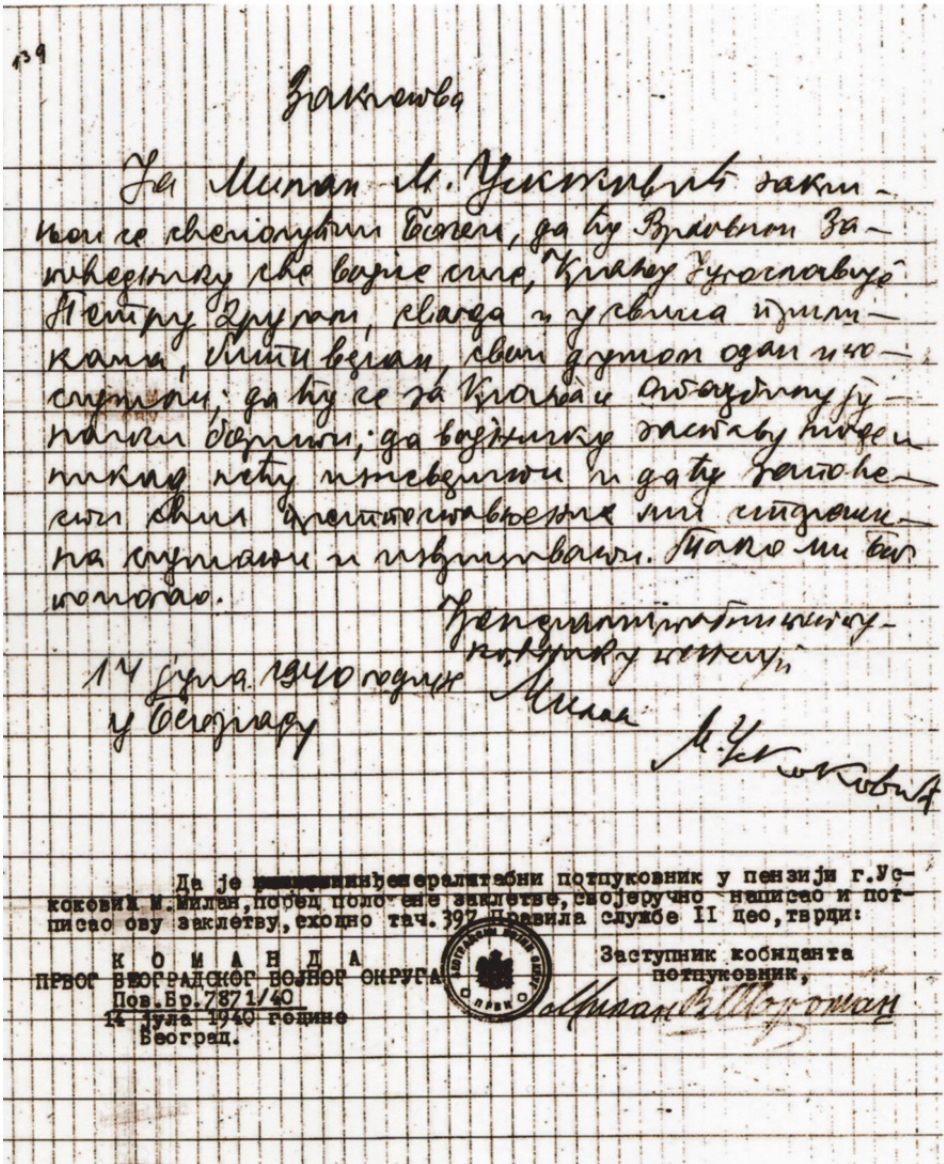
Дана 5. априла 1935. године, у време када је својеручно потписао официрски картон, живео је у Београду у улици Шафариковој број 4. Тада је у грађанству био директор Бродарске прометне банке.

Од страних језика говорио је немачки, руски и француски.⁷

---

⁷ Архив војске Србије (АВС), *К – 1911, р. бр. 715*. Официрски картон ђенералштабног потпуковника у пензији Милана Мијаила Ускоковића. У официрском картону његовог млађег брата (р. бр. 712) санитетског пуковника др Александра име оца стоји: М и х а и л о. Цела страница је сачињена на основу официрског картона без измена у називима.

У лето 1940. године Милан М. Ускоковић својеручно је исписао и потписао текст заклетве.⁸

⁸ Исто, К – 1911, р. бр. 715. Официрски картон Ћенералштабног потпуковника Милана М. Ускоковића. У једном картону нема овог документа.

Аутор Радомир В. Ивановић, пишући биографију Милановог млађег брата Милутина, наводи:

„Милан је у највећој мери наследио њену (мисли на мајку Софију – п. а.) енергичност и до краја живота је помагао многобројну породицу. После школе коју је завршио у Ужицу, отишао је у Војну академију, јер је Академија своје питомце школовала бесплатно. То је била једина могућност да се школују деца сиромашних родитеља и да се једна гладна уста одвоје од сиротињске трпезе. Милан је направио успешну војну каријеру и његов утицај у Радикалној странци, којој је припадао, није био мали. Учествовао је у мајском преврату 1903. У Првом светском рату осуђен је као „црноручац“ на петнаест година затвора.“⁹

Аутор Бошко Н. Костић у емиграцији је писао о бурним догађајима, а у одељку свог дела *Успомене и лична сећања* посвећеном свом ујаку Драгину Димитријевићу Апису наводи:

„Аписови другови, нарочито Димитрије Павловић, Владимир Туцовић, Милан Ускоковић, Васа Мађаревић и други говорили су, да је Апис био срдчан и отворен са сваким...“¹⁰

Аутор Васа Казимировић у свом обимном делу о личностима и догађајима у Србији од преврата 1903. до Солунског процеса 1917. године уопште не помиње Милана Ускоковића.¹¹

Коста Н. Христић у одељку својих мемоара *Букаџије у скупштини (1878)*, помиње кума породице Ускоковић, Алексу Поповића, као изабраног опозиционог кандидата у Срезу ариљском Округа ужичког. Наводи и његов надимак Аља Протов и чињеницу да је присуствовао седници нишке скупштине 1878. године.¹²

Пензионисани пуковник Милан М. Ускоковић преминуо је 21. априла 1945. године у Београду. Сутрадан га је на београдском Новом гробљу сачувала супруга Катарина (парцела број 49, гробно место број 324).¹³

Само две године је надживео своју мајку Софију (Соку) којој је иза имена на надгробном споменику уклесано „ПРЕТСЕДНИЦА ДРУШТВА КНЕГИЊЕ ЗОРКЕ У УЖИЦУ“.¹⁴

---

⁹ Р. В. Ивановић, н. д., 15.

¹⁰ Бошко Н. Костић, *Официри, ђучеви и политичари*, Београд, 2011, 115.

¹¹ Васа Казимировић, *Црна рука*, Крагујевац, 1997.

¹² Коста Н. Христић, *Записи старијег Београђанина*, Београд, 1989, 114 – 17.

¹³ Управа Новог гробља у Београду, ул. Рузвелтова 50.

¹⁴ Надгробни споменик на ужичком гробљу *Доварје*, парцела 4, гробно место 321.

Његови Ужичани, као и Удружење Ужичана у Београду су га заборавили и нису га уврстили у свој *Биографски лексикон Златиборског округа*.¹⁵

Из споменице Удружења Ужичана у Београду, објављене поводом 70 година од оснивања (1923/1993) сазнаје се да су оснивачи овог удружења и Милан Ускоковић, директор, и Радоје Ускоковић, професор.¹⁶

САНИТЕТСКИ ПУКОВНИК ДР АЛЕКСАНДАР М. УСКОКОВИЋ¹⁷

У преподневним сатима 23. јуна 1894. године у породичној кући ужичког пиљара Мијаила Ускоковића, мајка Сока (Софија) родила је здраво мушко дете. То јој је била девета принова. Кум Алекса Поповић, адвокат, 28. јула је на крштењу детету дао име Александар.¹⁸

Александар је у родном Ужицу завршио осам разреда гимназије са матуром. Затим је уписао Медицински факултет. Оженио се још као студент. Његова изабраница била је Видосава (Смедерево, 17. дец. 1896 – 7. септ. 1968, Смедерево)¹⁹ ћерка пок. трговца Влајка и Анице Нешић из Смедерева.

Учествовао је у Светском рату у војсци Краљевине Србије.

Од дана мобилизације 1914. године до 7. марта 1919. године био је на војној дужности у санитету:

1) У рез. војној болници „Ислахана и Дадија“ Скопље, августа 1914. године.

У II рез. вој. болници „Крчагово“ у Ужицу од септембра 1914. до октобра 1915. године.

¹⁵ Група аутора, *Биографски лексикон Златиборског округа*, Београд, 2006.

¹⁶ Група аутора, *Ој, Ужице...*, Београд – Ужице, 1994, 139,143. На основу књижице *Правила Удружења Ужичана за унапређење Ужичке области* штампане 1923, после збора Ужичана 17. јула 1923.

¹⁷ Славољуб Станковић Тале, Санитетски пуковник др Александар М. Ускоковић, *Зборник радова са IV научно-стручног скупа „Историја медицине, фармације, ветерине и народна здравствена култура”*, Зајечар, 27-28. 09. 2012, 19-25. Резиме није објављен.

¹⁸ ИАУ, *МКР Цркве ужичке*, 1894, тек. бр. 236.

¹⁹ Приватна архива аутора, Град Смедерево, *Извод из МКУ*, бр. 203-1-1270/2012 од 28. јуна 2012, матичар Д. Јоцић.

У II и III пољској болници Дунавске Дивизије II позива од октобра 1915. до фебруара 1916. године – као *лекарски помоћник*.

2) У I и II Завојшту Дунавске Дивизије од фебруара 1916. до септембра 1917. године.

У II Завојшту Дринске Дивизије од септембра 1917. до октобра 1918. године.

У болници „Престолонаследника Александра“ од октобра 1918. до марта 1919. године као *вршилац дужности лекара*.

Био је на специјалном курсу против бојних отрова у Српској војсци у Верји (Солунски фронт) 1917. године.

У овом периоду на својим прсима понео је: *Сребрну медаљу за ревносну службу* (1917), *Албанску спомену* и *Спомену Свешког райша*.

Касније је одликован и Орденом Светог Саве *IV реда* (Ађ бр. 06. 09. 1936. године, Сл. в. л. бр. 1835/36).

Као војно државни питомец завршио је Медицински факултет у Нансију у Француској.²⁰

Александар М. Ускоковић постао је лекар 1923. године одбранивши завршни испит из области хирургије (тема: *L' Ostéomyélite vertébrale et ses complications*) пред комисијом професора у саставу: ментор, професор хируршке клинике и Витез Легије части Мишел (G. Michel) и чланови: професор хируршке клинике и Витез Легије части Фрелих (Froelich), професор Бине (Binet) и професор Фериз (Fairise). Свој завршни испит посветио је прерано умрлој ћерки Божидарки²¹ (16. јан. 1920–24. септ. 1922).²²

Божидарка је сахрањена на ужичком гробљу 25. септ. 1922. године.²³

Др Александар је 2. фебруара 1923. год. произведен за активног санитетског поручника. У Команди места Ваљево положио је 24. јуна 1923. усмену (бр. 1024/23), а три дана касније предао је и писмену заклетву (бр. 1848/23) управнику Дринске сталне војне болнице.

---

²⁰ ABC, K – 1911, р. бр. 712. Официрски картон – санитетски пуковник др Александар Михаила Ускоковић. Тако је и потписао пуно име оца 01. септ. 1932. године у Бања Луци; У официрском картону његовог старијег брата (р. бр. 715) ђенералштабног потпуковника Милана име оца стоји: М и ј а и л о. Он је 05. 04. 1935. године у Београду као пензионер у потпису навео само средње слово М.

²¹ Приватна архива породице Ускоковић, *Дипломски испит Медицинског факултета у Нансију*, 1923, 1-2.

²² Исто као и фуснота 20.

²³ ИАУ, *Пројекат за ујис умрлих Цркве ужичке*, књига XX, 1920, тек. бр. 127. Тадашњи прота Ст. Бојовић уписао је да је умрла од шарлаха, а да је рођена у Швајцарској. Могуће да је у Швајцарској први пут студирао њен отац.

У к а з

Унапређења у чин:	Број	Датум	Стр. Сл. В. Л.
поручника –	Ф. А. Бр. 20725	2. јуна 1923. г.	1122/23
капетана II класе -	Ф. А. Бр. 41610	21. окт. 1923. г.	2044/23
капетана I класе -	Ађ. Бр. 13990	1. маја 1925. г.	766/25
мајора -	Ађ. Бр. 18553	28. јуна 1928. г.	1164/28
потпуковника -	Ађ. Бр. 12362	28. јуна 1933. г.	923/33
пуковника -	Ађ. Бр. 27392	6. септ. 1938. г.	1218/38

Кретање у служби:²⁴

- 6 -

36) СЛУЖБА У ВОЈЦИ – МОРНАРИЦИ: 37)									
а) У времену			б) ГДЕ СЕ НАЛАЗИ	в) На каквој дужности	г) Број акта	д) У времену			
од:		до:				од:			
Дана	Месеца	Године				Месеца	Године	Дана	
10. јун	1923.	6. април	1927.	У Дринској Сталној војној болници	На служби	Ф. А. Бр. 20894. од 5. јуна 1923. год.			
11. април	1927.	11. јун	1929.	У Варадинској Привременој војној болници	Управник	Ађ. Бр. 8969. од 24. марта 1927. г.			
18. јул	1929.	19. децембар	1930.	У Пиротској Привременој војној болници	Управник	Ађ. Бр. 30132. од 30. октобра 1928.			
21. децембар	1930.	7. XII	1931.	У Команди Врбаске Дивизионе области	В. Л. Редовна дужност	Ађ. Бр. 24830. од 29. октобра 1930.			
24. јун	1932.	7. XII	1934.	У Врбаској Сталној Војној Болници (поред редовне дужности).	Шеф Ветеричног одељења	Ађ. Бр. 13081. од 24. јуна 1932. г.			
6. V	1937.	24. јуна	1938.	У Санитарској Болничарској школи	Управник и Начелник	Ађ. Бр. 11121. од 14. - 17. 1938.			
4. јуна	1938.								

Последњу уписану чињеницу да је у чину санитарског потпуковника (пуковника) др Александар М. Ускоковић био управник у *Болничарској њодофицирској школи* од 4. јула 1938. године не наводе аутори који пишу у својим делима о историји Војне болнице у Нишу.

²⁴ Исто као и фуснота 20.

Аутори доц. др сци. мед. Сениша Пауновић и др сци. мед. Будимир Павловић у својој књизи, у II делу, у одељку *Моравска сџална војна болница у Нишу (1918–1941. године)* наводе промену имена у АРМИЈСКА ВОЈНА БОЛНИЦА за подручје Моравске армијске области (1919). Помињу и први Закон о устројству војске и морнарице (1921).

„По овом Закону и прописима који су произашли из њега нишка Војна болница поново постаје наставна база. Тако ће се приликом регрутовања свршених студената медицине у ову, као једну од највећих у Југославији, упућивати сви војни стипендисти на обавезан лекарски стаж. У њој ће се организовати обавезни курсеви за лекаре из резервног састава војске, а од 1930. и стална ПОДОФИЦИРСКА САНИТЕТСКА ШКОЛА на чијем ће се челу налазити др Андреа Деак, који је касније у ЈНА носио чин генерала.“²⁵

Аутори проф. др Момчило Павловић и др Чедомир Антић у својој књизи у одељку *У Краљевини Југославији – Војна-армијска болница у Нишу* помињу ову школу, али не наводе имена управника.

„... После отварања Војносанитетске школе у Београду, у Нишу је 1925. године основана Болничарска подофицирска школа, која је заменила Војносанитетску школу која је радила све од 1920. године. У девет класа, до 1939. године, у Болничарској подофицирској школи образована су 433 болничара, од којих је 90 преведено у санитетске помоћнике.“²⁶

Аутори, пуковник прим. др Сретен Миленковић и пуковник др Милорад Димић у својој монографији, у одељку *Период мира између два светска рата (1919–1941)*, готово истоветно наводе податак о овој школи као и прва група аутора.

„У 1930. години формира се и стална подофицирска школа за оспособљавање кадрова неопходних за рад Војне болнице, на чијем се челу налази др Андреа Деак.“²⁷

Истоимени унук, господин Александар Михаила Ускоковић, на основу породичне приче свог оца и бабе зна да је његова породица нешто пре Другог светског рата живела у Нишу, изнајмивши спрат у породичној кући пиварске индустријалске породице Апел, преко пута зграде Суда. Посредно зна да је некада постојала при Војној болници збирна фотографија

---

²⁵ Група аутора, *110-годишњика Војне болнице у Нишу*, Ниш, 1988, 68. Овај одељак написао је коаутор Будимир Павловић.

²⁶ Група аутора, *Војна болница у Нишу*, Београд, 2010, 46.

²⁷ Група аутора, *125 година Војне болнице у Нишу*, Ниш, 2004. Стране нису нумерисане. Захвалност помоћнику управника Војне болнице у Нишу господину пуковнику др Александру Петковићу за уступање свог примерка књиге.

оних који су предавали у школи, а да је у средини била слика његовог деде у својству управника исте.²⁸

Да су у време Другог светског рата у тој кући живели Ускоковићи, потврђује и госпођа Бенедето Бонцовић која је тада живела у најближем комшилуку и живо се сећа да се као дете често играла с њиховим најмлађим сином Бранком који јој је био најближи по узрасту.²⁹

Госпођа Вукица Ускоковић Марковић из Београда је пре много година на свом радном месту имала сусрет с човеком који је након упознавања питао шта јој је др Александар Ускоковић. Одговорила му је да јој је рођењени стриц. Признао јој је да је као партизан – ослободилац, лично из Војне болнице у Нишу, избацио њеног стрица који је пошао да га дочека као управник, носећи хлеб, со и икону. Њен саговорник, за кога зна да је и данас жив, био је Стево Опачић. Изричито тврди да је њен стриц био управник Војне болнице у Нишу у време уласка комуниста у град.³⁰

Комунисти су избацили Ускоковиће из куће Апелових. Др Александар је потом радио као лекар у околним селима. Професионалну каријеру и живот трагично је завршио. Док је помагао пацијенту, угрозио је и себе. Издахнуо је од *сейтичне анџине* у Градској (Државној) болници у Нишу (25. јуна 1947. године у 5 часова).³¹ Његови најближи испунили су му последњу жељу на самртничкој постељи. Донели су му да види, дан раније рођеног, унука који ће понети његово име.³²

У браку са Видосавом (Зором) подигао је три сина: Жарка (Ваљево, 21. фебр. 1924–29. авг. 1986, Смедерево), Михајла (Вараждин, 12. мај 1927–12. мај 1983, Ниш) и Бранка (Пирот, 14. септ. 1929, – 4. фебр. 1989, Смедерево).³³

²⁸ Изјава потомка господина Александра Ускоковића из Ниша, (наставника немачког језика) (Ниш, 8. јуна 2011).

²⁹ Изјава госпође прим. др Љиљане Бенедето Бонцовић из Ниша (кардиолог у пензији) (Ниш, 12. септ. 2012).

³⁰ Изјава госпође Вукице Ускоковић Марковић (дипломирани фармацеут у пензији) из Београда, ћерке Радојево.

³¹ Приватна архива аутора, Град Ниш, *Извод из МКУ* бр. 203/1-2952/2011-08 од 17. 6. 2011., матичар Б. Илић.

³² Исто као и фуснота 28.

³³ Приватна архива аутора, Град Ваљево, *Извод из МКР*, бр. 200 – 412/2012. г. од 10. 7. 2012., матичар М. Алекса; Град Ниш, *Извод из МКУ*, бр. 203/1-3521/2012-08 од 21. 6. 2012., матичар Дамњановић; Општина Пирот (Пазар), *Извод из МКР*, бр. 200-2-8048/2012- -4 од 10. 7. 2012., матичар С. Панајотовић; Град Смедерево, *Изводи из МКУ*, бр. 203-1-1325/2012 од 6. 7. 2012., и бр. 203-1-1269/2012 од 28.6. 2012., матичар Д. Јоцић.

Професор Ивановић, пишући биографију брата Милутина, наводи: „Александар Ускоковић рођен је 23. VII 1894. г. Уписао се на медицину, али га је Први светски рат омео у школовању“. На истој страници позива се на свој разговор са Видосавом Ускоковић. Приметно је да је те 1968. године дао знатно више биографских података о браћи Милану и Радоју.

Како је овај лекар највећи део живота провео ван родног краја, његови Ужичани су га заборавили и нису га уврстили међу знамените људе Златиборског округа.³⁴

Захвалносћ за изјаве: жосћођи Вукици Ускоковић Марковић, жосћођи др Љиљани Бенедетто Бонцовић, а жосћођину Александру Ускоковићу и за жосћођимсћиво и усћујање йородичне архиве.

Посебна захвалносћ колеђиници Зорици Арнаућовић и колеђи Мирославу Дучићу из ИАУ за йомоћ у исћраживању 17. мај 2013. жодине.

---

³⁴ Група аутора, *Биографски лексикон Златиборског округа*, Београд, 2006.

И з в о р и:

1. Архив војске Србије, Официрски картони К – 1911, р. бр. 712 и 715.
2. Архив Управе гробља Доварја у Ужицу
3. Архив Управе Новог гробља у Београду, улица Рузвелтова 50.
4. Историјски архив Ужице, МКР и МКУ Цркве ужичке
5. Надгробни споменик, гробље *Доварје*, парцела 4, гробно место 321.
6. Приватна архива аутора
7. Приватна архива породице Ускоковић
8. Србске новине, 1868, бројеви 68, 89.
9. Христић К. Н. 1989. Записи старог Београђанина (мемоари): 114–17.

И з ј а в е:

1. Потомка, господина Александра Ускоковића из Ниша,
2. Братанице, госпође мр Вукосаве Ускоковић Марковић из Београда и
3. Познанице, госпође прим. др Љиљане Бенедето Бонцовић из Ниша.

Литература:

1. Алексић В. *Висока, природа, животи и људи*, 1997, 210.
2. Група аутора. 2006. *Биографски лексикон Златиборског округа*,
3. Група аутора. *Ој, Ужице...* 1994, 139, 143.
4. Група аутора. *110 – годишњица Војне болнице у Нишу* 1988, 68.
5. Група аутора. 125 година Војне болнице у Нишу. 2004, странице нису нумерисане.
6. Група аутора, *Војна болница у Нишу*, 2010, 46.
7. Ивановић Р. В., *Милутић Ускоковић*, 1968, 7–16.
8. Пећинар П., *Сеобе кроз Ужички округ у 19. веку (од 1800. до Бабинске буне)*, 2012, 100.
9. Казимировић В., *Црна рука*, 1997.
10. Костић Б. Н., *Официри, ђучеви и пољитичари*. 2011, 115.
11. Сенека А. Л., *Писма пријатељу*, 1978, 480.
12. Станковић С. Т., *Санијетски ђучовник др Александар М. Ускоковић. Историја медицине, фармације, ветерине и народна здравствена култура* (4). 2012, 19–25.

Slavoljub STANKOVIĆ Tale

**TWO (NOT) FORGOTTEN BROTHERS OF DR MILUTIN M. USKOKOVIĆ:
GENERAL STAFF LIEUTENANT COLONEL MILAN M. USKOKOVIĆ AND
MEDICAL CORPS SANITARY COLONEL DR. ALEKSANDAR M. USKOKOVIĆ**

Summary

General staff lieutenant colonel Milan M. Uskoković (Užice, 1881-1945, Belgrade) outstanding intellectual, polyglot, extraordinary, tempestuous life of an officer, member of the “Black hand” secret organization, prisoner of war, bank manager. Forgotten in Serbia, in his homeland and in his native town. Remembered only by his closest relatives, for, he didn't leave any descendants. This is a very modest contribution to the remembrance of this violent spirited man.

Medical Corps sanitary colonel Dr. Aleksandar M. Uskoković (Užice, 1894 – 1947, Niš), a worthy intellectual. An edifying lifetime of a doctor, French student, unjustly neglected and nearly forgotten. Also spoke German and English. This is a modest contribution to the remembrance of this citizen of Niš, born in Užice.

Др Милован Лукић

РАЧАНИ У ПРВОМ СВЕТСКОМ РАТУ 1914–1918. ГОДИНЕ - Прилог поводом 100 година од Првог светског рата -

САЖЕТАК: У првом делу рукописа приказане су борбе српских армија и ужичке војске 1914. године у одбрани отаџбине од аустроугарске војске. У другом делу приказане су одбрамбене борбе у повлачењу 1915. године и прелазак српске војске на Крф. У трећем поглављу рукописа, приказан је живот становништва рачанског среза под окупацијом. У завршном делу, приказане су борбе на Солунском фронту и при ослобођењу земље.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: Српска војска, Ужичка војска, Први светски рат, фронт, Вишеград, Дрина, Бајина Башта, Рогачица, Ражањ, Рожањ, Милетина, Мачков камен, Крстац, Врач брдо, Солунски фронт, Кајмакчалан, слобода.

Рачани у првој години рата

На Видовдан у Сарајеву 28. јуна 1914. године члан Младе Босне Гаврило Принцип убио је аустријског престолонаследника Франца Фердинанда, што је био повод за објаву рата Србији од стране Аустроугарске 28. јула.

Између атентата и објаве рата стајале су претходне консултације са Немачком, због евентуалног уплитања у сукоб Француске и Русије. Аустро-Угарска је желела локализовани рат, који би је приближио Солуну и начинио господарем Балкана, али чим је стигла вест о руској мобилизацији, Немачка јој је објавила рат 1. августа, а потом у размаку од по два дана и Француској, Белгији и Енглеској. Супротстављеност интереса Великих сила изазвала је Први светски рат.

Напад аустроугарске војске на Србију је почео 12. августа 1914. године из правца Босне. Командант три армије аустроугарске балканске војске генерал Оскар Поћорек изабрао је овај правац као фактор изненађења, јер је напад са севера био повољнији, а тиме и очекиван. Српска војска била је под командом регента Александра Карађорђевића и начелника Генералштаба војводе Радомира Путника. Бројала је преко 400 000 војника поде-

љених у три армије под командом генерала: Петра Бојовића, Степе Степановића и Павла Јуришића, Ужичке војске и трупе одбране Београда¹.

Ужичка војска имала је 42.000 људи, 60 топова, 20 митраљеза и 41.000 пушака. Њен је задатак био да штити леви бок, позадину главних снага, да брани гранични фронт од Рогачице до Прибоја. Састојала се из три дела: Ужичка здружена бригада на десном крилу, Шумадијска дивизија II позива на центру као главна снага, и Лимски одред на левом крилу. Распоред ужичке војске био је:

а) Шумадијска дивизија II позива, командант пуковник Драгутин Милутиновић. У њеном саставу је, поред осталих формацијских делова, био и IV пешадијски пук I позива „Стеван Немања“ под називом Мокрогорски одред на Шаргану са задатком да затвара правац Мокра Гора–Ужице.

б) Ужичка здружена бригада, командант пуковник Иван Павловић, на Дрини на одсеку Рогачица – Бајина Башта. Састав: IV пешадијски пук II позива и IV пешадијски пук III позива са задатком да затвара правце према Ужицу са главним ослонцем на брду Кадињача.

в) Лимски одред, командант потпуковник Јеврем Михаиловић. Састав: IV кадровски пук и V кадровски пук у реону Прибоја са задатком да брани правац долином Лима ка Новом Пазару и на левом крилу да одржава везу са црногорском војском.

Поред њих, за дејства на том терену постављена су и два четничка одреда: Златиборски, јачине три чете са 750 људи у саставу Ужичке бригаде, и Горњачки са 500 људи у саставу Лимског одреда.²

Против војске Црне Горе и Ужичке војске била је усмерена 6. аустроугарска армија, која је нешто касније предузела напад. Ужичка војска је за то време заузимала погодне положаје за наступајућа дејства.

У другој половини августа 1914. године на падинама Цера одиграла се велика битка између аустроугарске и српске војске.

У страховитој бици између 15. и 16. августа, на падинама Цера, српска војска је извојевала прву савезничку победу у Првом светском рату. Наредних дана гонила је на Дрини и Сави аустроугарску војску, да би коначно 24. августа 1914. са своје територије протерала и последњег непријатељског војника. У Церској бици губици обеју страна били су велики (српски око 240 официра и 15.000 избачених из строја, аустроугарски око 25.000 људи избачени из строја и 4.500 заробљених). Сем заробљеника,

---

¹ *Војна енциклопедија*, Београд, 1958, 176.

² Богић Красић, *Војска Округа ужичког у ослободилачким рајтовима 1804–1918*, Ужице 2013, 83.

Срби су запленили око 50 топова, 86 кара, 3 болнице и много другог материјала³.

За време Церске битке Ужичка војска имала је задатак да на своме простору врши што јачи притисак са циљем да створи код непријатеља утисак снажне офанзивне групе, да на себе привуче што више непријатељских снага и тиме олакша главнини српске војске⁴.

Ватрени контакт Ужичке војске са непријатељем почео је 14. августа. Наредних дана вођене су борбе на целом фронту. Почеле су војне операције према Вишеграду, на линији Мокра Гора – Вишеград – Сарајево. Борбе су имале променљив ток. О борбама око Вишеграда августа 1914. године Симо С. Поповић, учитељ из Карана, у свом дневнику је, између осталог, записао: „... После неколико дана кренуше од Вишеграда јаки одреди аустроугарске војске, а њена артиљерија засу нас јаком ватром. Наше предстраже и предњи делови постепено се повлаче под борбом. Са брда лепо посматрамо кретање и престојавање јаким аустријских колона. Око подне бојна хука достиже постепено до наших ровова, испред којих бејасмо начинили препреке од неколико реди глоговог грања, до којих дођоше (Аустријанци) па даље ни мрднути. Ни једна пушка из рова дотле није опалена, иако је непријатеља три пута било више од нас. Сачекасмо их док не стигоше до половине наших препрека, па кад западоше у глогово грање почеше да развлаче и претпоследњи ред, командир чете Драгиша Даниловић командује: Бомбе! У тај мах рукуше неколико десетина бомби по непријатељском стрељачком строју.

Аустријанци се нашли на брисаном простору, пометоше се, неки се дадоше у бекство, неки полегаше и прихватише борбу. Ни њина артиљерија више не туче, зато што су њихове чете близу нас. Борба се отвори по целом венцу брда Паноса, одржасмо се и све нападе одбисмо...“⁵ Нешто касније, почетком септембра, јединице Ужичке војске на челу са IV пешадијским пуком I позива⁶, а у садејству са Лимским одредом и црногорском војском, прелазе Дрину код Старог Брода, концентрично нападају Више-

³ Емило Белић, *Војвода Стејпа Стејановић*, Народно дело, 140.

⁴ Војни архив, (даље ВА). Пописник 7, кутија 1, фасцикла 1, бр. рег. 13/86.

⁵ Народни музеј Ужице, Збирка рукописа, бр. 1777, *Делови необјављеног дневника Симе Појовића*.

⁶ ВА, Пописник бр. 9, к. 6 операцијски дневник IV пука „Стеван Немања“ I позива бр. 1.

град, а затим изводе продор у позадину аустријске 6. армије у правцу Власенице и Сарајева⁷.

Ужичка бригада са два пешадијска пука и 12 топова, налази се на десном крилу Ужичке војске на Дрини. Одмах затим у акцију ступају и јединице Ужичке бригаде у околини Бајине Баште. Њену претходницу сачињавају добровољци Златиборског одреда на челу са командантом мајором Костом Тодоровићем. Он је прешао са своје две чете преко Дрине на сплавовима у Дервенти и на Рачи, код раније царинарнице. Без већих тешкоћа разбили су аустријску граничну посаду на Скеланима. Они су имали задатак да изводе мање диверзије, да руше саобраћајнице и нападају жандармеријске станице, уносе забуну у позадини непријатеља. У борбама на простору Осата, према Бајиној Башти, истакли су се добровољци из Растишта: Милован Јовановић, Алекса Јовановић, Милисав Михаиловић, Зарија Петровић, Тимотије Петровић, Чедо Лукић, Радомир Кремић, Ранислав Вилотијевић; из Перућца: Средоје Срећковић, Марко Чакаревић, Добрисав Ђокић и други. Приликом борби добровољачког одреда с далеко већим непријатељем на Карачића брду, рањен је његов командант Коста Тодоровић, а затим заробљен и спаљен на ломачи⁸.

И остале јединице Ужичке бригаде улазе у борбе на Дрини. Батаљон Николе Огњеновића, капетана I класе, јачине око 600 бораца, прелази преко Дрине, ниже Бајине Баште, код Црвене стијене. Дејство ове јединице усмерено је у правцу Сребренице. Други батаљон IV пука, трећег позива, под командом Живка Милошевић, прешао је чамцима Дрину и стигао до Градине.

Друга аустроугарска офанзива на Србију почела је 8. септембра 1914. на средњој Дрини, а затим и из Срема. Тих дана су и остали делови Ужичке војске прешли на леву обалу Дрине и са црногорским јединицама наставили офанзиву у Босни. Тако је почела битка на Дрини која се одиграла на широком фронту на обе стране Дрине: у Србији од Саве до Љубовије и у југоисточној Босни. Међутим, убрзо је, због надмоћности непријатеља, малксала офанзива српске војске у југоисточној Босни.

Осећајући припреме непријатеља за напад преко Дрине у правцу Лознице, Бање Ковиљаче и Ваљева, српска Врховна команда пребацује IV пешадијски пук I позива, Ужичане и Рачане, са Вишеградског фронта преко Ужица, Косјерића, Ваљева и Осечине у Брезјак. Јединица је ушла у са-

---

⁷ У саставу Ужичке војске били су пукови: IV пеш. пук I позива (5.266 бораца), IV пеш. пук II позива (4.096 бораца), IV пеш. пук III позива (3.956 бораца) и IV кадровски пук (2.292 бораца).

⁸ Ђорђе Лукић, *Бијка на Дрини 1914.*, ВИЗ, Београд 1966.

став Дунавске дивизије II позива и кренула на положаје Малог и Великог Рожња, Мачковог камена и висоравни планине Јагодње.

Почетком септембра Аустријанци користе ангажованост Прве српске армије у борбама у Срему, њихове (5. и 6) усмеравају тежиште напада на Дрину. Врховна команда је обуставила офанзиву у Срему 11. септембра и пребацила обе дивизије I армије на јако угрожено лево крило III армије. Успешном одбраном III и II српске армије и успешном офанзивом Ужичке и Црногорске војске ка Власеници и Сарајеву, у бок 6. аустроугарске армије заустављена је офанзива аустроугарске војске.⁹

После тога настале су огорчене борбе на дугачком фронту Шабац – Митровица – Љешница за II и Крупањ – Бајина Башта – Вишеград за остале армије. Борбе су прешле у позицијску битку.

Трећа српска армија била је потиснута с полазних положаја, развиле су се крваве борбе на Гучеву, Борањи, Јагодњи и Мачковом камену. Интензитет ових борби може се видети из чињенице да су прелазили „из руке у руку“, борбе су вођене прса у прса, јуриши се смењивали. Непријатељ је испољио крајњу упорност да пробије фронт и заузме западну Србију, али су јединице српске војске показале невиђену храброст. Масовно су гинули борци на грудобранима, у сталним нападима и јуришима, читаве чете избациване су из строја.

Прве веће борбе Ужичани и Рачани у саставу Дунавске дивизије II позива воде на Малом Рожњу 15. септембра. На основу података у операцијском дневнику, у овом сукобу борци IV п. пука испољили су необичну храброст и њих 21 погинуло је тог дана. Сви су они „први били да се изврши било какав задатак“, први искакали из ровова и јуришали на непријатеља и сви остали на разбојишту Рожња¹⁰.

Само један дан доцније, IV п. пук „Стеван Немања“ 1. позива улази у нове окршаје, пролази кроз још већа искушења. Са страница операцијског дневника може се сазнати о кравим и крајње драматичним борбама ове прослављене ратне јединице у којој су се борили и Рачани. Само 16. и 17. септембра 1914. године на одсеку Подгорје – Милетина избачено је из строја 380 бораца, а од тог броја погинуло је 89 војника и каплара. Такође, тешко су рањени: командант 2. батаљона Алекса Јанковић, мајор, командант 4. батаљона Јован Сретеновић, мајор, командант 1. чете 4. батаљона Димитрије Михаиловић и командант 3. батаљона Јован Костић, мајор. Учесник на Милетини Сава Бабић, капетан, борац IV пука првог позива

⁹ Емило Бјелић, *нав. дело*, 141.

¹⁰ ВА, Пописник 9, к. 7, бр. 1 дневника 1.

пише:...,Тек што је свануло 17. септембра (нови календар), загрмеше наши брђани, који су били довучени ту, уз наше ровове. Осу се пушчана и митраљеска паљба дуж нашег стрељачког строја. На целој линији, и с наше и с непријатељске стране, страшна је пешачка и артиљеријска ватра. Ордонанси пука преносе наредбу за јуриш само се чекао трубни знак. Наједанпут писну труба, јуриш!. Ура!.Ура! Заштекташе непријатељски митраљежи и осу пушчана паљба, сукнуше шрапнели. Засу нас олово и челик са свију страна. Кроз ватрени пљусак, жива леса као олуја, јури преко равне чистине, не обазире се на фијук зрна око увета и на оне што падају, већ само што пре ономе што пуца, да га ухватимо за гушу, што је дрзнуо да погази нашу земљу...“¹¹

После борбе на Рожњу и Милетини, IV п. п. добија наређење од команданта Дунавске дивизије 1. позива, у чијој се ратној формацији налазио, да иде у армијску резерву, на Нешино брдо. Међутим, на ту заповест одговорио је командант пука Душан Пурић, потпуковник, са образложењем да Ужичани и Рачани желе да остану у првим борбеним редовима и да помогну 9. пуку.

Одмах затим Рачани 21. и 22. Септембра, у борбеном поретку четвртог пука, на Мачковом камену улазе у тешке борбе, које имају трагичан завршетак. Упорно одбијају нападе непријатеља, али не могу да задрже заузете положаје. Аустријанци прелазе у против-напад. Учесник у борбама на Мачковом камену, поручник Симо Поповић је записао:

... „Силна концентрична и поражавајућа ватра непријатеља тукла је наше стрелце у рововима ... Нико није главу могао из рова подићи, ко је то покушао био је истог момента мртав. Развила се најжешћа и најогорченија борба какве није било ни на једном месту од почетка рата. Појачања аустријска хитају са свих страна. Мачков камен постаје најважнија тачка на целом фронту. Бој се претворио у битку. Око нас запараше небом гранате њихових топова. Батаљон који беше десно од нашег пука, ударен са бока осу назад. Аустријанци јурнуше и наш се ров запали од пушчане ватре. Плаве униформе поваљаше се. Кроз бесну ураганску ватру кукњава и јаук на све стране, али њина јача маса и гине и јуриша, а из неба њихова артиљерија бије као громови. Као метлом збрисани, враћамо се натраг у своје ровове, кроз кишу куршума и шрапнела и рику хаубичних граната“¹².

У критичном моменту борбе изостала је подршка Четвртом пуку и помоћ XVIII пука. Око 14 часова 22. септембра погинуо је Душан Пурић, ко-

---

¹¹ ВА, Пописник, бр. 9, к. 6, бр. дневник 1.

¹² Народни музеј Ужице, (даље НМУ), *Збирка рукописа, бр. 1777, Делови необјављеног дневника Симе Поповића.*

мандант пука „Стеван Немања“. А увече истог дана почело је повлачење Рачана и Ужичана на другу линију фронта, јер су сви њихови напори да овладају гребеном Мачковог камена и Кошутине стопе остали безуспешни.

Биланс дводневних борби на Мачковом камену регистрован је у операцијском дневнику пука, где је евидентирано да је избачено из строја 4. п. пука „Стеван Немања“ 1. позива 801 борац, а од тога броја: погинулих под-официра, каплара и редова 97, рањених војника 549, несталих 154, контузован 1 борац. Погинула су сва четири команданта батаљона, мајори: Данило Ђерић, Алекса Јанковић, Јован Сретеновић и Ђока Божиновић¹³.

На падинама Гучева у шумама Борање, на превојима Мачковог камена, погинули су многи Рачани, међу њима, из **Добротина**: Никола Николић; из **Растишта**: Обрад Јездић, Гаврило Крсмановић, Никола Тадић, Филип В. Васић, Иван П. Васић, Крсман Крсмановић; из **Вишесаве**: Милутин Вилотијевић, Јефто Ристивојевић; из **Заовина**: Велимир Ђурић; из **Заглавка**: Никодин Лазић; из **Придола**: Митар Димитријевић; из **Овчиње**: Митар Миловановић, Радоје Митровић, Љубисав Тодоровић; из **Својдруга**: Остоја Марковић, Новак Матић, Сретен Радојевић, Пантелија Илић; из **Црвице**: Петар Петровић, Љубомир Петровић, Станко Тадић; из **Солотуше**: Савко Мијаиловић, Недељко Мијаиловић, Драгутин Тешић, Милан Јовановић; из **Стрмова**: Будимир Продановић, Симеун Биљић, Милорад Јеремић, Драго Вучићевић, Лука Митровић, Стојан Прокић, Ђоко Мијатовић, Филип Спасојевић, Тихомир Симеуновић, Петар М. Јосиповић, Стојадин З. Јосиповић, Милан Цвијић, Алекса Ј. Јосиповић, Живојин Ђорђевић, Ненад А. Николић, Милан Н. Николић, Митар Симић, Владислав Марјановић, Дамјан Пурић, Љубомир Јанковић; из **Бесеровине**: Ратомир Јездић, Радоје Ивановић, Драгомир Чечарић, Драгомир Трифковић, Филип Вимић; из **Зауглина**: Радисав Максимовић, Радисав Милићевић, Арсеније Радовановић; из **Перућца**: Димитрије Злопорубовић; из **Зарожја**: Милош Митровић; из **Јакља**: Миладин Томић, Ратко Ивић; из **Бајине Баште**: Драгољуб Васовић, Недељко Ђурђић, Радивоје Пуртић; из **Раче**: Владислав Малинић; из **Обајгоре**: Драгутин Нешић, Сретен Благојевић; из **Дуба**: Вићентије Радовановић, Миленко Радовановић; из **Оклетца**: Милош Обрадиновић¹⁴.

Почетком октобра 1914. године водиле су се позиционе борбе на фронту Шабац – Митровица – Лозница – Бајина Башта. У српској војсци осетио се замор и малаксалост. Није било резерви за попуну јединица. По-

¹³ ВА, Пописник, бр. 9, к. 6, бр. Дневника 1.

¹⁴ Народна библиотека, Ужице, Завичајно одељење, *Збирка рукописа бр. 25*. Није познато ко је прикупио податке о погинулима.

себан проблем представљао је недостатак артиљеријске муниције. Очекивана је материјална и војна помоћ од савезника. Ту ситуацију искористио је непријатељ и предузео офанзиву широких размера, са севера преко Саве и Дунава са запада преко Дрине.

Оживео је фронт на Дрини, који је држала Ужичка бригада. Осматрачи са Мусиног брда, Високе главице и Кика запазили су груписање аустријске војске према Бајиној Башти и Рогачици. Колоне непријатељских војника заузиле су положаје у шумовитим теренима, између села Факовића, према Бачевцима и Оkletцу.

У зору 25. октобра (по ст. календару) почели су напади аустријске војске на Дрину према Петричи, Рогачици, Оkletцу и Стрмову. Извођена су комбинована дејства пешадије и артиљерије. Први напади су одбијени. Међутим, после борби, ноћу између 25. и 26. октобра, изнад села Стрмова, на Ждријелу и Таламбасима, непријатељ је успео да успостави мостобран на Дрини. Рогачички одред под командом потпуковника Ђорђа Манојловића повукао се на Дебело брдо, а јединице Ужичке бригаде (4. пук трећег позива и др.) прикупљају се на правцу Рогачица – Костојевићи – Кадињача – Ужице.

Услед бројне и техничке надмоћности, аустроугарска четврта бригада, под заштитом артиљерије, вршила је стално притисак на десно крило Ужичке бригаде. Морало је доћи до повлачења српске војске из рејона Бајина Башта и Рогачица. Варошица на Дрини је евакуисана. Ситуација на свим фронтима добила је драматичан ток. Борбе су се преносиле све ближе Ужицу: на Варди, у Јакљу и Костојевићима. Аустријанци су ушли у Ужице 14. новембра, а три дана касније непријатељска претходница ушла је у Пожегу.

Непријатељска офанзива, која је почела на Дрини, заустављена је у Овчарско-кабларској клисури, на планини Крстацу. Непријатељ је уочио његов географски и стратешки значај; његова команда је знала да би заузимањем Крстаца била угрожена позадина Ужичке војске и Прве армије. С друге стране, штаб Ужичке војске добио је задатак од Врховне команде да по сваку цену брани положаје на Крстацу и да из дефанзиве пређе у офанзиву.

Одлучна битка на Крстацу почела је 22. новембра (по ст. календару). Пре наступања ударних колона Ужичке бригаде у правцу Белошевца и Белог камена почела је жестока артиљеријска ватра да засипа непријатеља, чије је дејство усмерено у правцу Белошевца. Ускоро је почела пушчана и митраљеска ватра на целом фронту. Током читавог дана вођене су жестоке борбе на Белом камену и Белошевцу јер је непријатељ добро учврстио своје положаје. У сумрак, командант кадровског батаљона, мајор Видосав

Марјановић, донео је одлуку да се крене у напад. Група добровољаца бомбаша привукла се аустроугарским рововима. Користећи мале земљишне заклоне, они су пузећи дошли до непријатељских ровова и засули их бомбама. Затим су кренули на јуриш стрељачки стројеви. Трећепозивци Рачани, Ужичани, Пожежани, Ариљци у снажном налету заузели су Белошевац. Аустријанци су почели панично да беже. Српска победа на Белошевцу одлучила је судбину битке на Крстацу. Иако су Аустроугари на Белом камену давали јак отпор, и он је пао истог дана у ноћ у 12 часова. Разбијени непријатељ одступио је у великом нeredу према Пожеги.

Губици Ужичке бригаде били су: 115 погинулих војника, рањених 238 и несталих 19. Непријатељски губици: 190 војника, 1 официр, рањено 5 официра и 250 војника, заробљена 2 официра и 770 војника. Заплењен је велики број пушака, 3 митраљеза и доста муниције¹⁵.

У борбама на Крстацу погинули су у јуришу на непријатеља бројни Рачани, међу којима су - из **Заглавка**: Станимир Јевтић, Миленко Панић; из **Пилице** Станко Марковић; из **Гвосца** Љубисав Мијатовић; из **Овчиње** Марјан Марјановић; из **Солотуше** Марјан Ковачевић; из **Зарожја** Велимир Јагодић; из **Својдруга** Милутин Јанковић; из **Црвице** Зарија Гавриловић; из **Стрмова**: Богосав Марковић, Илија Илић и др.¹⁶

Битка на Крстацу има велики значај, јер је победа Ужичке војске онемогућила Аустријанцима да продру у долину Западне Мораве и да на тај начин непосредно угрозе главнину српске армије, која је водила преломну битку у сливу Колубаре и на Суворору.

После пораза на Крстацу, Аустријанци су заузели положаје испред Ужица. После борби на Трешњици, Локви, Севојничкој коси, Чакаревом брду и Хајдучком гробу, јединице Ужичке војске ослободиле су Ужице 25. новембра (ст. календар). Затим је Ужичка бригада у садејству са Лимским одредом наставила офанзиву у правцу Дрине, преко Кадињаче и Поникава, користећи најпогодније правце: Ужице – Кадињача – Дуб – Мочионик – Месино брдо – Дрина. Лимски одред се налазио на левом крилу, његове јединице одржавале су везу са Шумадијском дивизијом II позива, напредујући преко Јелове горе, Кондера и Варде ка Рогачици. Другим делом Лимски одред је изводио офанзиву преко Дуба, Добротина, Вишесаве, помагао је Ужичкој бригади у ослобађању Бајине Баште 27. новембра и Вардишта дан касније.

¹⁵ Богић Красић, *Војска Округа ужичког у ослободилачким рајтовима 1804–1918*, 92.

¹⁶ Народна библиотека у Ужицу, Завичајно одељење, *Збирка рукописа*, бр. 25.

Аустријска војска се повукла ка Дрини у неред, не пружајући отпор. Непријатељ је за собом оставио пустош и разорене објекте. Приликом проласка српске војске преко Заглавка, Злодола и Дуба, „указиваше се на сваком кораку непријатељски варваризам“... „Код општинске суднице у Злодолу бејаше велики неред, све ствари растурене, целокупна архива поцепана и разбацана око суднице, прозори разлупани, а исто тако и на школи“. Нешто даље, у Пилици: „И овде, у школи пиличкој и око ње страшна пустош и нечистоћа. Уопште, на све стране ужасна слика непријатељског вандализма. Свуда разбацане и поломљене школске ствари“¹⁷.

После протеривања агресора из рачанског краја, мањи делови Ужичке војске су задржани на граници, а главнина је упућена у унутрашњост земље на одмор и опоравак. У међувремену у првој дефанзивној фази Колубарске битке, од средине новембра до почетка децембра 1914. године, Аустроугари да би искористили почетне успехе на Дрини, избијају на широком фронту на Колубару. Три десетковане и уморне српске армије, без довољно муниције, тешко су одолевале нападима Аустроугара. Сем тога, војсци се прикључивао и народ, склањајући се испред страховитог терора окупатора, што је у многеме смањивало њихову покретљивост и маневарску способност.

Џон Рид, амерички репортер, који је пратећи српску војску присуствовао свим већим операцијама, забележио је нешто од страха који је било изложено недужно становништво: „На једној слици, снимљено у селу Лешници, видело се више од сто жена и деце, ланцима заједно повезаних, с главама одсеченим и набацаним на посебну гомилу. У Кравици су старци, жене и деца били мучени, а онда искасапљени. У Јерменовцу је педесет особа било сатерано у један подрум и живо спаљено... Сто грађана Прњавора утерали су у једну кућу, па остатак натерали да стану једно уз друго и везали их конопцима. Онда су кућу запалили, а убијали оне који су покушали да побегну“¹⁸.

Друмови широм Западне Србије су били закрчени избеглицама. Паника се ширила свуда где су чак и официри почели да губе веру у то да је спас могућ. Дефетизам, дезертерство и недисциплина захватили су српску војску. Долазак велике пошиљке артиљеријске муниције¹⁹ из Француске поправио је пољуљани морал српске армије.

Српска Врховна команда, због болести генерала Бојовића, поставља за команданта I армије генерала Живојина Мишића.

---

¹⁷ Архив Србије – Министарство просвете, ф. 50/84, 1919.

¹⁸ Милош Јанковић, *Војвода Живојин Мишић*, 102.

¹⁹ Дорада артиљеријских граната морала се радити у Крагујевцу.

Путем према Мионици, Мишић се уверио да је све много горе и безнадније него што су показивали извештаји који су пристизали у Врховну команду. Групе војника безвољно су се вукле друмом, препуним натоварених сељачких кола, жена, деце и стараца. Народ је понео са собом све што је могао. Стада оваца и крупнија стока правили су још већу гужву.

У Мионици је по кратком поступку завршио примопредају дужности са генералом Бојовићем. У наредна два - три дана Живојин Мишић је без предаха радио на консолидацији I армије.

У наступању са српским армијама аустроугарска војска је вршила злочине над цивилним становништвом и војницима. Арчибалд Рајс, швајцарски криминолог и професор Универзитета у Лозани који је за време рата истраживао злочине против српског народа, бележи: ... „Приближавамо се Шапцу и већ се види да су овуда прошле трупе Франца Јосифа по запаљеним кућама и пластовима сена. Ту је Јовановац са кућом у којој су *културпрегрери* искасапили 40 српских заробљеника и рањеника. Најзад улаз у Шабац обележен је потпуно изгорелим касарнама. Иза цркве, разбојници искасапили су велики број сељака и варошких становника и потрпали њихове лешеве у заједничку раку. Идући из Крупња у Пецку свуда на свим висовима, и свим долинама, чује се болни лелек мајки који плачу на гробовима своје поклане деце...“²⁰

У међувремену, недалеко од Лазаревца 4. пешадијски пук I позива, у саставу Моравске дивизије I позива, има веома значајну стратегијску улогу. Под командом Милоша Станковића, чете и батаљони ове јединице неколико пута јуришају од Ћелијске косе на плато Врачег брда с циљем да потисну непријатеља на леву обалу Колубаре, али су Аустроугари бранили ове положаје под заштитом артиљеријске ватре са Пепељевца. Ни у једној борби, на релативно малом простору, Ужичани и Рачани нису имали толике губитке. У току 19. и 20. новембра погинуло је 56, а рањено 319 војника, подофицира и каплара 4. п. пука. На челу батаљона, водова и чета погинули су официри: Божин Вучковић, кап. II класе, Ђорђе Марковић, потпоручник; а рањени: Ђорђе Божиновић, мајор, Стеван Вукајловић, рез. кап. II класе, Чедомир Захарић, поручник, Живорад Петровић, потпоручник, Миленко Симовић, Миленко Костић, Петар Николић и Чедомир Михаиловић²¹.

Током боја на косама и превојима Врачег брда код Лазаревца јуришна чета 4. пешадијског пука „Стеван Немања“ налазила се на положајима ис-

²⁰ Арчибалд Рајс, *Шта сам видео и преживео у великим данима – саопштење једног пријатеља из тежких времена*, Београд, 1928, 80.

²¹ ВА, Пописник, бр. 9, к. 6, бр. дневника 1.

турене ватрене линије. Имала је у саставу, поред осталих, борце из Среза рачанског. Командир ове прослављене чете, учесник и сведок Симо Поповић у поменутом дневнику пише: „Аустријанци су већ били прешли Колубару. На Врачем брду био је први и други пук моравске дивизије, коме упутише за појачање и наш 4 пук. Аустријанци су мало пре нас изашли на венац брега. У том моменту испаднем и ја из оних шевара са четом пред њих, тако се нађемо на тридесет метара једни према другима. Застадосмо, и ми и они. Нико не пуца, сваки разуме ситуацију. Настаде довикивање: *Предајте се! Предајте се! Вичемо и ми и они. Њима стиже још једна чета. И некако, сами по себи, без иједног пуцња, повукли смо се ми, и они, по неколико корака уназад. Полегасмо и наста прасак и фијук зрна. Они су били на коси брега, а ми ниже. И тако се борисмо три дана. Наша артиљерија ретко туче по њиховим редовима, а њина по нама туче ли туче. Митраљеви шишају, пушке грокте с обе стране. Зато време вршимо три пута јурише, али смо увек дочекивани јаком пушчаном ватром и враћани назад. У једном таквом нападу удари куршум мог ордонанса Крсту Шаптовића по сред зуба и изиђе на доњу вилицу... Трећег дана осу ураганска ватра аустријске артиљерије на један батаљон 1 пука, десно од нас. Људи падају и гину као мушице па је тај батаљон морао одступити. Појавише се нама у бок, опколише један наш батаљон, од кога више од половине заробише, са седам официра... На том Врачем брду наш пук је страшно страдао, тако да од нас је опет остало као после Мачковог камена. Свега једна половина од бораца...*“²²

На ратишту Врачег брда остали су заувек многи ратници, међу њима и Рачани: Из **Овчиње** Анђелко Алексић, из **Оклетца** Тијосав Којић, из **Јеловика** Ђунисије Николић, из **Љештанског** Милутин Пајић, из **Заглавка** Велимир Перишић, из **Заовина** Мића Рајковић, из **Јагоштице** Богосав Стефановић, из **Вишесаве** Обрад Тодоровић²³.

На истеку 1914. године, на прагу зиме Прва армија и 4. пук првог позива проређени, малаксали, у тактичком одступању према огранцима Рудника и Суворора до Горњег Милановца прикупљали су снаге за одлучујућу битку. Српска Врховна команда одлучила је да јединице Одбране Београда напусте град.

Док је на фронту армија водила огорчене борбе, лево крило аустроугарске 5. армије извршило је 30. новембра (по нов. календару) прелаз преко Колубаре без отпора, а аустријске трупе из Земуна ушле су 2. децембра

---

²² НМУ, Збирка рукописа бр. 1777. *Делови необјављеног дневника Симе Поповића.*

²³ Народна библиотека Ужице, *Завичајно одељење, Збирка рукописа, бр. 5.*

у напуштени Београд. Тада је командант аустријских армија отишао у Београд да присуствује свечаном уласку својих трупа у престоницу Србије.

Заузимањем Маљена Аустроугари су угрозили делове одбране I армије на тзв. Суворовској стратегијској греди, а губитком Врач брда и Човке, на фронту II армије, цела I армија се нашла у критичној ситуацији. Схвативши да је крајње опасно задржати I армију и даље у том положају, командант I армије генерал Живојин Мишић наредио је командантима дивизија да припреме своје јединице за повлачење на положаје испред Г. Милановца. Настало је краткотрајно затишје од два три дана на фронту.

Повлачење I армије њени војници су протумачили као потврду да је све изгубљено. Међутим, у наредна три дана, њихова борбена готовост се запањујуће поправила. На све стране су се пушили казани: осим пасуља, кувала се и врућа ракија. Војници су се наспавали и најели, истребили ваши, прикрпили одећу, а из Крагујевца је пристигло и двадесет хиљада артиљеријских граната које су биле на прерађивању²⁴.

У међувремену командант балканске војске Поћорек, одлучио је да тежиште операција пребаци на београдски правац. Међутим, последице дуготрајних борби осећале су се и у аустроугарској војсци. Све су чешће појаве недисциплине и дезертерства, а приметно је ослабљено и снабдевање јединица, њена бројна и слабо покретљива комора једва се кретала раскаљаним српским друмовима.

Осећајући да је борбени дух аустроугарских јединица веома слаб, и да су, и поред константног напредовања, изгубиле убојност коју су имале, уз сагласност Врховне команде, даровити војсковођа генерал Живојин Мишић наредио је 3. децембра 1914. Првој армији почетак противофанзиве, што је подстицајно деловало и на остале армије, посебно на Ужичку војску на левом крилу да крене у напад на аустроугарске јединице. Изненађена, збуњена, деморалисана војска освајача, која је очекивала коначну победу, почела је да одступа у неред, тако да су истог дана поподне у Горњи Милановац почеле да пристижу прве групе заробљеника, што је становништво одушевљено поздравило.

Аустроугари су покушали да зауставе српску офанзиву, нападајући енергично десно крило српске војске и посебно ојачане јединице Одбране Београда. Жестока се битка одиграла на падинама Космаја и у њој су Срби извојевали значајну победу.

На свим правцима аустроугарске армије су се повлачиле у неред. Симо Поповић је у свом дневнику записао: „Крећемо се напред. На све стра-

---

²⁴Милош Јанковић, *Војвода Живојин Мишић, Народно дело*, 121.

не само заробљеници пристижу. Ратни материјал грдни по путу и око пута...“²⁵

До средине децембра 1914. ослобођена је Србија и Београд. Аустроугарске трупе протеране су преко Дрине у Босну и преко Саве у Срем.

Тако се завршила прва ратна година. Губици су у свим армијама били велики. Што се српске војске тиче, према службеним проценама у 1914. години било је укупно избачено из строја 153.557 људи²⁶.

Рачани у другој години рата

Друга ратна година је за Србију почела у знаку борбе против новог, сасвим другачијег, далеко подмуклијег непријатеља – тифуса. Процењује се да је око 135.000 војника и цивила изгубило живот за време петомесечне борбе са тифусом.

За то време, удружене немачке и аустроугарске снаге увелико планирају нову офанзиву. Успех Немаца на руском фронту само их пожурује у припремама. Направљен је план, према којем би, уз Немачку и Аустро-Угарску кренула и Бугарска. Одмах затим на северним, источним и јужним границама прикупљају се непријатељске снаге. Рачуна се да је агресор имао у нападу око 800.000 војника, опремљених најсавременијим оружјем.

У Србији се такође врше припреме, али је ситуација веома тешка. Сем тифуса, који је једва савладан, појавила се и глад. Влада и Врховна команда, преко свих српских представника у свету покушавају да испослују било какву савезничку помоћ. Једина помоћ коју је Србија могла очекивати, била је из Црне Горе. Додуше, почело је савезничко²⁷ искрцавање у Солун, али су сви захтеви Србије да се те јединице упуте као помоћ остајали без резултата.

Јединице српске армије, око 300.000 војника, па и Ужички 4. пук сва три позива, са војницима из Среза рачанског, суочене са притиском бројно већег освајача, са одлучујућом подршком масовне употребе далекометне артиљерије, принуђене су на маневарску одбрану и успорено тактичко одступање у очекивању војне помоћи од савезника.

---

²⁵ НМУ, Збирка рукописа, бр. 1777. *Делови, необјављеног дневника Симе Појовића.*

²⁶ Милош Јанковић, *Војвода Живојин Мишић*, 124.

²⁷ Француске три и Енглеске две дивизије, које су после неуспеле Дарданелске експедиције дошле у Солун.

У том неизвесном и преломном времену, Четврти пук првог позива налазио се на фронту према Бугарима у источној Србији. Четврти пук другог позива бранио је од агресора истурене позиције на осетљивом простору у доњем току Саве, до Београда. На операцијском одсеку код Бајине Баште налазио се Ужички одред у коме су се, углавном, налазили борци Четвртог пука трећег позива. Имао је везу на левом крилу са црногорском војском, а на десном са Соколском бригадом и Дунавском дивизијом другог позива.

Аустро-немачка офанзива на Србију почела је рано изјутра 6. октобра 1915. године, великом артиљеријском ватром, после чега је непријатељ почео форсирање Саве, Дунава и Дрине. Жестоке борбе су вођене целом линијом напада, али је најжешћа била код Београда. Одбрана Београда је после херојске четвородневне борбе морала да попусти. Ноћу између 13. и 14. октобра, Бугарска је без објаве рата напала Србију, чиме се ионако тешка ситуација још више погоршала.

Борбе које су вођене у одступници, углавном су имале за циљ добијање у времену како би се остали делови српске војске могли у реду повлачити.

Међутим, 26. октобра спојиле су се код Брзе Паланке бугарске и немачке јединице, а до тада су већ били заузети Куманово, Штип, Врање, Скопље и стратешки значајна Качаничка клисура.

У међувремену Ужички одред је остао на средњој Дрини до 25. октобра. Тада је у штаб бригаде стигао извештај да је непријатељ пробио главну српску одбрану, да наступају од Ваљева преко Букова и Ражане ка Ужицу. И непријатељска 62. дивизија напредовала је од Вишеграда ка Мокрој Гори, Шаргану и Кремнима. Због неповољне ситуације за Ужички одред стигло је наређење команданта I армије војводе Живојина Мишића у коме, поред осталог, пише: „По познатој Вам директиви, отпочните одмах покрет преко Ужица и Пожеге ка утоку Ђетиње...“²⁸ Зато је и Ужички одред почео да одступа. Јединице Рогачичког одсека повлачиле су се преко села Јакља и Варде ка Годечеву. Јединице бајинобаштанског положаја повлачиле су се на линију Кадињача–Ђаков камен, остављајући као заштитницу један вод Другог прекобројног пука трећег позива на Кику, а други на Јелини.

Због снажног непријатељског притиска, наређено је да Ужички одред, састава: Четврти кадровски пук III позива и II прекобројни пук III позива поседну десну обалу Западне Мораве, низводно до Чачка²⁹. Ужички одред

---

²⁸ ВА, Пописник 7, к. 3, ф. 1. бр. рег. 2/1-47

²⁹ Исто.

водио је борбе на Јеличким положајима који су имали стратегијски значај. Дводневне борбе 2. и 3. новембра и везивање непријатеља створили су време за безбедно пребацивање трупа I армије на десну обалу Западне Мораве код Краљева. У повлачењу пред непријатељем по наређењу Врховне команде Ужички одред је стављен на располагање команданту Дринске дивизије I позива у саставу Треће армије.

Удружени непријатељи су убрзо заузели Ниш и Крагујевац, чиме је више од половине Србије било поробљено. Војска и избеглице повукли су се ка Косову. Поново су путеви били закрчени, поново се појавила паника, дефетизам се ширио свуда. Више нико није веровао у савезнике. Врховна команда из Призрена шаље депеше савезничким трупама да на било који начин помогну Србији.

И поред херојске одбране, уз заштиту позадине и бокова од стране Црне Горе, многе околности наговештавају да ће Србија морати да пристане на сепаратни мир и предају. Међутим, морал војске у неповољним искушењима превазилази таква очекивања. Влада и Врховна команда одлучују да се повлачење војске и избеглица обави преко Црне Горе и Албаније, ка Јадранском мору, на линији Скадар – Драч, где би према обећањима требало да српску војску прихвате савезнички бродови.

Војска и избеглице кренули су у изгнанство какво савремена историја није забележила. Јуначка одбрана Санџачке војске, под командом сердара Јанка Вукотића, обезбедила је одступницу српској војсци и избеглицима кроз Црну Гору и Албанију, али праве страхоте су тек почињале. Десетковане армије и уплашен, уморан и гладан народ очекивала су беспућа Проклетија, заседа банди Арнаута – Албанаца, снежне мењаве и смрт. На трновитим стазама, тегобном времену, по мразу и вејавици, преко кршевитих стрмих превоја, непроходних и стешњених урвина, заувек су остајали погинули, рањени, болесни и гладни народ и војници.

После тешког повлачења по беспућу, проређена српска армија, Ужичани и Рачани, стигли су на Јадранско море, али њиховом мучењу није било краја. Услед великог броја српске војске и избеглог становништва у околини Скадра и Љеша, настала је критична ситуација. Бродове са храном у Медунском пристаништу тукли су непријатељски авиони и хидроплану из аустријске ратне луке – Боке Которске.

Стога је српска војска, иако јако исцрпљена, морала продужити марш дуж беспутног и подводног Јадранског приморја ка Драчу, где је један део укрцан у бродове и транспортован за острво Крф, а други део је продужио ка Валони, одакле је бродовима пребачен на Крф.

У току јануара 1916. српска војска која је успела да пређе преко Албаније (за време повлачења преко Албаније изгубила је око 143.000 ратника)³⁰, прикупљена је на Крфу. Прихватили су је савезници³¹, али умирање изнурених војника од тифуса није престајало. Ради лечења, болесници су изоловани, пребацивани на острво Видо крај Крфа, на коме је умрло око 5.400 људи. Ово острво названо је „Острво смрти“.

Рачани под окупацијом

Окупација рачанског краја почела је првих дана новембра 1915. године и трајала до новембра 1918. Носиоци власти биле су војне власти са окупационим трупима. Режим је био окрутан, уведен је „ред“, а за непоштовање реда заведене су казнене мере све до јавног вешања. Забрањене су све политичке странке, синдикалне и друге организације, заведена цензура, забрањена путовања без посебне полицијске дозволе. У Срезу рачанском вршена је масовна економска експлоатација, безобзирно се експлоатишу природна богатства, безобзирно се секу шуме, посебно шуме на Тари, пљачкана су домаћинства путем реквизиције, одузимају се племенити метали, опљачкан је манастир у Рачи, скидана су звона са цркава итд.

Дневник инж. Радована Требињца из Бајине Баште, који се непосредно односи на Срез рачански, веродостојно сведочи о злом времену окупације.

У селима Среза рачанског и Бајиној Башти владала је глад и разне болештине. Становништво је млело кочање, јело коприве. Сељаци су носили „на леђима“ жито из Ваљева и Шапца. Жене у селу давале су дукате за кило соли. Тим поводом Радован Требињац пише:

„Данас 24. март 1917. године је дан сиротиње Среза рачанског. Према упутима дошла је свеколика сиротиња, из среза да прими жито, али га није добила, нема... Окарене сељанке и испијена деца, све изгладнело до крајњих граница враћају се кући... И сви ћуте, подносе ово... Истина, гледао сам како људи угинуле коње черупају као гаврани...“

Данас 11. мај било је шишање оваца. И синоћ су, као и у понедељак увече, прошла кола натоварена цаковима вуне. Сељанке власнице оваца, јадају се једна другој: ... А кад помислим да зимус немам чим закрпити чарапе дјечи, а камоли шта друго како да ми се не цепају груди ...“

³⁰ Петар Опачић, *Србија и Солунски фронт*, Београд, 1984, 29.

³¹ Миливоје Алимпић, *Солунски фронт*, Београд, 1967, 67.

26. мај 1917. године. На улицама варошице осећала се глад. Све више је људи који просе, траже храну. Понеки од сељака, или сељанки, прође послом, било код власти, било приватно, више се лелујају него што иду. Само се још мало богатији држе, боре се и сплавари...

Аустроугарска среска команда 23. јуна 1917. године издала је наређење, објаву добошом да се сваком без разлике забрани мљети жито без дозволе. ..“ „... Окупационе власти узимају од произвођача жито. За жетву се добијају посебне дозволе. Предаја шљива обавезна је за све произвођаче. Свака кућа морала је дати властима килограм коприва и један килограм лешника. За неизвршене ове обавезе плаћало се 20 круна. Строго је забрањено више од 50 кгр. шљива, сви вишкови предају се властима. Клање стоке се пријављује. Забрањена је приватна продаја сена за све грађане уведен је обавезан кулук, за недолазак се предвиђа казна. Обично се долази по неколико дана `о свом круву и руву` на рад у Тару или на поправку путева...“ „12 августа 1917. године. Некада тако дивљи Луг а сад добре 2/3 исечених горостаса (храстовина), који већ хиљаду година претурише. Најзад и сами подлегосе рату и његовим грозотама. А уместо веселих варошких дерана и малих стада оваца, чује се монотон одјек секира и шкрипа кладарских тестера у рукама њихових војника, који прекидају гробну тишину и мир Луга...“³²

Становништво Бајине Баште и околних села суочава се са личном и имовинском несигурношћу, општом оскудицом, тешким условима живота, јавља се глад, шире се заразне болести. Само у задњој години окупације (1918), 121 особа је умрла од шпанске грознице, а 56 од туберкулозе, срдобље, дизентерије³³ итд.

Један савременик, поред осталог, записао је: „Кућа је била обична шупа, где је била скроз отворена до крова. У спаваћу собу, где је цео дан уношена мокрина од обуће и од одела, а ноћу сва обућа сушена и остало мокро одело и то са чељадима у просторији где спавају. У оваквим приликама није ни чудо што је умирање било велико, особито код деце. Запамтио сам да је из суседних кућа за недељу дана умирало по троје, па и четворо деце“.³⁴

За време аустроугарске окупације, на подручју Среза рачанског било је отпора становништва. У Службеном гласнику Окружног војног заповедништва у Ужицу (Amts Blatt) забележени су случајеви пасивног отпора окупаторским властима: неиспуњавање пореских обавеза, прикривање

---

³²Дневник, инж. Радована Требињца, из Бајине Баште, рукопис, својина породице.

³³Историјски архив Ужице, монографска грађа, бр. 357.

³⁴Исто.

хране, спречавање шпекулације ратних лифераната, неиспуњавање наредба, јатаковања „разбојницима“ итд.

Почетком 1917, због поруге окупационим властима, осуђени су на робију: Стојан Ранковић, Радомир Ранковић и Драго Лазе из **Злодола**. Марта 1917. кажњени су због непослушности окупаторској власти: Радосав Бабић из **Костојевића**, Милија Симић из **Раче**, Вујетије Вујетић из **Рогачице**, Миладин Ђокић из **Оклетца**, Анка Петковић и Милорад Веизовић из **Бајине Баште**, Милутин Томић из **Вишесаве**. Почетком марта 1917. окупаторске власти расписују потерницу за Милом Дамјановићем из **Обајгоре** „комитом из банде Здравка Милекића“. Месец дана касније осуђен је на смрт Милосав Ребић из **Раче** „због злочина против оружане силе“. Све је масовнија појава да грађани одбијају да иду на кулук. Из тих разлога кажњени су: Илија Нешковић из **Љештанског**, Стојан Спасојевић из **Заглавка**, Ранисав Тодоровић из **Бајине Баште**; због клања оваца и продаје меса: Перса Војисављевић, Станојка Јелисавчић из **Заовина**, Божана Лазаревић, Станимир Николић и Јованка Ристић из **Раче**. Многи грађани испољавају јавно непокорност општинским властима. Њихова имена објављује Службени гласник Окружног војног заповедништва у Ужицу, новембра 1917: из **Костојевића**: Милан Бабић, Обрен Бабић, Васо Лукић, и Душан Тадић; из **Бесеровине**: Светислав Максимовић, Милован Ордагић, Недељко Јовановић, Витомир Тадић, и Новак Вучић; из **Оклетца**: Рајко Илић, Тодор Крстић, Тихомир Тодоровић, Јеремије Ђокић, Ненад Николић и Михаило Ранковић; из **Заовина**: Тијосав Ђурић, Владимир Ђурић, Јован Караклић, Милан Марић и Радомир Филиповић; из **Бајине Баште**: Обрад Матић, Војислав Савић; из **Вишесаве**: Милан Петковић, Вићентије Радосављевић, Мирко Гавриловић, Миодраг Лукић, Драгомир Лукић, Видоје Веизовић и други³⁵.

Почетком 1918. године Службени гласник Окружног војног заповедништва објавио је казне због јатаковања, што говори о присуству одметника од власти. Из тих разлога кажњени су строгим затвором: Иванка Петровић из Обајгоре и Вукосав Димитријевић.

Одмах по окупацији, поред разних репресивних мера, почело је масовно интернирање становништва, узимање талаца и насилно трагање за скривеним оружјем. Аустроугарска власт најчешће прибегавала интернирању свих „сумњивих лица“, пре свега у злогласни логор у Нежидеру у Мађарској. Не зна се колико је Рачана прошло кроз овај логор. Само у једном попису Војног генералног гувернмана за Србију³⁶, наводи се следећи број

³⁵НМУ, Службени гласник Окружне команде у Ужицу, март 1917, инв. бр. 475.

³⁶ВА, Пописник, бр. 10, к. 7. бр. дневника 1.

интернираца из среза рачанског: Бајина Башта 8, Дуб 10 (Злодол и Заглавак), Костојевићи 8, Рогачица 9, Овчиња 8, Оклетач 5, Зарожје 2, Заовине 6, Рача 13, Бесеровина 8, Солотуша 5 и Растиште 5³⁷.

У последњој години окупације примећена је појава одметника на Тари. И непријатељски документи (Војни гувернман за Србију) бележе оружане покрете у ужичком крају. Један одметнички логор налазио се код Кепине колибе на Тари. Становништво рачанских села одржавало је везу са одметницима, доносили им храну, одећу, обућу, пружали информације о кретању аустроугарских патрола. Значајну улогу у борби против окупаторских власти имала је одметничка група коју је предводио Теодосије Ордагић из Бесеровине. Са њим су у групи били: Крста Терзић, Проко Ђокић, Радомир Божић из Зауглина, Милош Симеуновић из Солотуше. Међу њима била је и једна жена, Стојка Југовић, која је погинула у борби против аустроугарских војника. У хајдуке се одметнуо и Миле Дамјановић, из села Обајгоре, који је побегао из ужичког затвора у пролеће 1917. године³⁸.

У дневнику инжењера Радована Требињца говори се о аустроугарској потери за одметницима, 28. јануара 1917. године: „Прошли су и тих 500 њихових војника, јутрос одоше у Рачу. Због хајдука је та узбуна...“³⁹

У једној потери окупаторски војници успели су да убију из заседе Радоја Ђосовића Ђака, а ухваћен је одметник Здравко Милекић, калуђер манастира Раче. На пијаци испод куће Јовановића, спремна су вешала. Међутим, под неутврђеним околностима хајдук Милекић успео је да побегне, а обешена је на пијаци у Бајиној Башти само Драгиња Китић, родом из села Луга.

Отпор становништва из Бајине Баште јавља се спонтано, као реакција на терор, насиље и пљачку окупаторских власти. С друге стране, отпор је повезан и са менталитетом планинаца који се не мире са неправдом и социјалним угњетавањем.

Рачани на Солунском фронту и ослобођење отаџбине

На острву Крфу српска војска је реорганизована, војне јединице ојачане добровољцима, спремне да се укључе у ратне операције, као самостална група армија у склопу савезничких стратешких планова.

---

³⁷ Исто, као и нап. 35.

³⁸ НМУ, Службени гласник Округне команде у Ужицу, април 1918, инв. бр. 754.

³⁹ Дневник Радомира Требињца.

Пребацивање српских армија са Крфа у Солун почело је 12. априла, а завршено је почетком маја 1916. године. Одмах по доласку у Солун српске армије су смештене у логоре око Солуна и тамо су вежбале, а у лето српска војска је нарасла, бројала је око 150.000 бораца. На вијугавој ватреној линији Солунског фронта, која се углавном поклапала са границом Вардарске и Егејске Македоније српске армије запоселе су положаје центра Солунског фронта, где су биле француске и енглеске трупе, свега 16 српских, француских и енглеских дивизија – око 300.000 људи, против 10 јаких бугарских дивизија и немачких делова, односно против око 360.000 војника⁴⁰.

Одмах су почела стратешка и тактичка одмеравања са непријатељским снагама, а затим ватрена сучељавања, која су прерасла у исцрпљујуће и одлучујуће битке код Горничева, Ветерника, Доброг поља и на Кајмакчалану.

Савезничка војска на Солунском фронту припремала је за 23. јули 1916. године демонстративан напад, са намером да извиди јачину непријатеља. Али је тај напад неколико пута одлаган у очекивању да Румунија ступи у рат на страни сила Антанте. Међутим, бугарско-немачка војска предузела је 17. августа офанзиву против III српске армије и потиснула је на Островском језеру. Увођењем I армије у борбу, бугарски напад је заустављен. Одмах затим приступило се планирању противофанзиве у којој је главкомандујући савезничке војске на Солунском фронту, генерал Сарај, кључну улогу поверио српској војсци, а у оквиру ње – њеној III армији која је представљала централну снагу пробоја.

Нападу 3. и 1. армије на непријатеља 12. септембра претходила је снажна артиљеријска ватра. И непријатељ је врло енергично одговорио артиљеријском ватром. Тог дана обострано дејство ограничило се на артиљеријску ватру. Трећа армија Дунавске дивизије имала је да овлада гребеном Горничево, док је Дринска имала да заузме Кајмакчалан.⁴¹

Четврти пешадијски пук „Стеван Немања“ 1. Позива, у саставу Дринске дивизије 1. позива, учествовао је у борбама на Кајмакчалану. Бугарска III дивизија утврдила се на врховима ове планине. Штитили су је дубоки ровови, ископани по дубини и ширини, као и жичане препреке. Уследило је деветнаест дана беспштедних борби, а планински врх је неколико пута прелазило из руке у руку. Четврти пешадијски пук 1. позива имао је најтежи задатак: заузети врх планине Кајмакчалан.

⁴⁰ Миливоје Алимпић, *Солунски фронт*, Београд 1967, 91

⁴¹ Исто, 149.

У нападу 18. септембра јединице пука су избиле на гребен самог платоа Кајмакчалана, на његов југозападни део. У зору 26. септембра почела је ураганска пушчана ватра из бугарских ровова, а затим су Бугари изашли из ровова и предузели напад на положаје 4. пука. Непријатељ је одбијен захваљујући храбром држању Ужичана и Рачана. Међутим, непријатељ је искористио недовољно брањена места, продро у позадину српских јединица. При том сукобу највише је страдао други батаљон под командом пуковника Раше Милутиновића. У таквим условима 4. пешадијски пук се повукао у задње ровове, док је у предњим рововима, штитећи оступницу главнине, остала 3. чета 2. батаљона под командом капетана Деспота Дамљановића. У операцијском дневнику 4. п. пука 1. позива стоји: „Ова борба, у зору 13. септембра јесте једна од најкрвавијих, која се ипак завршила срећно у нашу корист, иако је непријатељ био надмоћнији, ми смо и даље остали господари положаја, наневши непријатељу огромне губитке и морално растројство. Свима мртвима који положише своје животе на Кајмакчалану, припада ова велика заслуга, јер иако слабији примише и дочекаше подмуклог непријатеља на бајонет, с којим се узајамно клаше, што доказује велики број губитака у официрима, подофицирима и редовима, који падоше од непријатељског ножа“.

У крвавим борбама на Кајмакчалану избачен је из строја скоро читав командни кадар 4. п. пука „Стеван Немања“ 1. позива. Погинули су на челу својих јединица: командир 1. чете 1. батаљона Јован М. Врсинагић, мајор; командир III чете 1. батаљона Љубомир Љ. Обрадовић, капетан и командир II чете 1. батаљона Неша И. Анђелковић, капетан, а рањено је 12 официра.

Током борби на Кајмакчалану Дринска дивизија имала је огромне губитке. Избачен је из строја 3.321 борац, а од тога броја 632 војника 4. пука 1. позива, подофицира и каплара, и то: погинулих 148, рањених 354, несталих 60 и контузованих 61 борац⁴².

Поред осталих ратника, из Среза рачанског на Кајмакчалану херојски су погинули: из **Бајине Баште**: Урош О. Благојевић, Јован Ф. Бешлић; из **Заовина**: Рутоје Васиљевић, Јован С. **Караклић**, Радивоје С. Николић; из **Дуба** Ивко Ј. Васић из **Обајгоре**: Видоје В. Дадић, Драгомир Маринковић; из **Пилице**: Добрисав В. Ђокић и Радојица З. Николић; из **Својдруга** Тома Г. Илић; из **Растишта** Вукоман О. Јовановић; из **Придола** Велимир Н. Лукић; из **Сијерча** Адам И. Манојловић; из **Стрмова**: Павле Обрадовић, Милован Д. Филиповић, Годор К. Вујић и Сретен А. Митровић⁴³.

---

⁴² ВА, Пописник, бр. 9, к. 184, дневник бр. 1.

⁴³ Народна библиотека Ужице, Завичајно одељење, *Збирка рукописа* бр. 25.

По заузећу Кајмакчалана настављено је гоњење непријатеља, ослобођен је Битољ 19. новембра 1916. Даље напредовање српске војске зауставили су Бугари и Немци испред Битоља. Заморене и истрошене зарађене стране прелазе на рововску позициону борбу, која на Солунском фронту траје до септембра 1918. У зору 14. септембра 1918. српске армије и добровољци са савезничком војском изашли су из ровова. Срби су кренули у незадрживи јуриш. Више ништа није могло да заустави српску војску у којој су се налазили Ужичани и Рачани. Узалуд су Немци и Бугари покушавали да интервенцијом резерви у Добропољској бици зауставе продор, српске и савезничке армије су борбама од 15. септембра до 14. новембра 1918. ослободиле Србију.

Тимочка дивизија умарширала је без борбе у Ужице 1. новембра. Ње на два батаљона упућена су у Рогачицу и Бајину Башту, а народ рачанског среза их је дочекао са одушевљењем.

Први светски рат оставио је иза себе у Рачанском срезу велике људске губитке и немерљиву ратну штету, пореметио природне токове популације становништва. Број житеља Среза рачанског драматично је смањен, што се види из приближне демографске табеле сачињене на основу пописа становништва 1910. и 1921. године.

година	број кућа	број становника		с в е г а
		мушких	женских	
1910	3.184	14.974	13.842	28.816
1921	4.100	10.489	11.600	22.089

Поређењем статистичких података долазимо до закључка да се број становника у Рачанском срезу смањио за 6.724 лица, или 22,33%, што је више него у осталим срезевима ужичког округа. Ова појава се објашњава чињеницама што се рачански срез налазио у зони ратних операција поред Дрине, и што се пегави тифус појавио у овом срезу у већем обиму па је и смртност била већа.

Закључак

Сви Рачани способни за борбу учествовали су у одбрани отаџбине од напада аустроугарске, немачке и бугарске војске.

Рачани у саставу Ужичке војске, а касније у саставу других српских јединица борили су се у почетку рата на фронту од Вишеграда до Бачева-

ца. Нешто касније, поред борби код Вишеграда и на Дрини учествовали су у борби на: Ражњу, Милетини, Гучеву, Мачковом камену, Врач брду, Крстацу, Кајмакчалану и другим борбама, где су показали велико јунаштво, али и дали велике жртве за ослобођење отаџбине. За време окупације становништво Рачанског среза било је изложено експлоатацији и терору од стране окупаторских власти. Први светски рат у је Срезу рачанском оставио иза себе немерљиву ратну штету и пореметио природне токове популације становништва, јер је број житеља у срезу драматично смањен.

ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА

Извори:

1. Архив Србије, Министарство просвете
2. Војни архив, Пописник бр. 9, кутија 6, Операцијски дневник 4. пеш. пука „Стеван Немања“ првог позива бр. 1.
3. Војни архив, Пописник бр. 9, кутија 184.
4. Историјски архив Ужице, Монографска грађа бр. 357.
5. Народни музеј Ужице, Рукописна збирка бр. 1777.
6. Народна библиотека Ужице, Завичајно одељење, Збирка рукописа бр. 25.
7. Радован Требињац, *Дневник у рукопису*, својина породице.

Литература:

1. Алимпих Миливоје, *Солунски фронт*, Београд 1967.
2. Миливоје Антонијевић, *Ужичани у Првом светском рату*, Ужице 1986.
3. Барби Анри, *Ажонија једног народа 1915*, Београд 1928.
4. Белић Емило, *Војвода Стејпа Стејановић*, Београд 1990.
5. Ђуришић Митар, *Бишка на Дрини 1914*, Београд, 1969.
6. Игњић Стеван, *Споменица*, Ужице 2008.
7. Игњић Стеван, *Четврти пешадијски џук „Стеван Немања“, I позива*, „Ужички зборник“ бр. 10, 1981.
8. Јанковић Милош, *Војвода Живојин Мишић*, Београд 1990.
9. Красић Богих, *Војска Окружа ужичког у ослободилачким ратовима 1804–1918*, Народни музеј Ужице, 2013.
10. Опачић Петар, *Србија и Солунски фронт*, Београд, 1984.
11. Рајс Арчибалд, *Што сам видео и преживео у великим данима*, Београд, 1928.
12. *Ратни дневници Ужичана 1912–1918*, ИАУ, Ужице 1995.

ПРИЛОЗИ

ОСТАЛИ У ТРАЈАЊУ

После Првог светског рата (1914-1918) Ужичка војна команда прикупила је и службено евидентирала за Округ ужички потпуније личне податке погинулих бораца на фронту Четвртог пешадијског пука „Стеван Немања“ првог позива, што потврђује сачувани документ у *Народној библиотеци* Ужица, Завичајно одељење. Изражен цифрама своди се на следеће:

Срез	Број погинулих
Ариљски	64
Златиборски	215
Моравички	201
Пожешки	35
Рачански	174
Ужички	114
Град Ужице	25
Црногорски	99
С в е г а	
	927

Издвојен именима списак погинулих бораца из Рачанског среза казује¹:

1 *Народна библиотека* у Ужицу, Завичајно одељење, збирка рукописа, бр. 25. Више података за Ужички округ: С. Игњић, *Ужички 4. пешадијски пук „Стеван Немања“ I позива, Ужички зборник* бр. 10, Ужице 1981, стр. 352-374.

Р. бр.	Презиме и име	Место рођења	Када је погинуо	Положај
1.	<i>Арсенијевић Арсеније</i>	Обајгора	17. 09. 1916.	Кочобеја
2.	<i>Алексић Анђелко</i>	Овчиња	09. 11. 1914.	Враче брдо
3.	<i>Варајновић Д. Миливоје</i>	Зарожје	17. 09. 1916.	Кочобеја
4.	<i>Бажимић В. Јован</i>	Зарожје	22. 10. 1914.	Мишар
5.	<i>Блажојевић Зарија</i>	Заглавак	05. 09. 1914.	Милетина
6.	<i>Блажојевић Т. Срејћен</i>	Обајгора	09. 09. 1914.	Мачков камен
7.	<i>Блажојевић О. Урош</i>	Б. Башта,	17. 09. 1916.	Кајмакчалан
8.	<i>Бешлић Ф. Јован</i>	Б. Башта	13. 09. 1916.	Кајмакчалан
9.	<i>Вујић В. Божидар</i>	Добротин	06. 04. 1918.	Душковци
10.	<i>Вилојичевић Велисав</i>	Овчиња	29. 12. 1916.	Рововска коса
11.	<i>Вујић К. Тодор</i>	Стрмово	22. 08. 1916.	Чеганске планине
12.	<i>Вимић Владисав</i>	Бесеровина	03. 10. 1915.	Велики Кичер
13.	<i>Вуковић Чедомир</i>	Црвица	12. 10. 1915.	Барје
14.	<i>Васиљевић Здравко</i>	Овчиња	10. 11. 1914.	Варда
15.	<i>Васиљевић Руђије</i>	Заовине	13. 09. 1916.	Кајмакчалан
16.	<i>Вујић Радисав</i>	Својдруг	03. 09. 1914.	Милетина коса
17.	<i>Вилојичевић Милућин</i>	Вишесава	09. 09. 1914.	Мачков камен
18.	<i>Вимић Филић</i>	Бесеровина	09. 09. 1914.	Мачков камен
19.	<i>Васић Ј. Ивко</i>	Дуб	05. 09. 1916.	Кајмакчалан
20.	<i>Васић Јован</i>	Љештанско	04. 09. 1914.	Милетина коса
21.	<i>Вилојичевић Вилојиче</i>	Бесеровина	14. 10. 1916.	Ивањска коса
22.	<i>Васовић Н. Драгољуб</i>	Б. Башта	08. 09. 1914.	Мачков камен
23.	<i>Глигоријевић Драгомир</i>	Љештанско	12. 10. 1915.	Боровик
24.	<i>Гавриловић Зарија</i>	Црвица	22. 11. 1914.	Крстац
25.	<i>Гавриловић Здравко</i>	Црвица	09. 09. 1914.	Мачков камен
26.	<i>Гајић М. Михаило</i>	Овчиња	12. 10. 1916.	Ивањска коса
27.	<i>Гајић Т. Вићомир</i>	Пилица	15. 09. 1918.	Овче поље
28.	<i>Дадић В. Видоје</i>	Обајгора	05. 09. 1916.	Кајмакчалан
29.	<i>Дејић Сијанко</i>	Заглавак	02. 09. 1915.	Боровик
30.	<i>Димиријевић Сијрајин</i>	Растиште	11. 10. 1915.	Боровик
31.	<i>Димиријевић Обрад</i>	Придоли	12. 10. 1915.	Барје
32.	<i>Димиријевић Ј. Мишар</i>	Придоли	09. 09. 1914.	Мачков камен
33.	<i>Ђурић Недељко</i>	Б. Башта	09. 09. 1914.	Мачков камен
34.	<i>Ђурић Велимир</i>	Заовине	02. 09. 1914.	Мали Рожањ
35.	<i>Ђурђевић Здравко</i>	Овчиња	05. 09. 1914.	Милетина
36.	<i>Ђорђевић Добросав</i>	Вишесава	03. 08. 1914.	Вишеград
37.	<i>Ђорђевић Живојин</i>	Стрмово	28. 11. 1914.	Јеловик
38.	<i>Ђурић Живорад</i>	Овчиња	04. 08. 1914.	Бујак
39.	<i>Ђукановић Ж. Новак</i>	Љештанско	11. 12. 1916.	Браздаста коса
40.	<i>Ђукановић Ф. Цвејико</i>	Јакаљ	11. 10. 1916.	Иванска коса

Р. бр.	Презиме и име	Место рођења	Када је погинуо	Положај
41.	<i>Ђокић В. Добросав</i>	Пилица	09. 09. 1916.	Кајмакчалан
42.	<i>Злојорубовић Димитрије</i>	Бесеровина	04. 09. 1914.	Милетина
43.	<i>Илић Г. Тома</i>	Својдруг	13. 03. 1916.	Кајмакчалан
44.	<i>Илић Љубомир</i>	Јакаљ	12. 10. 1915.	Боровик
45.	<i>Ивић Т. Пејко</i>	Јакаљ	09. 09. 1914.	Мачков камен
46.	<i>Илић Панићелија</i>	Својдруг	09. 09. 1914.	Мачков Камен
47.	<i>Јаџодић Ј. Бранислов</i>	Зарожје	12. 10. 1918.	Пчелице
48.	<i>Јеличић В. Љубомир</i>	Заовине	14. 09. 1916.	Груниште
49.	<i>Јелисавчић О. Божо</i>	Бесеровина	01. 11. 1916.	Иванска коса
50.	<i>Јовановић К. Драгомир</i>	Јагоштица	14. 10. 1916.	Иванска коса
51.	<i>Јанковић Ђ. Нинко</i>	Пилица	12. 10. 1916.	Иванска коса
52.	<i>Јевђић С. Војислав</i>	Заглавак	17. 09. 1916.	Кочобеја
53.	<i>Јевђић В. Периша</i>	Гвоздац	17. 09. 1916.	Кочобеја
54.	<i>Јовановић О. Вукоман</i>	Растиште	06. 09. 1916.	Кајмакчалан
55.	<i>Јакић М. Новак</i>	Драксин	13. 09. 1916.	Кајмакчалан
56.	<i>Јаџодић Велимир</i>	Зарожје	22. 11. 1914.	Крстац
57.	<i>Јерemiћ М. Добросав</i>	Заовине	12. 10. 1915.	Књажевац
58.	<i>Јовановић Срејћен</i>	Рача	12. 10. 1915.	Барје
59.	<i>Јевђић Л. Сјананмир</i>	Заглавак	22. 11. 1914.	Крстац-Белошевац
60.	<i>Јанковић Вићомир</i>	Пчелица	07. 11. 1914.	Враче брдо
61.	<i>Јовановић Момчило</i>	Јакаљ	09. 09. 1914.	Мачков камен
62.	<i>Јовановић Милан</i>	Солотуша	09. 09. 1914.	Мачков камен
63.	<i>Јокић Јован</i>	Дуб	09. 08. 1914.	Цигла
64.	<i>Јездић Обраг</i>	Растиште	08. 09. 1914.	Мачков камен
65.	<i>Јелисавчић Илија</i>	Заовине	02. 09. 1914.	Мали Рожањ
66.	<i>Јездић Ј. Сјеван</i>	Заовине	30. 07. 1914.	Кобиле
67.	<i>Јанковић Милун</i>	Својдруг	22. 11. 1914.	Крстац
68.	<i>Јеличић С. Радоје</i>	Заовине	12. 10. 1915.	Липљан
69.	<i>Јоксић М. Рагич</i>	Злодол,	09. 1916.	Кајмакчалан
70.	<i>Костић Душан</i>	Зарожје	04. 08. 1914.	Бујак
71.	<i>Караклић С. Јован</i>	Заовине	06. 09. 1916.	Кајмакчалан
72.	<i>Караклић Миленко</i>	Заовине	07. 10. 1914.	Стражиште
73.	<i>Ковачевић Маријан</i>	Солотуша	22. 11. 1914.	Крстац
74.	<i>Којић Тијосав</i>	Оклетац	06. 11. 1914.	Враче брдо
75.	<i>Крсмановић С. Гаврило</i>	Растиште	09. 09. 1914.	Мачков камен.
76.	<i>Кремић Ј. Свејкозар</i>	Заовине	06. 11. 1914.	Враче брдо
77.	<i>Крсмановић О. Крсман</i>	Растиште	02. 09. 1916.	Иванска коса
78.	<i>Зарић П. Велимир</i>	Солотуша	04. 09. 1914.	Милетина
79.	<i>Лукић Јован</i>	Придоли	07. 06. 1918.	—
80.	<i>Лукић З. Велимир</i>	Придоли,	17. 09. 1916.	Кајмакчалан

Изгинули хероји, међу којима и Рачани, у бијци на Кајмакчалану (1916), живијима ојворили кайију слободе поробљене Србије. Захвална ојтаџбина јодигла им монументални сјоменик. На слици сјомен кайела с косјурницом на Кајмакчалану (надморска висина 2500 м)

Р. бр.	Презиме и име	Место рођења	Када је погинуо	Положај
81.	<i>Лазих Н. Милораг</i>	Заовине	22. 10. 1914.	Мишар
82.	<i>Лазаревић В. Тома</i>	Драксин	03. 09. 1914.	Милетина
83.	<i>Лазих Р. Никодин</i>	Заглавак	09. 09. 1914.	Мачков камен
84.	<i>Лазих М. Радомир</i>	Јакаљ	03. 09. 1914.	Милетина
85.	<i>Леончијевић С. Пејроније</i>	Својдруг	12. 10. 1916.	Иванска коса
86.	<i>Манојловић Љубисав</i>	Гвоздац	03. 10. 1915.	Кичер
87.	<i>Милекић В. Јован</i>	Заовине	08. 08. 1916.	река Бради
88.	<i>Марјиновић С. Љубомир</i>	Солотуша	10. 11. 1916.	село Рапеш
89.	<i>Милићевић Б. Рагосав</i>	Бесеровина	15. 10. 1916.	Иванска коса
90.	<i>Марковић Ј. Велимир</i>	Пилица	17. 10. 1916.	Иванска коса
91.	<i>Маринковић О. Анђоније</i>	Обајгора	29. 09. 1916.	Браздаста коса
92.	<i>Мијајловић Љубисав</i>	Гвоздац	22. 11. 1914.	Крстац
93.	<i>Марјановић Маријан</i>	Овчиња	22. 11. 1914.	Крстац
94.	<i>Милошевић Драгомир</i>	Добротин	10. 11. 1914.	Варда
95.	<i>Максимовић Вилиман</i>	Рача	05. 09. 1914.	Милетина
96.	<i>Мишировић М. Димитрије</i>	Заглавак	03. 09. 1914.	Милетина
97.	<i>Манојловић Т. Драгомир</i>	Драксин	03. 09. 1914.	Милетина
98.	<i>Марковић М. Остоја</i>	Својдруг	08. 09. 1914.	Мачков камен
99.	<i>Мишировић Г. Радоје</i>	Овчиња	08. 09. 1914.	Мачков камен
100.	<i>Мајић Ј. Милош</i>	Зарожје	09. 09. 1914.	Мачков камен
101.	<i>Малинић С. Владисав</i>	Рача	09. 09. 1914.	Мачков камен
102.	<i>Мајић З. Новак</i>	Својдруг	08. 09. 1914.	Мачков камен
103.	<i>Миловановић Ј. Мишар</i>	Овчиња	08. 09. 1914.	Мачков камен
104.	<i>Мијаиловић М. Саво</i>	Придоли	04. 09. 1914.	Милетина
105.	<i>Мијаиловић Савко</i>	Солотуша	09. 09. 1914.	Мачков камен
106.	<i>Мијаиловић Недељко</i>	Солотуша	09. 09. 1914.	Мачков камен
107.	<i>Мијаиловић Драгомир</i>	Солотуша	09. 09. 1914.	Мачков камен
108.	<i>Маринковић Драгомир</i>	Обајгора	11. 09. 1916.	Кајмакчалан
109.	<i>Манојловић И. Адам</i>	Сијерац	05. 09. 1916.	Кајмакчалан
110.	<i>Манојловић С. Сава</i>	Драксин	03. 09. 1914.	Мачков камен
111.	<i>Марковић Обраг</i>	Црвица	04. 09. 1914.	Мали Рожањ
112.	<i>Мишировић А. Срећен</i>	Стрмово	13. 11. 1916.	Грунички вис
113.	<i>Николић Ђ. Радојица</i>	Пилица	04. 09. 1916.	Кајмакчалан
114.	<i>Николић С. Рагосав</i>	Заовине	05. 09. 1916.	Кајмакчалан
115.	<i>Николић Р. Милосав</i>	Јакаљ	05. 09. 1916.	Кајмакчалан
116.	<i>Николић Д. Свејозар</i>	Драксин	03. 09. 1916.	Милетина

Р. бр.	Презиме и име	Место рођења	Када је погинуо	Положај
117.	<i>Николић Ђ. Никола</i>	Добротин	09. 09. 1914.	Мачков камен
118.	<i>Нешић Дражујин</i>	Обајгора	09. 09. 1914.	Мачков камен
119.	<i>Николић Ј. Бунисије</i>	Јеловик	04. 11. 1914.	Враче брдо
120.	<i>Обрадовић Павле</i>	Стрмово	09. 09. 1916.	Кајмакчалан
121.	<i>Обрадовић С. Милујин</i>	Јакаљ	03. 09. 1914.	Милетина
122.	<i>Обрадиновић Милош</i>	Оклетац	08. 09. 1914.	Мачков камен
123.	<i>Перишић Милорад</i>	Гвоздац	03. 10. 1915.	Кичер
124.	<i>Павловић Крсјивоје</i>	Зарожје	21. 10. 1915.	Мањак
125.	<i>Пејровић Вучејца</i>	Јакаљ	14. 10. 1915.	Боровик
126.	<i>Панић С. Борисав</i>	Костојевићи	02. 03. 1917.	Рововска коса
127.	<i>Перишић В. Алемјије</i>	Заглавак	10. 10. 1916.	Стрма чука
128.	<i>Пејровић Т. Пејар</i>	Рача	17. 09. 1916.	Кочобеја
129.	<i>Панић И. Владисав</i>	Злодол	12. 10. 1915.	Липљани
130.	<i>Пајић Милорад</i>	Добротин	12. 10. 1915.	Барје
131.	<i>Панић М. Миленко</i>	Заглавак	22. 11. 1914.	Белошевац
132.	<i>Пајић Милујин</i>	Љештанско	07. 11. 1914.	Враче брдо
133.	<i>Перишић Велимир</i>	Заглавак	07. 11. 1914.	Враче брдо
134.	<i>Павловић Обрадин</i>	Сијерач	03. 08. 1914.	Панос
135.	<i>Продановић О. Будимир</i>	Стрмово	08. 09. 1914.	Мачков камен
136.	<i>Пејровић П. Пејар</i>	Црвица	09. 09. 1914.	Мачков камен
137.	<i>Пејровић Љубомир</i>	Црвица	09. 08. 1914.	Цигла
138.	<i>Пурић В. Радивоје</i>	Б. Башта	08. 09. 1914.	Мачков камен
139.	<i>Ракић Милорад</i>	Овчиња	22. 09. 1914.	умро од рана
140.	<i>Рајаковић М. Никола</i>	Заовине	14. 11. 1916.	Груниште
141.	<i>Ранковић Василије</i>	Јеловик	17. 09. 1916.	Кочобеја
142.	<i>Радомировић С. Саво</i>	Рача	29. 09. 1916.	Гроздасте косе
143.	<i>Рајаковић О. Мићо</i>	Заовине	10. 11. 1914.	Враче брдо
144.	<i>Ракић Тихомир</i>	Овчиња	03. 09. 1914.	Милетина
145.	<i>Радовановић Миленко</i>	Дуб	09. 09. 1914.	Мачков камен
146.	<i>Радојевић С. Срејен</i>	Својдруг	08. 09. 1914.	Мачков камен
147.	<i>Радовановић Свејозар</i>	Пилица	04. 09. 1914.	Милетина
148.	<i>Радовановић Вићентије</i>	Дуб	08. 09. 1914.	Мачков камен
149.	<i>Рајаковић Радисав</i>	Заовине	02. 09. 1914.	Мали Рожањ
150.	<i>Рисјивојевић Илија</i>	Рогачица	07. 08. 1914.	Јелашје
151.	<i>Рисјивојевић Јевђо</i>	Вишесава	09. 09. 1914.	Мачков камен
152.	<i>Симић Крсјица</i>	Солотуша	12. 10. 1914.	умро од рана
153.	<i>Суђуровић Н. Велисав</i>	Својдруг	17. 04. 1917.	Трнавска коса
154.	<i>Сјасојевић Здравко</i>	Рогачица	12. 10. 1915.	Барје
155.	<i>Сјасојевић Сјрахинђа</i>	Заглавак	22. 10. 1915.	Богово гувно
156.	<i>Стефановић Боџосав</i>	Јагошгица	07. 11. 1914.	Враче Брдо

Р. бр.	Презиме и име	Место рођења	Када је погинуо	Положај
157.	<i>Сџанојевић Средоје</i>	Добротин	05. 09. 1914.	Милетина
158.	<i>Симић Вујадин</i>	Гвоздац	04. 09. 1914.	Мали Рожањ
159.	<i>Сјасојевић П. Марко</i>	Сјерач	15. 11. 1916.	Марков кале
160.	<i>Тешић Осџоја</i>	Б. Башта	04. 03. 1914.	Бујак
161.	<i>Тадић Д. Драгомир</i>	Својдруг	03. 09. 1918.	Сферна страна
162.	<i>Тадић М. Велимир</i>	Црвица	14. 10. 1916.	Иванска коса
163.	<i>Тадић Р. Мићар</i>	Црвица	12. 10. 1915.	Барје
164.	<i>Тадић С. Рагосав</i>	Рогачица	22. 11. 1914.	Крстац
165.	<i>Тодоровић Обрад</i>	Вишесава	07. 11. 1914.	Враче брдо
166.	<i>Томић С. Миладин</i>	Јакаљ	07. 09. 1914.	Мачков камен
167.	<i>Тадић Сџанко</i>	Црвица	09. 09. 1914.	Мачков камен
168.	<i>Тадић Никола</i>	Растиште	08. 03. 1914.	Мачков камен
169.	<i>Тешић Н. Дражуџин</i>	Солотуша	09. 03. 1914.	Мачков камен
170.	<i>Тодоровић Љубисав</i>	Овчиња	08. 09. 1914.	Мачков камен
171.	<i>Филиповић М. Ранко</i>	Годечево	09. 09. 1914.	Мачков камен
172.	<i>Филиповић Д. Милован</i>	Стрмово	09. 09. 1916.	Кајмакчалан
173.	<i>Чолић О. Рагосав</i>	Добротин	09. 10. 1915.	Боблија
174.	<i>Чолић Љубомир</i>	Добротин	05. 09. 1914.	Милетина

5. септембар 1972.

Ветерани Првог светског рата, међу њима и Рачани, на Мачковом камену, испред сйомен обележја, где је дало животије само из 4. и. пука првог позива, 27 бораца из околине Бајине Баште,

Dr Milovan LUKIĆ

**RAČA PEOPLE IN WORLD WAR I 1914 - 1918
- A CONTRIBUTION ON THE OCCASION OF 100 YEARS
OF THE FIRST WORLD WAR –**

Summary

The first part of the manuscript presents the fighting of Serbian armed forces and Užice Army in 1914 in defense of the homeland against Austro-Hungarian army. The second part shows the defensive struggles in retreat in 1915 and the transition of the Serbian army to Corfu. The third chapter of the manuscript, shows the life of the Rača district population under occupation. The final part presents the fighting on the Salonika front and the liberation of the country.

Салих СЕЛИМОВИЋ
Кладница, Сјеница

РАТНА И ДРУГА ЗБИВАЊА НА СЈЕНИЧКО-ПЕШТЕРСКОЈ ВИСОРАВНИ У ПРВОМ СВЕТСКОМ РАТУ – Прилог проучавању -

САЖЕТАК: Сјеничко-пештерска висорава, а посебно простор од планине Јавора па преко Кладнице до Сјенице и даље у долину реке Лима, заправо у Црну Гору, представљао је важан геостратешки и војни правац. Посебно је било важно да се што дуже задржи продор далеко надмоћније аустроугарске војске како би се омогућило организовано повлачење српске војске према Албанији, до обале Јадранског мора и Медунског залива, Драча и Валоне. Борбе у овом крају су трајале од 28. јула до 19. новембра 1915. године, окупација до половине октобра 1918. Под окупацијом се живело веома тешко због окупаторске власти (шиканирање, интернације, стрељања), честих реквизиција, тешких зима, гладних година и многих заразних болести.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: Сјенички крај, Аустро-Угарска, војска, борбе, реквизиције, интернације, ђурумлије, комите, одметници, глад, зима, болести.

Први светски рат је почео објавом рата Србији 28. јула 1914. Атентат припадника организације Млада Босна на аустроугарског престолонаследника надвојводу Франца Фердинанда био је одговор на све учесталије вербалне и војне претње Србији како би се спречило жељено уједињење наших земаља¹. Аустро-Угарска и кајзеровска Немачка искористиле су овај атентат припадника Младе Босне као повод за одавно припреман обрачун са Енглеском, Француском и Русијом². У сфери непосредних геополитичких и империјалних интереса Аустро-Угарске налазила се Краљевина Србија која је била препрека даљој пенетрацији у унутрашњост Балкана и избијања на Егејско море (Солун) као и према Блиском истоку³. Аустро-

---

¹ Атентат је извршио омладинац Гаврило Принцип у Сарајеву 28. јуна 1914. године.

² Организација Млада Босна је имала за циљ ослобођење и уједињење наших земаља. Окупљала је средњошколску, студентску и другу омладину. У организацији је највише било Срба па муслимана.

³ Аустро-Угарска је имала свој познати програм *Drang nach Osten*, продор на Исток.

Угарска се послужила ултиматумом за који је знала да га Србија као суверена земља не може прихватити и то је искористила за објаву и почетак рата против Србије и Црне Горе. Ратне операције су вођене половином августа (Церска битка) и септембра (Колубарска битка) 1914. године. И поред велике надмоћности у техничкој и борбеној опремљености аустроугарске војске Србија је успела да у сјајним биткама на Церу, Колубари и Сувобору нанесе непријатељу тешке поразе. Тада је настао период ни рата ни мира, или неког релативног затишја до јесени 1915. године. Тада ће Аустро-Угарска и Немачка склопити Војну конвенцију са Бугарском створивши план напада на Србију. Немачки цар Виљем је генералу Августу фон Макензену тада издао кратку наредбу: „Српску војску одлучно порази, успоставити и одржавати везу преко Београда и Софије са Цариградом“⁴. Пред сам напад немачке 1. армије на Србију фелдмаршал Макензен се обратио својим војницима следећом поруком: „Војници, ви не полазите на италијански, ни на руски или француски фронт. Ви полазите у борбу против новог непријатеља – опасног, живаог, храброг и оштрог. Ви полазите на српски фронт – на Србију, а Срби су народ који воли слободу и љуби своју отаџбину, који се боре и жртвују до последњег. Пазите да вам овај мали непријатељ не помути славу и не компромитује успехе славне немачке војске“⁵.

Удружене снаге тих савезника су успеле да присиле српску војску на повлачење у тзв. активној одбрани. Главнина српске војске, Влада и краљ су се преко албанских планина повукли на острво Крф почетком 1916. године⁶. Када се српска војска опоравила, била је пребачена на Солунски фронт. У септембру 1918. године јединице српске војске су пробиле овај фронт и уз извесну помоћ својих савезника ослободити Србију и Црну Гору као и остале наше земље од окупатора. Рат се завршио победом савезника: Француске, Енглеске, Италије, САД и Србије 11. новембра 1918. године, а уговор о миру склопљен је у Версају 28. јуна 1919. године⁷.

На Сјеничко-пештерској висоравни су се права ратна дејства доживела тек почетком новембра 1915. године. Српска и црногорска војска су водиле жестоке борбе са аустроугарском војском на стратешки веома важном јаворском сектору, тј. између Ивањице и Сјенице, покушавајући да што дуже задрже напредовање Аустроугара како би се омогућило што ор-

---

⁴ Генерал фон Макензен је немачки генерал, касније фелдмаршал, главнокомандујући војних снага које су нападе Србију крајем 1915. године.

⁵ Војислав Суботић, *Нововарошки крај кроз историју од неолита до 1941*, Нова Варош 1991, 212.

⁶ У бројној литератури је та ситуација описана као српска Голгота.

⁷ У историји је познат као Версајски уговор.

ганизованије и безбедније повлачење српске војске у долину Лима и даље према Албанији. Аустроугарски 19. корпус је са главнином својих снага (20 батаљона) упућен на стратешки правац Ивањица – Сјеница како би што пре била разбијена одбрана Јавора којег су држале трупе Санџачке војске (војска Црне Горе) уз коју су се бориле и неке јединице Ужичког одреда српске војске⁸. Овај аустроугарски корпус је требало и да раздвоји српску и црногорску војску на овом као и ширем подручју⁹. Постојали су и други правци продора аустроугарске војске као Пожега – Ивањица – Нови Пазар и Ужице – Нова Варош¹⁰. И цео простор некадашњег Новопазарског санџака је био изузетно важан за повлачење српске војске. Српска Врховна команда је доставила захтев црногорској Врховној команди у којем се, између осталог, каже: „Засада је за српску војску најопаснији правац кроз Санџак, који треба осигурати пошто пото, иначе је све изгубљено“¹¹. Међутим, колико је био важан јаворски сектор може се видети и из тога што је два пута на Јавор долазио командант црногорске санџачке војске сердар Јанко Вукотић како би својим присуством, знањем и способношћу помогао што ефикаснијем и што дужем задржавању напредовања аустроугарских трупа. Тада је формиран посебан Јаворски одред под командом Петра Мартиновића, начелника штаба Санџачке војске. Аустроугарска војска је запосела некадашње Карађорђево шанчево на Јавору и вршила сталне нападе на јединице Јаворског одреда. Аустроугарска команда је имала у плану да што пре изврши пробој превоја на Јавору и запоседне Сјеничко-пештерску висораван на којој је живела већина муслиманског становништва за које се знало да ће их радо дочекати. Најжешће борбе су вођене на Јавору од 6. до 16. новембра 1915. године. Ипак су морали да одступају храбри браниоци Јаворског сектора пред бројно и технички далеко надмоћнијим аустроугарским трупама. Јаворски одред је одступао према Сјеници, а један његов батаљон се повлачио на Пештер и преко села Буђево упутио се за Суводол (Суви До), а одатле је продужио даље за Рожаје¹².

⁸ М. Зеленика, *Рај Србије и Црне Горе 1915*, Војноиздавачки завод ЈНА, Београд 1954, 328.

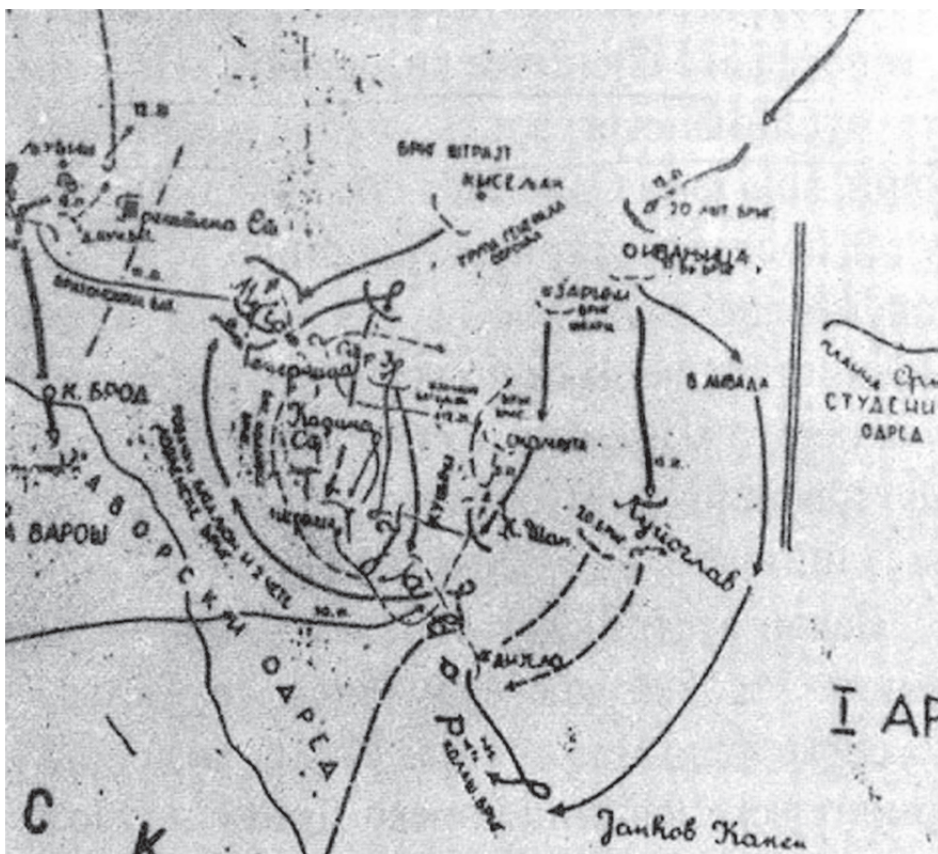
⁹ Велимир Терзић и др., *Операције црногорске војске у Првом светском рату*, Војноисторијски институт ЈНА, Београд 1954, 320.

¹⁰ Терзић..., *Операције црногорске војске у Првом светском рату*, 314.

¹¹ Исто, 317.

¹² Исто, 331.

Борбена дејства на Јавору од 6. до 16. новембра 1915.

За време повлачења српске и црногорске војске са Јавора преко кладничког села Понорца у засеоку Гаљићи у току ноћи је умрла цела једна група српских војника. Преплашени муслимани Зорнићи (Гаљићи) тела умрлих затрпају у мочила. Када се рат завршио, власти Краљевине СХС поведу истрагу, јер се знало да су у повлачењу дошли до тог села и да им се даље губио сваки траг. На крају се открије да су покопани неки лешеви у Гаљића мочилима. Лешеви се пронађу, али судски лекар утврди да војници нису били побијени већ да су се били прејели и да су од тога помрли. Тако су се Гаљићи спасили одговорности за смрт тих прегладнелих, преједених и јадних војника¹³.

¹³ Према казивању Касима Ибровића (1905) из Понорца за време ауторових теренских истраживања 1986. године.

Аустроугарска команда је на правцу Ивањица – Јавор – Кладница – Сјеница морала да ангажује 21.000 војника, осам батерија и ескадрон коњице, док су српске снаге браниле превој на Јавору са 3.500 војника, 7 топова и четири митраљеза¹⁴. У одбрани јаворских положаја храбро су се борили и Црногорци и Ужичани (Ужичка војска). Српска војска је после петнаестак дана храбре одбране морала да напусти Јавор. Тада је и Ужички одред српске војске био присиљен да одступи ка Сјеници и даље у долину Лима. Тако су Аустријанци 19. новембра 1915. године окупирали Сјеницу и цео овај део Старе Србије где ће се задржати до половине октобра 1918. Један број српских војника је успео да се домогне својих кућа и тако избегне заробљавање. Велики број најугледнијих Срба је био интерниран у логоре (Нежидер, Ашах, Арад, Добој), док је један број мобилисаних одступао са осталом српском војском (у народу су касније били познати као Солунци). Само са подручја општине Дуга Пољана код Сјенице била су интернирана 52 лица међу којима и 9 муслимана¹⁵.

У редовима српске војске борили су се и муслимани који су били мобилисани са територије бившег Новопазарског санцака, касније Пљеваљског и Сјеничког санцака. Многи од њих су се истакли у одбрани Београда, а велики број их је изгинуо на Ади Циганлији, по другим деловима града и на одбрамбеним линијама низ Дунав до Смедерева. Само из општине Кладница код Сјенице у одбрани Београда погинуло је десетак муслимана. Регент Александар Карађорђевић је одао писмено признање борцима муслиманима који су се храбро борили у одбрани Београда 1915. године¹⁶. У свим срезовима и општинама прочитана је наредба команданта одбране Београда бр. 110 којом се похваљују муслимани као борци¹⁷. У пуку којим је командовао пуковник Драгутин Димитријевић Апис било је муслимана за скоро цео један батаљон међу којима их је било и из сјеничког краја¹⁸.

Ипак је већина муслиманског становништва подлегла окупаторској пропаганди и деловању фанатизоване и полуписмене уleme и давно преживелог феудалног слоја ага и бегова. Они су имали велики политички утицај на муслиманске масе па је код муслимана преовладало убеђење да је Србија 1912. године окупирали Новопазарски санцак и да је сада

¹⁴ Терзић..., *Операције црногорске војске у Првом светском рату*, 328, 329; М. Зеленика, *Рат Србије и Црне Горе 1915*, Војноиздавачки завод, Београд 1954, 328, 362.

¹⁵ Fikret Sebečević, *Duga Poljana i okolina*, Novi Pazar 1993, 67, 68.

¹⁶ Zoran Lakić, *Partizanska autonomija Sandžaka (tekst Murada A. Šećeragića)*, Podgorica 1992, 134.

¹⁷ Safet Bandžović, *Sjенички крај крајем XIX и почетком XX stoljeća u svijetlu општих збивања u Sandžaku*, Zbornik Sjenice br. 11, KPZ, Sjenica 2000, 50.

¹⁸ М. Живановић, *Пуковник Апис*, Савремена администрација, Београд 1955, 272.

Аустро-Угарска дошла као ослободилац. Тако је аустроугарска војска дочекана са овацијама, како у Сјеници, тако у Кладници, Дугој Пољани и на Пештерској висоравни, као и у Новом Пазару и Новој Вароши¹⁹. Да би што више и чвршће тај слој муслимана (бегови, аге, трговци, улема) везала за себе, окупаторска власт је вратила на снагу чипчијске односе²⁰. Обавезала је све некадашње кметове да бившим агама морају давати четвртину коју су уговорима били обавезни давати пред крај турске владавине²¹. То ће код Срба православаца изазвати велико огорчење, што ће делимично утицати и на каснију комитску активност. Разорна политика новог окупатора успевала је, нажалост, да још више продуби и прошири неповерење и мржњу „код браће и по крви и по језику“²². То привилеговање најбогатијег дела муслимана и улеме деловало је и на оне сиромашније па, у целини гледано, аустроугарска окупација је и била прихваћена као ослобођење од српске власти. То су они најекстремнији искористили за терорисање па и убијање угледних и најчешће невиних људи сматрајући да је опет дошло њихово време, („пусто турско“, „старо турско“) у којем ће они да шире безаконе и сваковрсну несигурност какву су спроводили последњих деценија османске владавине. Без обзира на строге аустроугарске окупационе власти и њихове законе у овом крају је деловало много одметника. Неки ранији одметници од турске власти су наставили своју активност и за време окупације. Комита и хајдука је било и међу православним и међу муслиманима. И једни и други су делили неку своју правду, а било је и личних освета које су се вукле још из времена турске владавине. Код српског народа су још увек биле свеже успомене на зулуме и терор појединих ага и бегова и неких локалних функционера пре ослобођења 1912. године, као и бројних убистава од стране турских одметника у последњим деценијама турско-османлијске владавине у овом крају. Само на подручју Кладнице деловала су три одметника: Ахмет Папић, Мухарем Вишњић и Заим Зор-

---

¹⁹ Представници новопостављене власти у Новом Пазару, у којој су били само муслимани, упутили су аустријском цару Фрањи Јосифу телеграм у којем изражавају задовољство што је његова војска дошла у Нови Пазар. Већ 1. децембра 1915. године дошао је од цара одговор у којем се, између осталог, каже: „Да се саопшти његова превишња хвала и поздрав тешко крушеном храбром муслиманском становништву које под заштитом савезничке војске стоји“ (Ејуп Мушовић, *Нови Пазар и околина*, Књижевне новине, Београд 1969, 281).

²⁰ Салих Селимовић, „Кладница“, Музеј „Рас“, Нови Пазар 2012, 115.

²¹ После ослобођења 1912. године Србија је укинула четвртину, али због избијања Првог светског рата није стигла да заврши аграрно питање, тј. да изврши аграрну реформу и реши питање власништва над земљом.

²² Салих Селимовић, *Сјеница - Насијанак и развој до ослобођења 1912. и Нова демографска кретања (друго допуњено издање)*, АРИОМ, Београд 2013, 73.

нић. Око српских села су комитовали Велизар Радевић, Јевто Васојевић, Јосиф Аничкић, Лазар Недовић, Илија Стијовић и многи други који су најчешће штитили угрожени народ и светили се за многа ранија недела и злочине појединих муслиманских одметника и зликоваца. Муслимански одметници су по селима сјеничког, ивањичког и нововарошког краја пљачкали и терорисали српско становништво и убијали виђеније људе.

Око некадашње јаворске границе најчешће су се вршиле крађе и прекрађе стоке. Украдена стока је пребацивана преко бивше српско-турске границе на Јавору. То је било најједноставније и најunosније, а било је и у традицији на овом подручју. У то време су се посебно по томе истицали браћа Шабовићи и Симеун Гагрица²³. Такође се и шверцовало свим и свачим, што је такође било традиционално занимање великог броја људи на подручју Сјеничко-пештерске висоравни, а посебно оних уз јаворску границу.

И данас се препричава случај сукоба и погибије муслимана Кладничана у селу Трудову у сукобу са чувеним комитом у овом крају Симеуном Гагрицом. Браћа Мурат и Алија Шабовић су са некадашњим турским чаушом Хасаном Тарићем кренули на сам Божић 1916. године да ликвидирају Симеуна Гагрицу у Трудову. Наводно, Гагрица им је био дужан неку стоку. Кладничани се понапију у Божетићима (Боровита главица) и тако пијани упуте се у Трудово. Када су били пред кућом Гагрице, пред њих је са малим дететом истрчала снаха и молила их да дете окуме и да се тако избегне крвопролиће, поготово на сам Божић. Мурат је то одбио ранивши Симеуновог брата. Симеун се у међувремену спусти кроз трап и домогне стога сена у коме је имао пушку и успије да убије сву тројицу насилника. Због тог случаја Гагрица је морао да се поново одметне у комите.

Комите из суседног Златарског среза су 1917. године ликвидирали групу муслимана у селу Лопижама (заселак Шиповик) која је из Нове Вароши на коњима преносила живежне намирнице. Тела убијених су побацина у један бездан, а намирнице и коњи опљачкани. Аустроугарска жандармерија је похапсила велики број угледних домаћина из Лопижа. Ухапшени су у Сјеници малтретирани и мучени. Заселак Шиповик, у којем се злочин догодио, спаљен је. Међутим, на суђењу у Новом Пазару сви похапшени су ослобођени, јер ти људи и нису били никакви кривци већ мирни грађани и добри домаћини²⁴.

Познат је и случај када је иста комитска група под вођством Симеуна Гагрице извршила напад на куће богатих трговаца и велепоседника Зви-

²³ Селимовић, *Кладница*, 116.

²⁴ Чукановић, 91.

здића у селу Увцу (Пашино брдо) код Сјенице, такође 1917. године. Тада су погинули неки Звиздићи и однета велика количина злата.

Симеун Гагрица је комитовао са својом дружином на тремеђи сјеничког, моравичког и златарског среза до октобра 1917. године, када је убијен на одморишту у једној вртачи у селу Љепојевићима заједно са Тонком Стојић из Дебеље под још потпуно неразјашњеним околностима²⁵. У народу постоји прича да су га убили неки његови саборци које је великим златом подмитила родбина убијених Кладничана²⁶. Постоји могућност да је у његову ликвидацију била умешана окупаторска власт, јер је неколико дана пре тога Симеун Гагрица ликвидирао једног Србина Вранића у Чедову код Сјенице који је био аустроугарски шпијун. Међутим, има и казивања у којима се говори да су Симеуна Гагрицу ликвидирали из освете неки Пурићи.

У току 1916. и у 1917. године из новопазарског и сјеничког краја је купљен велики број добровољаца муслимана од 18 до 50 година у турску и аустроугарску војску. Само из кладничке општине у те добровољце, тзв. ђурумлије, ђулијане отишло је око 160 младића²⁷. Према казивањима најстаријих људи који су то и запамтили, из тадашњег Сјеничког среза отишло је око 650 ђурумлија²⁸. По завршетку рата тек сваки десети се вратио кући²⁹.

---

²⁵ Војислав Суботић пише у *Нововарошки крај кроз историју (од неолита до 1941)*, Нова Варош 1991, 223, да су Симеун Гагрица и Тонка Стојић убијени по налогу окупатора.

²⁶ Опширније о овом случају видети: Бошко Копуновић, *Ко је био Симеун Гагрица*, Савиндан бр. 15, Пријепоље 2005.

²⁷ Казивање Рахман-чауша Тарића (1888) из Кладнице који је био ђурумлија, а аутору пренео његов син Нурчо (1925), такође из Кладнице, за време теренских истраживања.

²⁸ Према казивању Рахмана Тарића (1888) из Кладнице, чауша у турској војсци, Гаврила Пауновића (1900) из Урсула, Ибрахима Макића (1901) из Баћице на Пештери за време ауторових теренских истраживања 1974. и 1986. године.

²⁹ Ејуп Мушовић, *Novi Pazar i okolina (1912-1941)*, Нови Пазар и околина, Књижевне новине, Београд 1969, 282, 283; Селимовић, 115, 116.

Група ђурумлија из сјеничког краја са аустријским војницима

Из суседног новопазарског среза покупљено је близу 2000 добровољаца које је народ 1917. године прозвао „зоромвољцима“, јер су те године најчешће били у ствари мобилисани, па чак и присилно³⁰. Окупаторска власт и њени помагачи су користили верски фанатизам код муслимана купећи их са паролама „за спас дина и имана“, „за спас ислама“ и „ко је Турчин нека се јави у добровољце“. Турски султан је, као халифа, тј. верски поглавар сунитских муслимана, којима припадају и југословенски муслимани, био прогласио и цихад (свети рат)³¹. Велики број тих ђурумлија или „зоромвољаца“ је одведен на Источни фронт у Галицију и на друга ратишта где је највећи део погинуо. Један број тих преживелих ђурумлија и каснијих „зоромвољаца“ је по завршетку Првог светског рата остао да трајно живи у Турској.

³⁰ Мушовић, 283.

³¹ Селимовић, *Сјеница*, 73.

Група аустроугарских официра у Дугој пољани код Сјенице 1916. године

Нови окупатор је формирао Војногенерални гувернеман за Србију (ВГГ), а на највећем делу некадашњег подручја Новопазарског санцака, који је припадао Србији, два округа и крајскоманде у Новом Пазару и у Пријепољу. Сјенички срез је ушао у састав округа Нови Пазар. У Сјеници је успостављена Бесиркскокомандантура (среска војна команда). Задржана је постојећа административно-територијална организација Сјеничког среза, каква је била успостављена после ослобођења 1912. године. Сјенички срез је чинило 11 сеоских и једна градска општина. Те општине су прозване опћинским поглаварствима. Смењена су сва стара руководства и постављена нова за која је окупатор веровао да ће га подржавати и спроводити његове законе и одлуке. Срби су уклоњени из органа власти и где год је то било могуће замењени муслиманима или доведеним људима из Аустро-Угарске. Чак су у школама постављали за учитеље своје подофицире који су знали хрватски језик, а за управитеље школа официре. У недостатку и таквих војних учитеља у сеоске школе, где су живели само Срби православци, за учитеље су постављане и хоце. За хоце су организовани течајеви на којима су морали да науче латиницу. Уџбеници су добављани из Босне и Херцеговине и Хрватске. Укинута је ћирилица и уведена латиница у администрацију и школе. Уведене су биле неке нове речи уместо оних које су одувек коришћене, као: за мајку матера, за пол спол, за општину опћина, за сахрану покоп, за извод исказ и др.³²

³² АС, ВГГ, Одељење VIII, бр. 268, 1916, Београд.

Окупатор је бескрупулозном пропагандом настојао да што више раздвоји и завади муслимане са православним Србима. Била су бројна хапшења, малтретирања па и убијања најугледнијих људи. Муслимани су били у свему привилеговани. Враћени су већ одавно анахрони феудални односи. Бивше чипчије су сада поново морали да агама дају некадашња давања, тј. четвртину, као што је већ речено. Уведена је потпуна евиденција грађана и ограничено њихово кретање. Под контролу окупационих власти стављене су све пољопривредне површине (оранице, ливаде, пашњаци, воћњаци, шуме), затим је пописан сав пољопривредни инвентар, а посебно су контролисани стока и све залихе хране. Уведени су нарезни стоке месечно, а вуне годишње. Вршидбе жита и шишање оваца су вршене само под контролом окупаторских чиновника. О снабдевању оним производима које становништво није могло само да произведе власти су се мало бринуле. Највећи проблем је био недостатак соли. За непоштовање ових горе поменутих наредаба изрицане су казне од 2000 круна или 6 месеци затвора³³. Из кућа је купљено бакарно посуђе и предмети од месинга (бронза), а са џамија и црква скидани оловни и бакарни кровови и црквена звона. Тада су скинули оловни кров са главне џамије (Султан Валиде џамија) у Сјеници³⁴. Да би се умирио један број због тога незадовољних муслимана, ширена је и пропаганда да ако победе Турска и Аустро-Угарска да ће бивши Новопазарски санџак бити узет од Србије и Црне Горе и бити припојен Босни и Херцеговини, тј. Аустро-Угарској³⁵. Такође је обећано да ће њихова власт после победе направити још бољи кров на тој џамији³⁶. Према пропаганди окупатора све те мере су биле важне за опстанак муслимана у некадашњем Новопазарском санџаку или садашњој Рашкој области. Очигледно је наметнут типичан и бездушан економски терор³⁷.

Реквизиције су, као што се види, биле немилосрдне. Примера ради, наводимо да су окупаторске власти у 1917. и до повлачења половином октобра 1918. године из овог краја само од Лутвије Никшића из Понорца реквирирали 86 грла говеда, а од Амира Зорнића Лемича 44 грла³⁸. Посебно су окупационе власти биле сурове према српском православном становништву приликом спровођења реквизиција.

³³ Војислав Суботић, *Нововарошки крај кроз историју*, Нова Варош 1991, 216.

³⁴ Један број муслимана у граду је негодовао због таквог поступка окупационе власти па су добили објашњење да је и у њиховом интересу да победе Турска и Аустро-Угарска, јер ће се од тог олова направити доста муниције за њихову војску.

³⁵ Према казивању Асима Врцића (1928) из Сјенице.

³⁶ Исто.

³⁷ АС, ВГГ, књ. V, ф. 72, од. XX, Београд.

³⁸ Селимовић, *Кладница*, 118.

Зиме 1916. и 1917. године су биле тако мразовите и снеговите да су људи до штала и котарева морали да прокопавају праве тунела, а дрвеће је пуцало од мрза³⁹. Гладни вукови су се спуштали до чак градских кућа у Сјеници⁴⁰. До воде се често долазило разбијањем леда секирама и ћускијама. Нестајало је хране и за људе и за стоку⁴¹. Једно време највише је народ кувао коприве и друго зеље са мало кукурузног, овсеног или јечменог брашна. Стока је јела и сламу скинуту са колиба и кровова кућа. Прича се и то да су се птице у лету смрзавале и падале, а дрвеће прскало од мрза⁴².

У сјеничком крају је наступило тешко стање, јер се велики број најспособнијих мушкараца из српске популације повукао са српском војском, а део најугледнијих људи је интерниран па није имао ко да обрађује земљу и набавља на страни потребне намирнице. Месецима су се јеле коприве и друго зеље⁴³. Исто стање је било и код најсиромашнијег слоја муслимана, али су муслимани имали ту повољност што је њихово кретање било слободније и што је мали број био интерниран⁴⁴. Ипак је и код муслимана недостајало радне снаге јер је и њихов најспособнији део мушке популације отишао у турску и аустроугарску војску као наводни добровољци. Наступиле су неродне и гладне године, затим су харале разне заразне болести као што су тифус, шпанска грозница (шпањолка), дизентерија, сифилис⁴⁵. Тако су тешке зиме, глад и болести десетковале ионако већ проређено и православно и муслиманско становништво⁴⁶.

У августу 1917. године окупатор је у Сјеници организовао састанак градоначелника и најугледнијих људи са простора некадашњег Новопазарског санцака⁴⁷. Састанку је присуствовало 25 локалних представника и два официра аустроугарске војске који су представљали окружну и среску ко-

---

³⁹ Казивање Емра Тарића (1909) из Кладнице за време ауторових теренских истраживања.

⁴⁰ Казивање Ахмета Хоџића (1924) из Сјенице.

⁴¹ Књижевник Мурат Балтић је у свом роману *Fetva* (Нови Пазар 1994, 158-161) детаљно је описао једну такву зиму у Сјеници.

⁴² Казивање Ибрахима Макића (1903) из Баћице (Пештер).

⁴³ Саво Чукановић, Хроника Сјенице (необјављено), 90.

⁴⁴ Наводимо, примера ради, да је из дугопољске општине било интернирано 9, а из кладничке 3 муслимана.

⁴⁵ Селимовић, исто.

⁴⁶ Према казивању Смаја Чоловића (1912) из Сјенице за време ауторових теренских истраживања 1996. године тифус су у сјенички крај донели аустроугарски војници.

⁴⁷ Присуствовали су и потписали резолуцију градоначелници Сјенице, Новог Пазара, Пљеваља, Пријепоља, Бијелог Поља, Прибоја, Нове Вароши, Берана, Рожаја, Колашина и Тутина. Опширније видети: Салих Селимовић, *Политика Аустро-Угарске према Рашкој области после Берлинског конгреса 1878, (Сјеничка резолуција)*, Гласник бр. 4, Завичајни музеј, Пљевља 2005.

манду. Састанком је председавао Мехмед Изет-паша Бајровић, тадашњи градоначелник Пљеваља и некадашњи главни лиферант аустроугарским војним гарнизонима у западном делу Рашке области (Пљевља, Прибој и Пријепоље) до анексије Босне и Херцеговине 1908. године. На састанку је донешена позната Сјеничка резолуција у којој се, између осталог, тражило од Аустро-Угарске преко Генералних гувернемана у Београду и на Цетињу и Земаљске владе у Сарајеву да се бивши Новопазарски санџак одузме Србији и Црној Гори и припоји Босни и Херцеговини⁴⁸. За њега се предвиђала извесна аутономија у оквиру Босне и Херцеговине. У ствари он би на тај начин цео ушао у састав Аустро-Угарске монархије⁴⁹. Резолуцију је потписало 12 градоначелника срезова који су некада били у саставу Новопазарског санџака. Испред Сјеничког среза резолуцију је потписао градоначелник Рушид Спаховић⁵⁰. Историчар Ејуп Мушовић је о томе писао: „Било је то поновно оживљавање идеје Хабзбурга из друге половине 19. века о Санџаку како би га се домогли да би преко њега могли да продиру према истоку, и онемогућили уједињење Србије и Црне Горе“⁵¹.

Тада Аустро-Угарска није могла удовољити овом захтеву јер је имала других важнијих питања за решавање у вези са насталом ратном ситуацијом. После завршетка Првог светског рата учесницима у доношењу и потписницима те резолуције суђено је у Новом Пазару 1919. године. Многи су осуђени на одређене временске казне, али је Александар Карађорђевић после крунисања за краља Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца помиловао осуђене 1921. године. Међутим, та Резолуција је сигурно била један од основа за формирање тзв. партизанске аутономије Санџака 20. новембра 1943. године на оснивачкој скупштини у Пљевљима. Као што се види, у току Првог светског рата окупатор је вешто манипулисао муслиманима у некадашњем Новопазарском санџаку. Таква слична политика новог окупатора се наставила и у току Другог светског рата. Рецидивни те политике постоје и данас.

⁴⁸ АС, ВГТ, одељење XVIII, св. V, бр. 738, Београд 1917.

⁴⁹ После рата 1919. године суђено је у Новом Пазару потписницима те резолуције. Сви су осуђени

на одређене временске казне. Међутим, краљ Александар Карађорђевић је 1921. године помиловао те осуђене потписнике резолуције после усвајања Видовданског устава.

⁵⁰ Други потписници су били: за Нови Пазар Ризабег Муратбеговић, Пљевља Мехмед-паша Бајровић, Нову Варош Сулејман Шећерагић, Пријепоље Муратбег Хашимбеговић, Бијело Поље Хилмибег Кајабеговић, Беране Дуљко-ага Рамусовић, Рожаје Илијаз Ћатовић, Тугтин Јусуфбег Ханизовић, Прибој Хусејин Хасанбеговић, Шаховиће Османага Диздаревић и за Беране - Будимља Хусејин Шахман.

⁵¹ Ејуп Мушовић, *Нови Пазар и околна (1912–1941)*, Књижевне новине, Београд 1969, 284.

Окупатор је сјенички крај напустио половином октобра 1918. године. Тешке последице тог рата су се виделе на сваком кораку. Окупатор је све што је могао искористио за ратне потребе од ратних реквизиција до чисте пљачке, али и сурових убистава и интернација недужног становништва. Проређено, осиромашено и напађено становништво се окренуло мирно-допском животу у новој и заједничкој држави Краљевини Срба, Хрвата и Словенаца.

У сјеничком селу Крстац, на једном благом узвишењу званом Црквине, подигнут је један једини споменик свим палим ратницима у ослободилачким ратовима 1912–1918. године. Споменик има изглед степенастог обелиска чији је горњи део најужи и при врху заобљен. Ту су уклесани хришћански и муслимански симболи, тј. крст и полумесец са звездом. Ти знакови представљају војнике православне и исламске вероисповести који су се заједно борили за ослобођење и уједињење југословенских народа. На споменику постоји посвета која гласи: „Палим ратницима у борби за ослобођење 1912–1918. год. Захвални грађани општ.(ине) Вапске. 12. јула 1939. год.“ Споменик је подигнут на иницијативу тадашњег председника општине Вапа Радоја Петровића⁵². Споменик нико не одржава и око њега је нестало некадашње лепо урађене дрвене оgrade. Прилаз споменику је тежак и већ зараста у жбуње.

**Споменик палим ратницима у борбама за ослобођење 1912–1918.
у селу Крстац код Сјенице**

---

⁵² Казивања публициста Јевта Вучковића (1932) из Сјенице и Милуна Павловића (1948) из Београда.

ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА:

Извори:

1. АС, ВГГ, Одељење VIII, бр. 268, 1916, Београд.
2. АС, ВГГ, Одељење XVIII, св. V, бр. 738, Београд 1917.
3. АС, ВГГ, књ. V, ф. 72, од XX, Београд.

Литература:

1. Мурат Балтић Мурат, *Fetva*, Нови Пазар 1994.
2. Vandžović Safet, *Sjенички крај крајем XIX и почетком XX stoljeća u svijetlu општих збивања u Sandžaku*, Zbornik Sjenice br. 11, KPZ, Sjenica 2000, 50.
3. Живановић М., *Риковник Апис*, Савремена администрација, Београд 1955, 272.
4. Зеленика М., *Рај Србије и Црне Горе 1915*, Војноиздавачки завод ЈНА, Београд 1954.
5. Копуновић Бошко, *Ко је био Симеун Гаџрица*, Савиндан бр. 15, Пријепоље 2005.
6. Lakić Zoran, *Partizanska autonomija Sandžaka (tekst Murada A. Šećeragića)*, Podgorica 1992.
7. Мушовић Ејуп, *Нови Пазар и околина (1912–1941)*, Књижевне новине, Београд 1969.
8. Sebečević Fikret, *Duga Poljana i okolina*, Novi Pazar 1993.
9. Селимовић Салих, *Кладница*, Музеј „Рас“, Нови Пазар 2012.
10. Селимовић Салих, *Сјеница – Насианак и развој до ослобођења 1912. и Нова геоморфска кретања (друго допуњено издање)*, АРИОМ, Београд 2013.
11. Селимовић Салих, *Политика Аустро-Угарске према Рашкој области после 4. Берлинског конгреса 1878, (Сјеничка резолуција)*, Гласник бр. 4, Завичајни музеј, Пљевља 2005.
12. Суботић Војислав, *Нововарошки крај кроз историју од неолића до 1941*, Нова Варош 1991.
13. Терзић Велимир и др., *Операције црногорске војске у првом светској рату*, Војноисторијски институт ЈНА, Београд 1954, 320.
14. Чукановић Саво, *Хроника Сјенице* (у рукопису).

Казивања:

1. Казивање Касима Ибровића (1905) из Понорца за време ауторових теренских истраживања 1986. године.
2. Казивање Рахман-чауша Тарића (1888) из Кладнице који је био ђурумлија, а аутору пренео његов син Нурчо (1925), такође из Кладнице, за време теренских истраживања.
3. Казивање Рахмана Тарића (1888) из Кладнице, чауша у турској војсци, Гаврила Пауновића (1900) из Урсула, Ибрахима Макића (1901) из Баћице на Пештери за време ауторових теренских истраживања 1974. и 1986. године.
4. Казивање Асима Врцића (1928) из Сјенице.

5. Казивање Емра Тарића (1909) из Кладнице за време ауторових теренских истраживања.
6. Казивање Ахмета Хоџића (1924) из Сјенице.
7. Казивање Ибрахима Макића (1903) из Баћице (Пештер).
8. Казивање Смаја Чоловића (1912) из Сјенице за време ауторових теренских истраживања
9. 1996. године
10. Казивања публициста Јевта Вучковића (1932) из Сјенице и Милуна Павловића (1948) из Београда.

Salih SELIMOVIĆ

WAR'S AND OTHER EVENTS ON SJENICA - PEŠTER PLATEAU IN THE FIRST WORLD WAR - CONTRIBUTION TO THE STUDY -

Summary

There were almost no fighting on Sjenica-Pešter plateau until the beginning of November 1915, nor any special events except a large number of the most capable male population was mobilized in the Serbian army. The Austro-Hungarian army was supposed to cut off the retreat of the Serbian army across Ivanjica, Javor and Sjenica, in the direction of its withdrawal through the valley of the river Lim to Albania.

Therefore, the few Serbian and Montenegrin troops persistently and courageously defended Javor while the Austrians with far superior forces attempted to occupy it. In mid-November 1915, they succeeded, and the whole area was occupied until November 19.

The occupier introduced the power by setting new authority, imposed terror, interned a large number of the most prominent people, suspended the Cyrillic and introduced Latin alphabet in the administration and schools, established cruel requisition, put people into prisons and camps especially attacking respected part of the Serbian population, particularly the intelligence and those wealthier. The new authorities specifically inflamed religious contradictions and earlier disputes and conflicts. That caused the emergence of the Muslim outlaws who committed misdeeds against the Serbs. The anachronistic feudal relations were returned in order to attract *age* and *beg*. That largely contributed to the reappearance of the committees and banditry among the Serbs Orthodox Christians.

A considerable number of the Muslims fought in the Serbian army, but much more on the side of the Austria-Hungary and Turkey as volunteers i.e. *đurumlje*, but also as drafted soldiers called "*zoromvoljci*".

There was no one to cultivate the soil, so years of famine had started. Winters were very cold and snowy. Various infectious diseases such as typhus, Spanish fever and dysentery were raged. At the end of the First World War, the population was decimated, particularly in some parts of Sjenica-Pešter plateau.

Гордана ЛАЗИЋ

РАТНО СЛИКАРСТВО МИХАИЛА МИЛОВАНОВИЋА

САЖЕТАК: Ратно сликарство Михаила Миловановића, првог академског сликара ужичког краја, односи се на период Балканских и Првог светског рата (1912–1918). Миловановић је био распоређен као борац Дринске дивизије другог позива а током Првог светског рата добио је звање ратног сликара Врховне команде српске војске. Из периода Балканских ратова његово најпознатије дело је *Војник са шареницом (Пешидијско наступање)*. Током Првог светског рата сликао је битке *На Церу (У бури)*, *Бој на Крстицу*, портрете српских војвода Живојина Мишића, Радомира Путника, Петра Бојовића, Павла Јуришића Штурма, бројне слике војника у акцији, у наступању, приликом одмора, савезничке офицере, санитарско особље па и дела која показују његова размишљања о бесмислу ратних страдања (*Мртвачки мир*). У Солуну је 1917. године при Топографском одељењу Врховне команде основана сликарска секција којој је припадао и Михаило Миловановић. По завршетку ратовања, учествовао је на првим послератним изложбама ратних сликара у Паризу и у Београду, 1919. године.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: Михаило Миловановић, ратни сликари, Балкански ратови, Први светски рат, војници, Солун, сликарска секција, изложба, реализам

Резултати истраживања:

У сликарском опусу Михаила Миловановића ратно сликарство заузима значајно место. Циљ овог рада био је да посебно проучи сликарев ратни период од 1912. до 1918. године уз ликовну анализу дела насталих у том периоду и да истакне значај ратног сликарства као посебног феномена у историји српске војске и уметности.

Уметничко дело и животни пут Михаила Миловановића представљени су исцрпним монографским студијама и монографијама које су у потпуности расветлиле кључне моменте у стваралаштву овог уметника¹. Ипак, обележавање стоте годишњице од избијања Првог светског рата пружа

---

¹ Лазич Г., *Михаило Миловановић (1879–1941)*, Ужички зборник 22, Ужице 1993, 209–229; Пилчевић Ђ., *Академски сликар Михаило Миловановић. Живот и дело 1879–1941*, Ужице 1998; Јовановић М., *Михаило Миловановић*, Београд 2001. У последњем наслову дата је комплетна библиографија релевантних чланака, 13–21.

прилику да се ближе сагледа феномен ратног сликарства и улога ужичког сликара у њему.

Први помен званичног назива *рајини сликар* потиче још из периода балканских ратова, 21. септембра 1912. године. Тада је пуковник Живојин Мишић потписао Објаву за путовање број 86 за сликара Петра Раносовића, а већ следеће, 1913. године начелник генералштаба Петар Бојовић потписао је Објаву број 4190 за сликара Драгомира Глишића „који се упућује за ратног сликара на рејону Дунавске дивизије првог и другог позива“².

Сликара Михаила Миловановића вест о мобилизацији у Србији почетком октобра 1912. године затиче у Минхену где је три године раније завршио Ликовну академију. Одмах је кренуо у отаџбину и по доласку у Ужице распоређен је у Дринску дивизију другог позива. Ова дивизија налазила се у саставу Треће армије која је ослободила Приштину и Призрен а уз помоћ црногорске војске и Ђаковицу. Непријатељ је протеран у северну Албанију где су га потиснула два гонећа одреда заузимајући Драч, Љеш, Елбасан и Тирану до коначног изласка на Јадранско море. Као војник Летећег одреда пуковника Милорада Плазине, а у саставу Дринско-албанског одреда налазио се тридесеттворогодишњи сликар

Михаило Миловановић. Поносан и храбар, неустрашив борац, био је спреман и на извршење најтежих задатака. Посебно тешке околности ратовања у северној Албанији описане су у књизи Ђорђа Пилчевића: „Данима су маршовали под врло тешким условима и уз изузетно велике напоре, слабо опремљени а скоро стално праћени кишом, снегом и великим хладноћама. На тешко проходном албанском земљишту, по беспућу Михаило Миловановић и његови другови могли су ићи само једном стазом, у колони један по један. Коњи су се сурвали у провалије па су њихове терете преузимали војници уз неописиве напоре. Били су гладни, боси и уморни,

---

² Шуица Н., *Дела 1912–1918. Каталог Уметничке збирке из Војног музеја у Београду*, Београд 1982, 3.

покисли и промрзли, спавали у снегу без икакве простирке, неки и без шаторских крила“³.

Први балкански рат завршен је поразом турске војске и потписивањем мировног уговора у Лондону 30. маја 1913. године. Недуго затим, у ноћи између 29. и 30. јуна 1913. године бугарска војска без објаве рата напада српске и грчке положаје у Македонији. Потпуно потучени у Брегалничкој бици, Бугари су затражили прекид ватре. Потписивањем Букурештанског мира 10. августа 1913. године, завршен је и Други балкански рат.

Војник са шареницом

Током ових ратова Михаило Миловановић урадио је већи број скица и слика. Сачуване су *Пешадијско насћујање* (познатије као *Војник са шареницом*), *Војници у борби*, *Турци на Куманову* и *Арђиљерци*. Осим ових, према мишљењу господина Момчила Миловановића, сликаревог сина, за период балканских ратова везују се и слике *Сејач*, *Македонац* и *мађаре*,

---

³ Пилчевић Ђ., *наведено дело*, 41.

*Турчин и мађаре и Македонски сирочићи*⁴. Ова дела, сликана у реалистичком маниру, технички коректна и богата детаљима, пре свега представљају веродостојан документ о стању и изгледу српске војске, о њеној опремљености и наоружању, али и дела натопљена атмосфером и емоцијама сликара који је и лично учествовао у догађајима⁵. За разлику од слика *Артиљерији* и *Турци на Куманову*, које имају превасходно документарни значај, развијена композиција и декоративни елементи пејсажа на слици *Пешадија у напад* наговештавају битне одлике његовог будућег сликарства. Најуспелији рад, *Војник са шареницом (Пешадијско настављање)* показује особине највиших Миловановићевих сликарских достигнућа. Изванредна лакоћа потеза, сведена хармонија белих, окер и земљаних тонова са топлим акцентима наранцасто-црвене боје као и суптилни контраст осунчаних партија у горњем делу слике са светло сивом сенком расквашеног снега, сврставају овај рад међу најбоље примере српског ратног сликарства и Миловановићевог опуса у целини.

Из Солуна у Скопље, потом у Београд, а онда, у јесен 1913. године, иако су га као одредишта даљег сликарског усавршавања више привлачили Москва и Петроград, Михаило Миловановић је допутовао у Праг. Изнајмио је стан у престижној градској четврти Винохради где доноси и радове из свог стана у Минхену. Година проведена у чешкој престоници обиловала је богатим друштвеним животом, посећивањем културних институција – музеја, галерија, позоришта, салона, склапањем бројних познанстава и преданим стваралачким радом. Ипак, најзначајнији догађај из овог кратког периода био је сусрет са осамнаестогодишњом Валпургом Салашковом са којом ће се венчати тек 1919. године.

Остварење вереничког сна одложило је избијање Првог светског рата. Један други сан, сан немачког и аустроугарског цара да окупирају Србију и Балкан, постао је јава испаливањем хитаца у Сарајеву који су послужили као изговор за објављивање рата Србији. Михаило Миловановић ухапшен је јула 1914. године у Прагу, по налогу аустријских власти, због једне фотографије снимљене током Првог балканског рата, највероватније у Љешу, у Албанији, где се сликар налазио у друштву пуковника Плазине и неколико сабораца. Пријатељи Чеси помогли су му да још исте ноћи побегне из затвора, затим да се пребаци преко немачке границе одакле је, са руским пасошем, кренуо пут Варшаве, Украјине, Одесе и Црног мора, до Прахова на Дунаву. У штаб Дринске дивизије другог позива под командом

---

⁴ Пилчевић Ђ., *наведено дело*, 43.

⁵ Лазић Г., *наведено дело*, 217.

Крсте Смиљанића стигао је 18. септембра 1914. године, после месец и по дана путовања⁶.

Михаило Миловановић је учествовао у ратним операцијама на десној обали Дрине, затим на падинама Гучева, у славној Колубарској бици, на Крстацу код Пожеге. Био је сведок ратних страхота где су нарочито тешки били ужасни злочини које су аустроугарски војници починили над цивилним становништвом у Мачви. Командант аустроугарског 9. корпуса пише: „Према том становништву свака хуманост је (излишна) и штетна. Ко у овом случају буде имало милостив, тај ће најстрожије бити кажњен“⁷. Сведочанство страдања Срба у Мачви 1914. године представљају и две слике Михаила Миловановића публиковане у монографији Миодрага Јовановића под каталошким бројевима 137 и 138.

Када је Миловановић стигао у Србију, Церска битка је већ била завршена. Ипак, и она је овековечена сликом *На Церу (У бури)* која приказује сликарев омиљени мотив артиљераца у олујном невремену, сецесијски повијених витких стабала која се истичу међу тмурним облацима⁸. У мемоарима војводе Живојина Мишића наведено је сведочење учесника у ноћној борби код села Текериша, мајора Јеврема Топаловића, који почетак Церске битке описује следећим речима: „Била је већ ноћ; отпоче пљусак, праћен вулканском грмљавином и севањем муња. Вода се сливала са свих страна, блато и киша, која се као с неком пакошћу сручила на преморену трупу, још већма отежаваше кретање артиљерије по брдовитом терену и рђавом путу. Ноћ тешка и тамна спусти се на земљу и својим непробојним плаштом заогрну напаћене људе и стоку. Прст пред оком се није видео. Пут непознат, неизвиђен, блатњав, стока преморена, пљусак – све то скупа стварало је тешкоће какве човек може да савлада једино у рату“⁹. Ове речи пружају веродостојност Миловановићевом делу показујући да, иако није непосредно учествовао, он је пажљиво прикупио информације везане за догађај.

⁶ Пилчевић Ђ., *наведено дело*, 50.

⁷ Скоко С., *Уз усјомене војводе Мишића*, Београд 1990, 293.

⁸ Ова слика је једно од бројних Миловановићевих уништених или несталих дела.

⁹ Скоко С., *наведено дело*, 295.

Бој на Крстацу

Бој на Крстацу одиграо се 5. децембра 1914. године и он је приказан на истоименој Миловановићевој слици. У првом плану насликан је генерал Иван Павловић како са узвишења прати напредовање пешадије у долини. Иза њега, у другом плану, једна артиљеријска посада пуни топ. Мразно децембарско време осликавају снегом прошаране стене, тмурно небо и командантове руке у цеповима шињела. Борба је у пуном јeku, али одлучна и снажна фигура команданта обећава победу. И ова слика, као и слике *На Церу (У бури)* и *Краљ Петар први у рову*, вероватно су, као скице са терена, реализоване у време ратног затишја 1915. године¹⁰.

Не зна се поуздано да ли је Михаило Миловановић постављен за ратног сликара већ током Балканских ратова 1912–1913. године или на почетку Првог светског рата. Прве Објаве потписане за сликаре Петра Раносовића, Драгомира Глишића и Милана Миловановића претходиле су издавању „Упута за употребу ратних сликара придодатих штабовима наших јединица на војишту“ од стране Штаба Врховне команде. „Упут“ је потписао начелник Штаба војвода Радомир Путник, а издат је под бројем 2401,

¹⁰ Јовановић М., *наведено дело*, 48.

20. августа 1914. године у Ваљеву. Штабови дивизија били су дужни да повремено достављају спискове сликара и фотографа као и њихове скице, слике и фотографије. Од сликара се захтевало да не пропусти ни један важан моменат борбе, ради чега је потребно да са најживљим интересовањем, по потреби и са личним пожртвовањем прате ток борбе старајући се да проникну у суштину догађаја и да га осликају са што јачим импресијама. Предвиђено је да у борби настале скице буду лична својина сликара да би послужиле, када се за то стекну услови, као основна грађа за израду слика. Израђене слике сликари су дужни да понуде првенствено Министарству војном. И команданти јединица имали су своју улогу и то да се стално обавештавају о раду ратних сликара, да сликарима дају обавештења са војничког гледишта, као и да укажу на значај појединих борбених активности¹¹.

У Балканским ратовима учествовало је двадесетак ратних сликара док их је у Првом светском рату било преко четрдесет. Већина су рођени седамдесетих и осамдесетих година XIX века тако да су у ратове ушли као зрели људи, често и као познати и формирани уметници. Уосталом, Штаб Врховне команде предвидео је да звање ратног сликара могу имати само сликари са академским образовањем. Поред Михаила Миловановића, звање ратног сликара српске војске у ратовима 1912–1918. године имали су и: Бета Вукановић, Надежда Петровић, Драгомир Глишић, Милош Голубовић, Живојин Лукић, Коста Миличевић, Живорад Настасијевић, Стеван Станковић, Вељко Станојевић, Радомир Стевановић, Никола Џанга, Миодраг Петровић, Милан Миловановић, Бранко Поповић, Васа Ешкићевић, Стеван Милосављевић, Васа Поморишац, Петар Раносовић и Лазар Милутиновић (наредник, студент Ликовне академије). Учествовали су и аустро-угарски поданици, хрватски сликари Владимир Бецић, Вилко Геџан, Јосип Сибе Миличић, Марино Тартаља и Отон Ивековић.

Учесници и хроничари Великог рата, ратни сликари су оставили значајна сведочанства овог трагичног али и херојског периода у историји Србије. Скице у оловци, тушу, мастилу, пастелу или акварелу, уљане слике и ратни дневници откривају страхоте и страдања, али и величину српске војске и народа. Ратно затишје после ослобођења Београда потрајало је до ране јесени 1915. године. Тада су Немачка, Аустро-Угарска и Бугарска здруженим снагама а под командом немачког генерала Макензена кренуле на Србију. После великих борби и губитака, крајем новембра започело је повлачење српске војске преко Косова, Санџака, Црне Горе и Албаније. Један француски извештај потпуковника Мениала овако описује албанску

---

¹¹ Шуица Н., *наведено дело*, 3.

голготу: „Повлачење српске војске кроз Албанију остаће без сумње једна од најболнијих трагичних епизода Првог светског рата. Несрећна побеђена војска вукла је за собом масу стараца, жена и деце, бежећи испред непријатеља који је већ довољно показао степен свога варварства; а мора због судбине која чека њихове ближње у земљи још је повећана патњом и суровостима једне врло оштре климе, једне пуне земље, планинске и скоро непроходне, патњама, глађу, болешћу и велике пропасти отаџбине. Можда неће бити никада могуће дознати колико је ових несрећника због исцрпљености, глади и очајања покрило својим лешевима овај пут јада. Пример њиховог херојског старог краља и вера у дату реч Француске одржавала је само код најјачих чврсту наду да ће на мору наћи помоћ и спас савезника“¹².

Заједно са Четвртим пуком другог позива Михаило Миловановић стиже на Крф 9. фебруара 1916. године. После свих искушења, чудесна виталност човека из народа довела га је на острво које сликар Милош Голубовић описује следећим речима: „Кад је свануло, море је било мирније а небо обећавало леп дан. И са једне и са друге стране лађе могла се видети ванредна панорама љубичастих брда која нарочито чаробна чињаше сунчева ружичаста светлост која осветљаваше врхове. Око девет сати стигосмо код острва Крфа. Искрцасмо се код једног села близу мора које се зове Ипсос. Предели су ванредно лепо, околина одише питомином и животом. Забиваковали смо на једном брегу у шуми од маслина и кипариса, недалеко од мора“¹³. За оне који су преживели албанске страхоте, живот је почео да се обнавља. Не раздвајајући се од својих гусала уз које је певао јуначке песме и бодро своје саборце и себе а после спајања три ужичка пука у један, Миловановић је са острва Ипсос премештен у војни логор Говино, а затим у село Агиос Матеос. У Агиос Матеосу подигнут је споменик погинулим и помрлим ратницима Дринске дивизије који је пројектовао архитект Јанко Шафарик, а барелјеф војника са пушком у руци урадио је Михаило Миловановић¹⁴.

После опоравка и реорганизације војске на Крфу, сада као ратни сликар при Врховној команди, Миловановић је стигао на Солунски фронт. Пратећи ратне операције и свакодневни живот наше војске, ратни сликари су цртежима, уљаним сликама, акварелима, фотографијама бележили све догађаје од значаја за живот на фронту, као и велике битке, горничевску и

---

¹² Пилчевић, Ђ., *наведено дело*, 50.

¹³ Живковић, С., *Косћа Милчевић*, Београд 2003, 113-114. И Михаило Миловановић искрцан је на Ипсосу. На жалост, ниједан његов рад са Крфа није сачуван, иако је забележено да су постојали.

¹⁴ Пилчевић, Ђ., *наведено дело*, 53.

кајмакчаланску, у септембру 1916. године. Почетком 1917. године у Солуну је основана и институција ателеа ратних сликара при Врховној команди. У сликарској секцији радили су Михаило Миловановић, Коста Миличевић, Живорад Настасијевић, Милош Голубовић и Вељко Станојевић. Секцију је основао пуковник Стеван Бошковић, начелник Топографског одељења Врховне команде, где је спадала и ова секција. О раду ателеа сликар Живорад Настасијевић у свом ратном дневнику пише: „Имали смо врло повољне услове за рад и радили смо слике из рата. У то време у Солуну није постојала ниједна трговина са сликарским материјалом па смо материјал набављали у Италији и Француској. Собе за рад биле су повољне и у њима смо могли сасвим добро да радимо. Ова наша секција била се прочула те су многи савезнички официри долазили да гледају радове који су били изложени у холу зграде у којој смо и становали. Ту нам се родила идеја да приредимо изложбу у Солуну, али убрзо дође ослобођење и ми изложбу одложимо за Београд“¹⁵.

Период од 1916. до 1918. године био је најплоднији у ратном опусу Михаила Миловановића. Тада настају његова позната дела из битака, портрети војвода, команданата и других личности везаних за ратна дешавања, као и сцене из позадинског живота, преко шездесет што сачуваних а још више неповратно изгубљених радова.

Портрети славних српских војвода, Степе Степановића, Живојина Мишића, Радомира Путника, Петра Бојовића као и генерала Павла Јуришића Штурма и Милоша Васића показују углавном устаљен иконографски приступ. Личност је представљена као допојасни портрет са завијореним наборима шињела и карактеристичним детаљима војничке униформе. Предео у позадини је миран, суморан, са оловносивим облацима на широком хоризонту по ком се креће колона војника (портрет генерала Васића) или је бојно поље прекривено погинулима (портрет војводе Мишића); понекад сама снежна пустош има сличне асоцијације (портрети војводе Бојовића и војводе Путника). Изузетак је портрет војводе Степановића где јака артиљеријска ватра баца пламеноцрвени бљесак на војводино лице и шињел. Извесно је да се Миловановић при изради ових портрета помагао фотографијама али недостатак убедљивости живог позирања увелико је надокнађен колористичком сензибилношћу и успешним преношењем атмосфере ратишта и величине ових ратника. Довољно је упоредити један опис војводе Мишића у метежу општег повлачења војске и народа према Косову 1915. године са Миловановићевим портретом да би утисак о лику војводе био потпун: „Дуг непрегледан ланац отегао се од Краљева до Клисуре и

¹⁵ Пилчевић, Ђ., *наведено дело*, 58.

одатле до Рашке... Под пратњом непријатељске артиљерије, чија грмљавина све јаче и ближе одјекује, све то жури, измиче из земље... За дивљење је како је Мишић у тим часовима, где су сви дрхтали од узбуђења, умео сачувати ледену мирноћу и спокојство¹⁶.

Живојин Мишић

Слике као што су *Требљење вашију* и *Тешка ојерација* показују не само документарно-илустративне записе из војничког живота већ су и снажна потврда Миловановићевих сликарских способности. Вешто компоновање слике уз композиционо тешко спојиве асиметрију и стабилну равнотежу, префињена валерска градација и портретска коректност (на слици *Тешка ојерација* приказани су хирург др Ђурђевић и енглеска болничарка Теси Скот) снажним ликовним елементима осликавају трагику рата управо темама које откривају живот војске у пољским болницама и у предасима између битака.

---

¹⁶ Скоко, С., *наведено дело*, 351.

На својим платнима Миловановић је овековечио многе савезничке официре (*Порџреџ францускоџ саниџеџскоџ официра, Порџреџ савезничкоџ официра – Фиџџаџрик, Порџреџ францускоџ официра на фронџу*), затим медицинско особље, лекаре и сестре који су пристигли из разних делова Европе (*Госџођа Харлеј, Порџреџ др Ханке Хиришфелд, Сесџра Францускиња* затим *Мис Евелин Хаверфилд* која се данас налази у Бајиној Башти где је ова Шкотланђанка, која је са групом енглеских болничарки дошла у Србију 1914. године, провела последње године живота. Већина ових портрета су изгубљени као и *Порџреџ Љубице Чакаревић, учитељице из Ужица*, која се са групом сабораца пробила кроз окупаторске патроле и бугарске положаје да би се, после месец дана пешачења од Врњачке Бање придружила Четвртог пуку „Стеван Немања“ на врховима Кајмакчалана. Њен лик сачуван је на фотографији са фронта где се, међу њеним саборцима налази и Михаило Миловановић, а такође и на фотографији сликаревог послератног атељеа у Туку.

У солунском атељеу и у завршној години рата настала су и дела *Раџно сироче, Моџив са Јелака, Македонац и мађаре, Мрџвачки мир, Пољска болница, Смрџна рана, Миџраљези на чукама, Ређениџ Александар осмаџџра џоложај* као и изгубљене слике *Краљ Пеџар Први код Везировоџ моџџа, После џробијања на Кајмакчалану, Командировоџ џроб, Крушоџрадско џробље, Пресџолонаследник на Орловим вировима, Ауџџорџреџ на Кајмакчалану, Пеџар Бојовић на осмаџџрачници, Команданиџ Дринске дивизије Крџџа Смџјанић на Орловим вировима...*¹⁷ Сlike као што су *Мрџвачки мир* или, много година касније насликани *Раџ* објашњавају оно што послератни критичари ратног сликарства који једва да су осетили мирис барута у Првом светском рату, тешко да су могли да схвате и да осете. Они који су имали срећу да изађу живи из ратног пакла нису лако могли да забораве бојишта прекривена лешевима и ужасне људске патње и страдања. Сећања учесника у борбама на Кајмакчалану Ђ. Лазаревића речима изражавају оно што је Миловановић приказао ликовним језиком: „Оволики број лешева на таквом пространству ја још нисам видео. Гледао сам на Космају скупљене наше и аустријске лешеве ради сахране. Видео сам на путу Новаци–Битољ на малом простору погибију наших војника из Седмог пука 1912. године. Посматрао сам кумановско разбојиште одмах после свршетка битке. Али, све то није ни приближна слика онога што сам видео на платоу Кајмакчалана. Поље формално покривено лешевима“¹⁸.

¹⁷ Лазић, Г., *наведено дело*, 219; Пилчевић Ђ., *наведено дело*, 58; Јовановић, М., *наведено дело*, 51-52.

¹⁸ Скоко, С., *наведено дело*, 359. У бици на Кајмакчалану избачена су из строја 4643 српска војника, од тога само Дринска дивизија имала је губитке од 3320 људи.

Ратно сликарство представља особен феномен који се мора посматрати са више гледишта. Одлуку Врховне команде да успостави звање ратног сликара треба схватити као широк и далековид потез чији је циљ да забележи важне догађаје и личности како за сведочанство поколењима тако и ради документовања ратних прилика у склопу савремених дешавања. Податак да је за стицање звања ратног сликара била потребна завршена Ликовна академија показује да се ништа није препуштало случају и да се, поред дара запажања, ефикасности и лојалности, очекивао и високи квалитет насталих дела. Ипак, та врста сликарства не може се упоредити са стваралаштвом у безбрижној, мирнодопској атмосфери где су проучавање ликовних феномена а понекад и ларпурлартизам, превасходни задаци. Стога не чуди да су прве послератне изложбе ратних сликара, одржане у Паризу од 12. априла до 13. маја и у Београду од 26. октобра до 25. новембра 1919. године, доживеле уздржане критике. Сасвим очекивано, више разумевања дошло је од страних критичара. У предговору каталога париске изложбе, Андре Мишел пише: „Оваква каква нам је представљена и колико су неповољни услови разарања непријатељске отимачине дозволили да је остваримо, ова југословенска изложба је мање `уметничка манифестација`, како то имамо обичај да кажемо а много више поклич и национални манифест – позив проистекао из свести, успомена, патњи и дубоких чежњи читавог једног народа. Његови уметници су овде делегати на Конгресу мира“¹⁹. С друге стране, београдска изложба обележена је неслогом и неразумеванем и ратног сликарства и термина ратни сликар. Поједини сликари одбили су да учествују због саме природе ратног сликарства а поједини су чак сматрали да термин ратни сликар деградира статус уметника.²⁰

У разматрању ратног опуса Михаила Миловановића корисно је упоредити његове радове са другим ратним сликарима и њиховим виђењима догађаја и личности. Теме су готово истоветне, топоними такође: војници у покрету, војници на стражи, војници крај ватре или казана, логор, војници у борби, одмор војника, рањеници, војне болнице... Топоними се понављају: Везиров мост, Кајмакчалан, Солун, Битољ, Црне Чуке, Торлак, логор Острово, Куманово, Јелак, Крстац, Зејтинлик, Крф... Портрети краља, престолонаследника, војсковођа и сабораца такође су заступљени код већине сликара. Поједини сликари се занимају за егзотичне теме каквих је на шароликом Солунском фронту било у изобиљу (*Индуси*, Радомира Стевановића).

---

¹⁹ Лазиф, Г., *наведено дело*, 220.

²⁰ Реч је о Вељку Станојевићу. (Живковић, С., *наведено дело*, 130.) У Паризу су учествовала 64 уметника са простора новоосноване државе а у Београду свега њих пет: поред Михаила Миловановића, још и Коста Миличевић, Милош Голубовић, Живорад Настасијевић и Стеван Милосављевић а то су, осим Милосављевића, сликари солунског атељеа.

вића). Ређе, теме имају дубљи, мисаоно-филозофски контекст: чежња за отаџбином, бесмисао ратних разарања и пустошења (*Кроз Албанију*, Петра Раносовића; *Мртвачки мир*, Михаила Миловановића, *Косџурница*, Стевана Станковића).

Доминантан стил сликања је реалистички што је и разумљиво имајући у виду природу и сврху ратног сликарства. Ипак, не треба заборавити да су сликари о којима говоримо били у највећем замаху свог уметничког развоја у тренутку избијања ратова. Школујући се или усавршавајући у бројним европским метрополама (Паризу, Бечу, Минхену, Прагу...) доносили су са собом у већој или мањој мери, утиске из тих уметничких средина а и сами су се окушавали стварајући дела у стилу импресионизма, експресионизма, симболизма и сецесије. Врло често је приступ био еклектички тако да су се на једној слици могли наћи помешани утицаји. Код Михаила Миловановића, који је у време боравка у Минхену урадио неколико веома успешних импресионистичких слика (*Доручак*, *Мајка и дете*), ратно сликарство се заснива на реализму у комбинацији са често коришћеном сецесијском линијом и симболистичким конотацијама. Импресионизам је више изражен у делима Косте Миличевића (*Портрет њешићског наредника Љубомира Бусарчевића*) и Драгомира Глишића (*Браздасџа коса*), док се код Васе Поморишца запажа манир илустративног сецесијског начина сликања (*Чежња за отаџбином*).

Посебан документарни значај, али и ликовну изражајност и свежину имају цртежи у различитим техникама (оловка, туш, мастило, угљен...) а нарочито се издвајају цртежи Миодрага Петровића (*Лоџор Осџорово*). Док су скице и цртежи били једино могуће решење у периодима наступања и борби, рад у Солунском атељеу 1917. године донео је шире могућности у изради правих ратних композиција, дубље развијених, већег формата, изведених у техници уља на платну²¹.

Када је реч о Миловановићевим делима из овог периода, он задржава широки, отворени простор и донекле устаљену композицију. Његове скице и слике су истовремено конкретизација задатка ратног сликара и педантног хроничара, али слободно и полетно изражавање његовог сликарског талента. Упркос понављању композиционих решења он влада простором тако што спретно извлачи први план али оставља довољно места и за приказ догађаја у позадини. У највећем броју случајева, линија хоризонта је подигнута до две трећине платна. Портрети су веродостојни, анатомија тачна, покрет неусиљен а пејсаж растерећен сувишних детаља, понекад на

²¹ Ristic, V., *Serbische maler in Thessaloniki 1915-1918*, Institute for Balkan studies, Thessaloniki 1991, 105.

граница апстрактног а опет убедљив и у функцији главног мотива. Приметна сигурност у реализацији није случајна јер га је рат затекао у тренутку успона, када је његова рука савладала занат и вештину а мисао sazрела и проникла у савремене сликарске токове.

Посебан значај ратног сликарства лежи у чињеници да је српска војска прва и једна од ретких у Европи и свету увела звање ратног сликара²². Заједно са својим саборцима и командантима, а често и сами на борбеним и командним положајима (наредник Стеван Милосављевић, потпоручник Живорад Настасијевић, поднаредник Стеван Станковић, капетан Никола Џанга, потпуковник Бранко Поповић и други), сликари су подносили тежобни војнички живот, акције, борбе, рањавања, болест, глад... Ако се може говорити о ангажованом сликарству у тим условима и у таквом времену, онда је ратно сликарство сведочанство његове потпуне интегрисаности са друштвеним збивањима и подређености вишим државним и народним циљевима у једној свеопштој борби за опстанак. Историчар уметности Лазар Трифуновић о ратном сликарству пише: „... 1914. године није само српско оружје славило своју победу на Церу, већ је тада у контексту живота рат отворио и једну заборављену и значајну страницу наше уметности и културе – ратно сликарство“²³.

Михаило Миловановић, први академски сликар ужичког краја, поникао у сиромашној сеоској породици, доспео је жељом, упорношћу и одрицањима до остварења свог сна. Завршио је Ликовну академију у Минхену, био омиљени члан друштвене елите у Прагу али на позив отаџбине, све оставља и креће у рат. Учесник Првог и Другог балканског рата и Првог светског рата, борио се храбро и срчано за слободу отаџбине али истовремено је био на још једном великом и значајном задатку, као ратни сликар Врховне команде српске војске. Његова дела су документи херојске историје српског народа о којој је својим талентом и надахнућем оставио вредно сведочанство.

---

²² British Expeditionary Forces имале су током Првог светског рата у свом саставу и ратне сликаре који су били везани уговором и имали задатак да сликом представе догађаје из рата као и да по истеку уговора излажу радове. (en.wikipedia.org/wiki/British_Expeditionary_Force)

²³ Трифуновић, Л., *Ратни сликари 1912–1918*, Београд 1993, 3–4.

ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА:

1. Живковић, С., *Косџа Миличевић*, Београд 2003.
2. Јовановић М., *Михаило Миловановић*, Београд 2001.
3. Лазић Г., *Михаило Миловановић (1879–1941)*, „Ужички зборник“ 22, Ужице 1993.209–229.
4. Пилчевић Ђ., *Академски сликар Михаило Миловановић. Живој и дело 1879–1941*, Ужице 1998.
5. Ристић, В., *Стеван Милосављевић и рајини сликари*, Опово 1967.
6. Ristic, V., *Serbische maler in Thessaloniki 1915–1918*, Institute for Balkan studies, Thessaloniki 1991.
7. Скоко С., *Уз усйомене војводе Мишића*, Београд 1990.
8. Трифуновић, Л., *Рајини сликари 1912–1918*, Београд 1993, 3–4.
9. Трифуновић, Л., *Срјско сликарство 1900–1950, Београд 1973*.
10. Шуица Н., *Дела 1912–1918. Каталог Умјетничке збирке из Војног музеја у Београду*, Београд 1982.

Gordana LAZIĆ

WAR PAINTINGS OF MIHAILO MILOVANOVIĆ

Summary

Having heard the news of the mobilization of the Serbian army in October 1912, Užice painter Mihailo Milovanović, who at that time resided in Munich after the completion of the Art Academy, hurried to his homeland, where he was assigned as a soldier of the Drina Division second call. During the Balkan wars, he painted several significant paintings, but *A soldier with multicolored beg* (šarenica) (*Infantry advancing*) stands out. At the time of the outbreak of the First World War, Milovanović was in Prague. It took him a month and a half days of travel to get to the homeland and join the struggle against the invaders. During the war, Mihailo Milovanović had officially acquired the name of a war artist, one of the forty who had been recorded during this period. Milovanović transferred Albania with the Serbian army and came to Thessalonica, where he participated in the work of war artists at the studio of Topographic Department of the Supreme Command. Dozens of saved Milovanović's works show the military life, battles, advancing, soldiers' resting, military hospitals, portraits of Serbian dukes and generals, as well as allied officers. Painted in a realistic way, technically correct and rich in detail, these works represent a credible paper on the status and appearance of the Serbian army, on its equipment and armament but also works soaked with the atmosphere and the emotions of the artist who had himself participated in these events.

ИЗ АРХИВСКИХ ФОНДОВА И ЗБИРКИ

УДК 821.163.41.09-94 Костић Т.

Рад пријављен: 1. VIII 2013.

Прихваћен: 9. IX 2014.

мр Слободан РАДОВИЋ

ДНЕВНИЧКО-ПУТОПИСНИ ЗАПИСИ ТАДИЈЕ П. КОСТИЋА О ДОЖИВЉАЈИМА У ВЕЛИКОМ РАТУ

САЖЕТАК: До сада су у ужичкој периодици објављивани ратни дневници ратника – учесника у борбама у којима су истицане војне јединице и стратегијске тачке. Дневничко-путописни записи каранског свештеника и књижевника Тадије П. Костића односе се на стање и живот у позадини, у Србији пред окупацију када аутор, пред бугарском најездом, бежи са групом свештеника преко Косова и стиже до Никшића (Бежанија) и у време окупације (Ропство) када доспева у аустроугарски логор.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: Свештеник, рат, бежанија, колона, избеглице, Арнаути, окупација, транспорт, логор.

Велики рай је каранског свештеника и књижевника Тадију П. Костића затекао у Нишу као члана Духовног суда, као писца који има десет објављених књига, као уредника два часописа, једног духовног и једног световног¹. Док су се надвијали ратни олујни облаци над Србијом, у ратној 1915. години Ниш је ратна престоница, у њему све врви од војске, цивила, запрега, коморција. У таквој атмосфери до Тадије Костића допиру гласови о бугарским злочинима и покољу свештеника. Ти гласови нису били без основа.

Чињеница је да су Бугари, надирући са источне стране ка нишкој области, по наредби својих војних власти поубијали 45 свештеника а 19

¹ Тадија Костић, од оца Петра, свештеника, и мајке Симуне, рођен је 1863. год. у Трнави (каранској). У Православној богословији био је са Светоликом Ранковићем. Запослио се 1883. као учитељ у Доњој Крушевици, суспендован 1884. с посла због бављења политиком. После годину дана враћен у учитељску службу у Ивањици, потом у Каран. Рукоположен је 1887, када презимља очеву парохију у Карану. Од 1889. до 1901. је парох у Горњем Милановцу, а потом до Првог светског рата у Нишу је парох и члан Духовног суда. После рата живи у Београду, умро је 2. априла 1927. у манастиру Савини, сахрањен је у Карану.

свештеника у Јанкиној Падини код села Кренице (близу Беле Паланке) убили и спалили².

После таквих вести о злочинима и свирепостима извршеним над свештеницима, свештеник и књижевник Тадија П. Костић, са групом свештеника бежи из Ниша ка Црној Гори, претпостављеној слободној територији.

Од тог тренутка Тадија П. Костић почиње записивати све догађаје и доживљаје на путу преко Косова поља ка Црној Гори.

Он постаје учесник догађаја, постаје сведок историје.

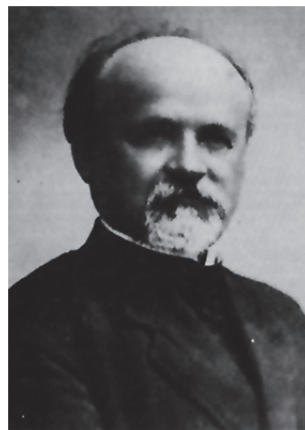
Писање дневника учесника у историјским догађајима је одувек био велики изазов. Подсетио бих да је у једном тренутку сакупљено и објављено 17 ратних дневника Ужичана – учесника у ратовима 1912–1918. године и да су их писали сви они који су осећали унутрашњу потребу за бележењем и описивањем догађаја³.

Према томе, дневнике су писали они који су имали потребу за бележењем дневне фактографије и своје улоге у једном догађају, они који су осећали потребу да буду хроничари времена.

Очигледно да је такву потребу имао и карански свештеник Тадија П. Костић који је у виду дневника-путописа дао слике пред окупацију и у време окупације⁴.

За разлику од ратних дневника које су писали учесници који су се налазили на разним ратним котама и описивали положаје јединица, помињали своје командне старешине, описивали борбено расположење, дневничко-путописни записи свештеника и књижевника Тадије П. Костића се разликују јер нема ничега од онога што описују ратници – писци дневника.

Тадија П. Костић описује како је гоњен страхом од бугарских репресија преко Косова хтео да се домогне слободне територије и како је беже-

Тадија П. Костић

(Трнава, 10. април 1863 –
Манастир Савина, 2. април 1927)

² *Васкрсење* (Српски православни календар) за 1922 (са сликама), (година 8), стр. 32. је списак са именима, биографским белешкама и фотографијама 40 свештеника које су Бугари убили у рату 1915–1917.

(Имена поубијаних и спаљених свештеника објављена су (преузета из календара *Васкрсење*) и у *Библиографији српских алманаха*, 1986, стр. 328 – 329).

³ Види: *Ратни дневници Ужичана 1912–1918*, Историјски архив, Ужице, 1995.

⁴ Рукопис дневника није нађен.

ћи од Бугара и Арнаута допао Аустројанцима у руке. Та „поповска одисеја“ траје три месеца у позадини (29. октобра 1915–30. јануар 1916).

После рата учесник у избеглиштву и заробљеник Тадија П. Костић записе које је водио у бекству и у ропству, у наставцима, објављује у београдском дневном листу *Епоха* 1919–1920. и листу *Правда* (1919–1921).

Записе, те дневничке слике стварности у којој се нашао, сврстао је у два поглавља које тематски чини *Бежанија* и *Ройсџива*.

Сваки запис има свој назив, а у поднаслову сваког појединачног записа је стајала одредба:

*Утисци из бежаније*⁵ и

*Утисци из ройсџива*⁶

Називи записа су, уствари, маршута избеглиштва. „Бежанија“ Тадије П. Костића трајала је два и по месеца, а слика избегличке стварности дата је у ових двадесет одломака – записа:

*Три дана у Приштини, Кроз Косово њоље, Три дана у Призрену, На ојасном њуџу,*⁷ *У Ваковици, Два дана у Пећи, Преко Чакора за Васојевиће, У Андријевици и Краљевским Барамма, Преко Вешерника, У Подгорици, Краљ Никола међу Србијанцима – избежљацима, На њуџу за Осироџ, У манастиру Осироџу, Из Осирошке сјоменице, На њуџу за Никишић, У Никишићу, Код Исе Бољеџинца, Дођађаји у Никишићу, Пред каиџулацијом, Пред њад Никишића, Окујација, Трансјорџ се креће, Ноћ у Трубјелу, На њуџу за Требиње.*

⁵ Утисци из бежаније, *Епоха* (додатак Бесплатни забавник) 1919–1920, бр. 10–53.

⁶ Утисци из ропства, *Епоха* (додатак Бесплатни забавник) 1920, бр. 58–61), *Правда* 1921, бр. 164; *Епоха*, 1922, бр. 956.

⁷ Дневничко-путописни запис *На ојасном њуџу* објављен је у *Годишњаку (3) Фонда Сјанојла и Драгиње Пејровић за годину 1924–1925*, под називом *На Шванском мосту*.

У додацима листу „Епоха“ током 1919. и 1920. године свештеник Косић је у 46 наслова објављивао дневничке записе.

Први дневничко-путописни запис (*Три дана у Приштини*) датиран је 29. октобра 1915 (Епоха, бр. 10, 16. новембра 1919) а последњи (*На путу за Требиње*) 16. јануара 1916 (Епоха, бр. 53, 1. јула 1920).

Први дневнички запис носи назив Три дана у Приштини и даје слику ратног хаоса у том граду:

„Свети, свети, кола, аутомобили, коњаници. Видиш сеобу свих могућих надлежника: дивизија, гарнизона, начелства, дуж низ муниципалних и коморских кола. Сусрећемо се с познаницима:

–Куда ти?

–Не знам ни ја, а ти?

–Да видимо за дан-два, знаће се.

На путу, пред дивизијом, не можеш проћи од света. Сваки унезверено лута, тражи сроднике и познанике, упознаје се, распуштају се, еда би дознао какву повољну новост, да се одреде.“

Касније, као у драмском делу, у дневничко-путописним записима драма постепено нараста, путовање свештеника постаје све ризичније:

„Идемо а загледамо да ли ће познати да смо свештеници, сва тројица у каиућима и шубарама (да нам се не виде маније), а шипуцвали смо се добро код брице у Призрену“⁸.

Два записа о сусретима са Арнаутима илуструју слике стварности.

Први запис говори о толеранцији између већинског арнаутског и мањинског српског живља:

У запису *Кроз Косово поље* налазимо овакву слику:

„У Штимље стигосмо у два часа појодне. Хоћемо овде да законачимо а не знамо код кога ћемо. (...) Срећа нас намери на вредна и ваљана човека Пејка Даничића који председникује у овој општини. Дочека нас човек лепо и посла на стан код ђосиљубивоџ Лазара Перића који није имао нарочитих зграда за ђосије, усипуи нам једну приземљасту засебну собу у авлији, без прозора и фуруне која је доста личила на телечар или сељачку шрлу. Један вредан Арнаутин зачас унесе ђлекану ђећ, намести је и удеси,

---

⁸ Епоха, 1919, бр. 17.

а ми, са домаћиновом чељади залејисмо прозоре са новинама, донесмо два бремена сламе и време дрва за оџрев, те се намесџисмо лејо.

Приметџисмо да се овде Арнауџи и Срби лејо слажу:

– Па, јес’ џосџодине, лејо се слажемо – вели Лазар: – У овој оџиџини има џринаесџи села, и у њих само џридесџи и две срџске куће, а осџало су Арнауџи. Ово шџо нас има, чувају нас, а и ми данас њих зашџићујемо“⁹.

Међутим, за разлику од слике о толеранџији, запис којим се описује долазак избегличке колоне у Ђаковицу на илустративан начин говори о непријатељски расположеним Арнаутима:

„Оџе се деру на све сџране.

– И те њихова дерњава нешџо му значи – џрича нам један Црноџораџ – разним наџласцима у њиховој молиџви, хоџе џоказују Арнауџима оно шџо дознају – је ли добро џо њих или није!

Кад се мноџо деру није добро за нас.

На џакосџи, данас су се драли исувише!“¹⁰

Такође, у записима бележи и сусрете са познатим личностима,

У путу сусреће историчара Јевту Дедијера, министра Стојана Протића, књижевника Бору Станковића, глумца Косту Делинија, историчара и политичара Јашу Продановића, уредника Аџу Станојевића, а у Никшићу посећује Ису Бољетинџа¹¹.

Ису Бољетинџа, арнаутског првака који се у више махова бунио против Турака и пред балканске ратове пребегао у Црну Гору, описује као добронамерног човека и записује његов суд о Србима:

Срби ће лејо биџи џримљени у Албанији јер су 1912. џодине. Кад су теамо били, леју усџомену осџавили. Нису никоме драли у веру рз (образ). Ниједан срџски војник није насрнуо на арнауџску кућу¹².

Попут Бранислава Нушића, који се у својој књизи о Првом светском рату *Деветџојетџнаесџа*, у улози субјекта наратиџе, идентификује са читавим српским народом, тако и Тадија П. Костић са емпатијама у записима описује војнике које сусреће. У запису *У Подџорици*. 26. новембра 1915,

⁹ *Еџоха*, 1919, бр. 12.

¹⁰ *Еџоха*, 1919. бр. 18.

¹¹ Иса Бољетинаџ је умро у Скадру 1915.

¹² *Код Исе Бољетинџа*, *Еџоха* бр. 43, 1920.

описује две групе војника, односно, конкретизује слике рата као свеопшту трагедију:

„Има овде мно̀го Бошњака и Херцеговаца, из месџа која су у њочетку раџа Црногорци освојили, ња су, њовлачењем црногорске војске њребежли овамо, да не би дојали шака Аустријанцима.

Сироџи, наложили ваџре њо њољу, око вароши, жрче се око ње њрљави и забринуџи а оно сџочице шџо им је још осџало чујка џраву њо уџрини. Ту, на ваџри, брајау качамак или заџрећу хлеб у врео њејео, жене им њеру рубље и суше жа.

Али, има веџих невољника и од њих.

То су аустријски заробљеници, који овуда луџају без сџража и надзора, њолунаџи, жладни и изнемоћали.

Нисам разбирао да ли су наши или црногорски, али ме је до срца заболело кад сам сџазно како се један саџиње и с два њрсџа куџи мрвице, шџо су осџале њоред ваџре жде су јели босански бежунци. Куџи их и жуџа онако са земљом“¹³.

Овом сликом, очевидац и наратор исказује свој доживљај рата на други начин. Помоћу слика опустошене земље, колоне избеглица, гладних и полугладних ратних заробљеника, Црногорки које у двоколицама доносе „ратни таин“, атмосфере опште потиштености која је прекрила сва села и вароши, учесник и сведок свеопште трагедије изражава своје комплексно осећање протеста.

У запису *Пред каџиџулацијом*, насталом 3. јануара 1916, описује у Никшићу црногорску војску:

Црногорски војници иду улицама и вичу:

–Нећемо више да раџујемо.

Гладовали смо и раџовали досџа.

Нећемо!

Нећемо!¹⁴

Овим записима се завршавају слике *Бежаније* у 1915. у дневничко-путописним записима у које је смештен свет историјских чињеница виђених очима учесника – сведока који бежи од једног зла и свирепости.

---

¹³ *Еџоха*, 1920, бр. 32.

¹⁴ *Еџоха*, бр. 46, 1920.

Карактеристика за дневничко бележење Тадије П. Костића, као и за остале писце дневника јесте да они историју не могу да осете у целини већ само фрагментарно што не умањује њихов значај већ их, с обзиром на непосредност доживљаја, чини аутентичним, што се може рећи и за књижев-но дело Тадије П. Костића¹⁵.

Други део дневничко-путописних слика чини седам записа који би се могли назвати дневником једног таоца, јер аутор описује како је колона избеглица заробљена, како је транспортована, саслушавана. Називи дневничких записа једног таоца су ови:

Два дана у Требињу (шри записа),¹⁶ Кроз Херцеговину,¹⁷ Мехрамели аџа,¹⁸

У Добоју,¹⁹ Кроз Босну²⁰.

Дневничке записе таоца објављивао је у недељнику *Епоха* и у дневном листу *Правда*, а сви у поднаслову имају одредницу: *Ушисци из ројства*.

Ропство почиње дневничким записом *Два дана у Требињу* 16–18. јануара 1916. са три записа и описом боравка заробљеничке колоне у Требињу:

У главној улици држали су нас, онако у шпроју, дуже. Без сумње зашћо, да би се шћо више накућило свећта, да види шоробљене Србијанце и увери да је Србија шројала (први запис, 16. јануар 1916).

Пред ноћ дошоше и Руси. Прљави, у шохабаном оделу, бледа лица и кло-нула шогледа. Посмашрају нас, радознало. Многи би, јадници шришли да разшоварају, као шћо би и ми са њима, али не смемо (други запис, 17. јануар 1916)

Јуче изшпро кренуше нас из Требиња, возом. Дали су нам вагоне че-шћврше класе, без седишћта, шће смо шоседали шо шоду и укрсћили ноге. Сад смо и шод друшом шшражом. Дали су нас једном Босанцу, цуксфиреру... (трећи запис, 18. јануар 1916)

Колона ће преко Требиња, Мостара, Добоја стићи до бараке број девет изнад које пише Halt!

¹⁵ Слободан Радовић: *Од ошћара до Парнаса: живошћ и дело Тадије П. Костића*, 1995.

¹⁶ *Епоха*, 1920, бр. 58- 60.

¹⁷ *Епоха*, 1920, бр. 61.

¹⁸ *Епоха*, 1922. бр. 956.

¹⁹ *Правда*, 1921, бр. 164.

²⁰ *Правда*, 1922. бр. 21.

У ходу заробљене колоне Костић сагледава не само судбину изгнаног писца већ се бави националним темама. У Добоју, у заробљеничком лого-ру, бележи и овакву појединост:

Заробљеницима који траже чисту бараку, стражар одговара репликом која ће се у неким западним круговима актуелизовати после једног века:

Ви, Серб, ћуиши, не ћробираш, ви блаћодарии шћо живии, збоћ вас заћалил се цео свећ!

(Кроз Херцећовину, Утисци из ропства, 19. јан. 1916)

Мотив тражења кривице за сарајевски атентат мећу заробљеницима, садржан је у дневничком запису У Добоју:²¹

Пред ћодне на мах ућиши се барака. Ко беше на кревету сиће и сћаде у ред. Сићосмо и ми. Тамо од враћа даћ је знак да долази неки високи чиновник, владин изасланик из Сарајева, да нас обиће. И доустиа, ћојавише се чећворица у официрској униформи, Један млаћи човек, висок, ћлав, у за-којчаном шићелу ићаше наћред. Тројица за ћим беху у ћрисићојном од-сћојању.

Пролазећи кроз бараку, и разћледајући је, изасланик засћајаше код ћо-јединаца и разћовараше. Говорио је срћски, али ћо наћласцима ћознало се да није Србин. Разбирајући ко је ко, одакле је и где је заробљен, ућуси се у разћговор са Радованом Требићцем, инћењером из Ујциа.

– Да ли ћознајте Анћу Шокорца из Беоћрада?

– Ђознајем, он је чиновник Минисћарсћива ћраћевина, одћовори Треби-ћац. – Којој ћарћији ћрићада он?

– Не знам, ћосћодине, чини ми се да не ћрићада ниједној ћарћији.

– Зашићо је он био ћред аћенћаћи у Сарајеву?

– Колико се сећам он је био сћеноћраф у ћамошћем Сабору, одћовори Требићац.

(...) – Знаће шћа, рећи ће ми сућрадан мој земћак Требићац, – Анће Шокорац налази се у овој бараци до нас. Тај исћи ћрећредени ћолицајац, који ме је ћићао о ћему, разћоварао је са ћим ћре нећо шћо је дошао на-ма, и шћо-шћа га исћићивао.

Има у протиним дневничким записима још неких детаља који ће ка-сније испливати на површину, када се заробљена колона креће кроз Дер-венту, добацују им подругљиво:

---

²¹ *Правда*, 1921, бр. 164.

–*Јесте ли пошли да узмете Хрватску и Славонију. А где вам је Пећар, ојанчар?*²²

Овим се завршава корпус дневничких записа *У ројсџу* који са претходним, *У бежанији* чини целину.

Кућа свештеничке породице Костић у Карану у којој је извесно време живео Тадија Костић, саграђена је 1901. У овој кући је неколико месеци, као гост Тадијиног брата, попа Новице и попадије Зорке, боравио Милан Кашанин у време када је припремао дисертацију о каранској Белој цркви која је одбрањена 1926.

На крају, попут писаца ратне мемоарско-дневничке литературе (Светозар Ђоровић: *Белешке једног ђаоца*; Бранислав Нушић: *Девејстийейи-наесџа*) и Тадија П. Костић се у дневничким записима из *Великог раџа* идентификовао са Србијом, са читавим српским народом, код њега доминира осећање страдалништва.

На крају, писац је овим записима, уз помоћ слика избегличке колоне, дочаравањем атмосфере потиштености која прекрива све људе у колони, сва насеља кроз која колона пролази, све људе у тим насељима, заточене у логорима, дао слику позадине а националној култури приложио сведочење о хаосу у коме се нашао поробљени народ. Саосећајући са патњама народа, на помену настрадалима у рату, у Цркви св. Саве у априлу 1920. прота

²² *Правда*, 1924. година, бр. 6.

Костић је позвао савременике да потпомажу незбринуте чији су храниоци остали на бојном пољу²³.

ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА:

1. *Васкрсење* / Српски православни календар / за 1922.
2. *Библиографија српских алманаха, 1986.*
3. *Рајини дневници Ужичана 1912–1918*, Историјски архив, Ужице, 1995.
4. *Епоха* /додатак Бесплатни забавник / 1919–1920.
5. *Правда*, Београд, 1921.
6. Радовић Слободан, *Од олимпијара до Парнаса: животој и дело Тадије П. Костића*, 1995.

Slobodan RADOVIĆ

**DIARY-TRAVEL NOTES OF TADIJA P. KOSTIĆ
ON EXPERIENCES IN THE GREAT WAR**

Summary

Diary notes of Tadija P. Kostić, a priest and a writer, relate to the events in the background of the war in 1915. Unlike the war diaries written by the participants who were at different war elevations and described the positions of units, their command officers and the fighting mood, the diary - travel notes of Tadija P. Kostić are different.

Tadija P. Kostic describes how, driven by fear of the Bulgarian reprisals, wanted to reach free territory over Kosovo. Trying to escape from the Bulgarians and the Albanians, he was captured by the Austrians. That *priest's odyssey* lasted three months in the background (October 29, 1915 - January 30, 1916).

Being in exile and a prisoner of war, Tadija P. Kostić published in installments the notes that took in the run and in prison, in the Belgrade daily *Epoch* (1919-1920) and the paper *Pravda* (1919-1921) after the war.

The notes, those diary pictures of reality in which he found himself, were classified in two sections that thematically makes *Exile* and *Slavery*.

---

²³ Протин аутограф је у документацији аутора овог чланка.

УДК 94(497.11)"1914/1918"(093.3) ;
929.52НИКОЛИЋ"1914/1918"(093.3)
Рад пријављен: 9. X 2013.
Прихваћен: 9. IX 2014.

Јасминка ЂУРИЋ

БЕЛЕШКЕ ИЗ ПРВОГ СВЕТСКОГ РАТА Изводи из архивске грађе породице Николић из Гугља

САЖЕТАК: У раду је дат приказ архивске грађе породице Николић из села Гугља код Пожеге, а која се односи на Мојса Николића (1852–1936), вишегодишњег председника гугаљске општине, истакнутог радикала и одборника ужичке Окружне скупштине и за његовог синовца Ђура (1895–1972), угледног воћара. Грађа обухвата временски период од једног века, а чине је архивалије, фотографије, разгледнице, плакати, преписка и рукописна грађа. Посебан осврт дат је на грађу везану за период Првог светског рата коју чине дневничке и мемоарске белешке Ђура Николића. На крају рада приложена су његова сећања на учешће у Првом светском рату и живот у заробљеништву – одломак из његовог аутобиографског списка „Успомене из живота“.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: Мојсо Николић, Ђуро Николић, лични фондови, Први светски рат, заробљеништво, мемоари.

Имућна и веома угледна породица Николић из Гугља историји пожешког краја дала је две значајне личности. Њиховом активном делатношћу на друштвено-политичком пољу овог краја, а нарочито узорним радом на свом породичном имању, допринеле су да Пожега и пожешки крај, током прве половине 20. века, постану значајан центар воћарства у Србији.

Мојсо Николић рођен је 1852. године у Гугљу. Учествовао је у српско-турским ратовима 1876–1878. године када је научио да чита и пише и постао подофицир. Овај угледни домаћин, напредни пољопривредник и радикал биран је за председника гугаљске општине и на њеном челу остао пуних 25 година. Био је и председник Гугаљске земљорадничке задруге, члан-утемељивач Српског пољопривредног друштва, 17 година председник Среског самоуправниог одбора и 18 година одборник Окружне скупштине. Такав друштвени положај омогућио му је да своје имање знатно прошири куповином и на њему подигне узоран воћњак. Никада се није женио. Бригу над имовином пренео је на једног од девет синоваца – Ђурђа Ђура Николића, који је имање не само одржао већ и знатно унапредио.

Ђуро Николић (десно) и Гојко
Чуповић (лево) са једним Русом

вљан је као „ратар, виноградар, воћар, метеоролог,² ентомолог, фитопатолог или научник са четири разреда основне школе“³. Додељено му је више диплома и похвалница и одликован Орденом Светог Саве и Орденом југословенске круне, за залагање на унапређењу пољопривреде.

У склопу овако плодне друштвене, политичке и пољопривредне делатности и залагања ове двојице Николића остала је, поред кућне библиотеке од преко 200 књига и часописа,⁴ и значајна лична грађа – архивска, сли-

Ђуро (Савов) Николић рођен је у Гугљу 1895. године. Завршио је само четири разреда основне школе, али је читав свој живот провео уз књигу. Поникао у „школи“ Драгише Лапчевића,¹ а касније ослањајући се на дела И. В. Мичурина и Лутера Бурбанка успео је да подигне воћњак вредан пажње и многих тадашњих универзитетских професора. На његовом пољопривредном добру вршена су разна научна истраживања од којих нека у сврху израде докторских дисертација. Чести гости били су му студенти и ученици пољопривредних школа, а сарађивао је и са земунским, сарајевским и скопским пољопривредним факултетима. На позив Пољопривредног факултета у Земуну 1947. године студентима четврте године одржао је предавање из помологије. Широм Србије био је познат као „гугаљски Мичурин“, а у тадашњој српској штампи предста-

¹ Драгиша Лапчевић (1867-1939) био је новинар, народни трибун и председник Пожешке општине. Активно је учествовао у радничком покрету Србије и био један од оснивача и први председник Српске социјалдемократске странке, и оснивач и уредник Радничких новина. Заслужан је за пољопривредну едукацију становништва и унапређење пољопривреде пожешког краја. Захваљујући њему основана је Пожешка подружница Српског пољопривредног друштва (1893), као и Пољопривредни музеј у Пожеги (1898), први такве врсте у Србији.

² Како би прикупљао податке неопходне за истраживачки рад у воћњаку, Ђуро је двадесетих година 20. века, на спољњем зиду породичне куће инсталирао метеоролошку опсерваторију III реда.

³ *Политика*, 30. август 1954, стр. 4.

⁴ Поред већег броја књига објављених у другој половини 20. века, које овом приликом нису биле предмет нашег интересовања те њихов тачан број не знамо, у приватној библиоте-

ковна и рукописна. Она се данас чува у породичној кући у Гугљу, а захваљујући љубазности њихових потомака, пре свих госпођи Стани Николић из Пожеге, пожешкој Народној библиотеци омогућено је да 2007. године поменути грађу прегледа и скенира. Овим поступком проширили смо и олакшали приступ документима и осигурали да се информација о грађи сачува у случају да оригинални примерци неадекватном физичком заштитом пропадну⁵.

Лична грађа породице Николић састоји се од архивалија, фотографија, плаката, позивница, чланских карата, разгледница, визит карата, личних докумената, новинских исечака, преписке и рукописне грађе. У корпусу датираних докумената можемо констатовати да грађа обухвата скоро читав век – од 1876. до 1974. године. (Најстарији датиран документ јесте један судски акт о имању Персиде Терзић из Гугља, исписан у окружном суду 1876). Сачувана грађа односи се на све чланове породице Николић. Ипак, највећи део докумената везан је за личности и дела Мојса и Ђура Николића.

Архивску грађу, која броји око 50 докумената (150 листова), чине углавном различита решења, дописи, уверења, молбе, уговори, сведочанства, квите, записници, спискови, потврде, тапије и остали судски акти. Већина докумената односи се на период између два светска рата, као и на педесете и шездесете године 20. века. Овде ћемо посебно издвојити списак изгинулих из гугаљске општине у ослободилачким ратовима, затим податке о резултатима гласања по срезovima Ужичког округа на изборима 1923. и 1925. године, као и бирачки списак Гугља из 1974. године.

ци породице Николић налази се преко 160 књига с краја 19. и из прве половине 20. века. У питању је једна значајна стручна збирка из области пољопривреде, брижљиво сакупљана, како од стране Мојса и Ђура Николића, тако и од стране Страхине, Ђуровог брата, свршеног Јака Виноделско-воћарске школе у Букову код Неготина. Међу овим књигама налази се 17 публикација које по Закону о старој и реткој библиотечкој грађи, а на основу њихове године издања из ратних периода (1912-1913, 1914-1918, 1941-1945) спадају у ретке примерке и културно наслеђе од посебног интереса за Републику Србију. Поред књига, ова приватна библиотека чува и поједине бројеве старе српске штампе, на пример ужички лист „Ера“ заступљен је са неколико бројева из 1921. и 1922. године које у својим фондовима не поседује Народна библиотека Ужице, а ни библиотеке Историјског архива и Музеја у Ужицу. У приватној библиотеци породице Николић чували су се укоричени сви бројеви ужичке „Окружне самоуправе“ за 1912/13. годину. Ову јако вредну и по нашем сазнању уникатну колекцију откупила је Народна библиотека Ужице. На крају да поменемо и то да се у библиотеци налази и књига Жарка Ружића под називом „Из Америке“, штампана 1926. у Ужицу у штампарији Љуб. М. Романовића, која се не помиње у „Ужичкој библиографији“ из 1994. године.

⁵ Грађа се чува у фасциклама и картонским кутијама.

Сликовну грађу чини 90 фотографија и разгледница, 6 плаката и исто толико позивница, (везаних за Радикалну странку, пољопривредне изложбе, венчања), као и тридесетак визиткарти официра, државника, професора, политичара и осталих познаника и пријатеља, међу којима су и Ужичани Витомир М. Видаковић⁶ и Милош Трифуновић.⁷

Међу личним документима чувају се штедна књижица Гугаљске земљорадничке задруге из 1911. на име Мојса Николића, војна исправа, лична карта и пасош Ђура Николића, ђачке књижице његове деце, као и чланске карте (Пожешке подружине Српског пољопривредног друштва, Народне радикалне странке, бирачка карта за избор сенатора 1901).

Преписку чини преко 120 писама и дописних карата. Поред већег броја писама, упућених Мојсу или Ђуру Николићу од многих приватних лица, у овој преписци чува се и по неки допис Задужбине Николе Спасића у Београду, Пожешке Пољопривредне подружине, Начелства Округа ужичког, Министарства пољопривреде, огледних воћарских станица и пољопривредних школа. Преписка је обухваћена временским периодом од 1903. до 1972. године. Њеним највреднијим делом сматрамо писма Милоша Трифуновића (4), Милана Ђ. Ђурића⁸ (2), Витомира М. Видаковића (1), Андрије М. Станића⁹ (4) и једну дописну карту Драгише Лапчевића.

У рукописну грађу породице Николић спада неколико руком писаних чланака, приказа и погледа на живот и рад Ђура Николића које су писала друга лица, као и радови које је за разне потребе и пољопривредне листове писао он сам. Ту су спискови воћних сорти које је узгајао на свом имању, рукопис о воћарству у пожешком крају, о сортама лешника које треба гајити, и они насловљени са „Лепоте наше земље“, „У посети гугаљском Ми-

---

⁶ Витомир М. Видаковић (1879–1953) је рођен у Здравчићима код Пожеге. Учио је гимназију у Ужицу и учитељску школу у Београду и Алексинцу. Након рукоположења за ђакончачанске цркве, био је парох у Пожеги, Стапарима и Ужицу, такође и народни посланик пожешког среза (1931–1934, 1946), делегат на Великој антифашистичкој народноослободилачкој скупштини Србије 1944. и председник Окружног НОО у Ужицу.

⁷ Милош М. Трифуновић (1871–1957) је рођен у Ужицу. Дипломирао на Филозофском факултету у Београду 1894. Био је професор Ужичке гимназије, народни посланик за Ужички срез, потом и посланик Скупштине Србије и Југославије до 1938, министар просвете, министар грађевина, као и председник избегличке Владе (1943).

⁸ Милан Ђ. Ђурић (1844–1917), прота и народни трибун, рођен је у Заовинама код Бајине Баште. Био је један од истакнутих радикала ужичког краја и посланик Народне скупштине.

⁹ Андрија – Андра М. Станић (1876–1954), грађевински инжењер, рођен је у Ужицу. Завршио је Технички факултет Велике школе у Београду. Био је народни посланик, министар грађевина, министар саобраћаја; као технички делегат наше делегације учествовао на Миrowsној конференцији у Паризу 1919. године. Заслужан је за подизање железница у Србији и у ужичком крају.

чурину“, „Изложба у торби“ и др. Посебно ћемо поменути рукопис предизборног говора на скупу Радикалне странке за парламентарне изборе 1925. године, који је одржао Мојсо Николић. Ипак, најдрагоценији део рукописне грађе су дневничке забелешке Ђура Николића из заробљеништва (1916–1918), као и његов аутобиографски спис под називом „Успомене из живота“.

При прегледу овако интересантне и богате заоставштине породице Николић констатовали смо да је период Првог светског рата обухваћен мањим бројем докумената али по садржини веома значајним. То су списак изгинулих у ослободилачким ратовима, који садржи имена 64 особе из гугаљске општине,¹⁰ затим забелешке Ђура Николића из заробљеништва (1916–1918), одломак из рукописа „Успомене из живота“, који се односи на поменути период, као и пет фотографија из заробљеништва¹¹.

Фотографије из заробљеништва су димензија 8 x 14 cm. Две су физички оштећене – изломљене, док су остале у добром стању. На њима су Ђуро Николић, његов земљак Гојко Чуповић из Врањани и остали заробљеници, углавном Руси. На овом месту морамо да приметимо да, иако је Николић често писао из заробљеништва својима у Гугаљ, што сазнајемо из његових дневничких забележака, ни једно такво писмо до данас није сачувано. Фотографија на којој су Николић и Чуповић (објављена уз дневничке забелешке) на полеђини је адресирана на Мојса Николића, и уз пар речи поздравна послата вероватно у једном од писама, јер на њој нема ниједног жига.

---

¹⁰ Сматрајући да у овом тренутку нисмо довољно кадри да се озбиљније позабавимо именима са овог списка, како бисмо закључили која су од њих помињана у литератури и списковима изгинулих ратника пожешког краја а која не, ми ћемо овде дати само препис целог документа. „Списак у рату изгинулих: Миленко Николић, Добросав Николић, Петар Николић, Иван Николић, Стојадин Николић, Радивоје Николић, Гојко Николић, Драгољуб Милосављевић, Ђорђе Милосављевић, Миленко Андрић, Тома Васовић, Владимир Марковић, Витомир Миловановић, Миљко Миловановић, Јаков Стевовић, Бранисав Вучићевић, Миливоје Вучићевић, Лука Вучићевић, Благоје Николић-Андрић, Лука Павловић, Добро Павловић, Радоје Павловић, Марко Марковић, Тијосав Милутиновић, Видосав Милутиновић, Глигорије Милутиновић, Миле Радовановић, Милован Радовановић, Милутин Кратовац, Владимир Кратовац, Мојсо Кратовац, Витор Кратовац, Драгомир Кратовац, Милош Марковић, Ђорђе Јевтовић, Гојко Обрадовић, Миладин Зарић, Сава Ковачевић, Савко Достанић, Јован Достанић, Стојан Достанић, Проле Достанић, Ивко Достанић (Јовановић), Ранко Достанић, Светислав Достанић, Милован Шујдовић, Миломир Шујдовић, Пантелија Павловић, Витомир Павловић, Стеван Павловић [прекрижено], Страин Новаковић, Јеремија Марић, Јеротије Радовић, Радојица Радовић, Рајко Пауновић, Драгомир Пауновић, Илија Тимотијевић, Вујица Тимотијевић, Тикомир Тимотијевић, Гавро Гавровић, Манојле Гавровић, Тијосав Гавровић, Добросав Гавровић, Вујица Гавровић.“

¹¹ Поред ових шест фотографија, Николић је из заробљеништва донео или касније добио поштом и четири фотографије на којима су Чехиње – Николићеве пријатељице и познанице које је тамо упознао.

Ђурове дневничке забелешке из заробљеништва (исписане графитном оловком на нотесу величине разгледнице), заједно са две фотографије, објављене су 2007. године у 16. броју Историјске баштине (приредио Недељко Јешић¹²), а ми ћемо овде представити одломак из његових успомена, друго и до сада необјављивано сведочанство Ђура Николића, које о тим по српски народ тешким тренуцима са одређене временске дистанце говори на другачији начин – опуштеније, конкретније и свеобухватније.

„Успомене из живота“ Ђуро Николић написао је у својим позним годинама. Овај недовршени аутобиографски спис обухвата период од његовог рођења па све до почетка Другог светског рата. На 72 стране свеске А5 формата описао је веома занимљиво своје рођење и детињство, дао кратке белешке о родитељима, стричевима и браћи, о великој породичној задрузи којом је управљао Мојсо Николић, описао догађаје из Првог светског рата, затим свој повратак, женидбу, обнављање воћњака и ратом оштећеног имања, извоз јабука у Пожеги, рад Пожешке подружнице Српског пољопривредног друштва и почетак Другог светског рата. Успомене су исписане хемијском а спорадично и графитном оловком, читљивим рукописом, понегде с пажњом и трудом а понегде у журби. Свеска је у меком повезу и добром стању, са мањим оштећењима на корицама. При припремању овог рукописа за публикавање, осим додавања изостављених слова и речи у угластим заградама, као и неког зареза или тачке и знака питања на местима где нисмо сигурни да ли је реч правилно прочитана, друге измене нису вршене.

Иако се ова сећања односе на исту личност и исте догађаје као и већ објављене дневничке забелешке, сматрамо да их треба дати на увид јавности како би информација о свему поменутом била у потпуности уобличена, а посматрана личност и њен живот сагледани са свих аспеката. Дневничке забелешке писане су најсажетије, при чему је много шта од доживљеног изостављено, док сећања, након одређене временске дистанце, представљају искристалисане емоције о догађајима из прошлости. Као два различита вида мемоарске грађе треба их уврстити у свако подробније истраживање личности и догађаја.

Поред тога, ова два рукописа разликују се и по ширини приступа појединим догађајима. Догађаји везани за повлачење српске војске 1915. у дневничким забелешкама су шире описани него у „Успоменама из живота“. С друге стране, живот у заробљеништву у забелешкама се (поред за-

---

¹² Недељко Јешић, приређивач, „Забелешке Ђура Николића о повлачењу српске војске 1915. године и о животу у заробљеништву (1916–1918)“, *Историјска баштина*, 16 (2007), 197-214.

кључка на крају који представља лични утисак о протеклом периоду) углавном свео на информације о дневним активностима, док су сећања у Успоменама о том периоду свеобухватнија, са тежиштем на ономе што је за њега као човека са села било ново и поучно. Из њих можемо сазнати каква је била храна у лагеру у коме је провео карантин, колика је била грофовија на којој је радио, каква механизација, организација рада, како су се Чеси опходили према њима и сл. Стога можемо закључити да се ова два рукописа допуњују, с тим што Успомене садрже више података и делују целовитије, садржајније и занимљивије.

На крају да кажемо и то да је Ђуро Николић учествовао у Првом светском рату као болничар у Дринској дивизији, да би касније био прекомандован у болничку чету Шумадијске дивизије. Заробљен је при повлачењу српске војске почетком 1916. године у Даниловграду у Црној Гори и све време до краја рата провео је у заробљеништву радећи на великом грофовском имању у Чешкој. Ту је научио да се користи руским, чешким и немачким језиком и у области пољопривреде стекао драгоцену и практичну сазнања о савременим достигнућима. Нема сумње да му је време проведено у заробљеништву значајно користило и помогло да се по повратку у родни крај у потпуности посвети својој жељи да унапреди очевину, у чему је и успео.

Успомене из живота – одломак –

Најлепше доба у нашој кући било је од 1907. године до 1914. Било је у кући 17 чланова задруге. Много се радило. Било је увек слугу и слушкиња, а за време сезоне бербе шљива и кокуруза било је по 15, 20 па [и] 30 радника. Поред бербе шљива, сушиле су се шљиве по на 2–3 сушнице и тако се често пута преко целе ноћи није спавало. Стоке је било доста. – Било је по 20 грла говеди са великим звоном на говедима, по осамдесет оваца, 40–50 свиња и 3–4 коња.

У кући је владао патријархални обичај; знали су се млађи и старији, млађи су поштовали старије. Кад Отац или стриц Мојсо улази у кућу, млађи су поздрављали устајањем.

Нашој кући често су долазили људи из ближе и даљње околине. Код Чиче Мојса многи су долазили да траже савета по разним питањима. Он је био много цењен како у пољопривреди и домаћинству тако и у политици, многи су тражили од њега препоруке ако је требало и на највишем месту.

Долази Аустроугарски рат 1914. г. у јулу месецу. Ја сам мобилисан и упућен на границу на Кадињачу. Код куће остаје сам Чико - Мојсо¹³ са женама и слугом Крстомиром Јанковићем који је у то доба служио код нас. Остала је пуна кућа, пуни торови и обори, пуна бурета ракије и пуне каце шљива. Било је 20 грла говеди, 60 оваца, 40 свиња, приплодни бик доведен из Швајцарске који је мерио 1.200 кила, док су два коња отишла у рат, [као и] волови и кола.

У Новембру месецу [1914] Швабе заузимају Србију све до Рудника и Јелице где су били враћени и поражени.

Одмах после тога моја генерација регрута буде позвана на одслужење кадровског рока. Полазећи у рат, испратила ме је моја сестра Милијана до Компировине, где смо се поздравили и она је после два месеца и умрла и тако ја нисам имао срећу да је више видим!

И тако сам ја остао само сам од свих мојих милих и драгих¹⁴.

Из окружне команде из Ужица будемо упућени у Штип са многим мојим друговима, међу којим је био и Павле син Ђорђа Цвијовића,¹⁵ нашега великог пријатеља, рез. официра и ађутанта са крунске команде. Спроводио нас је Петар Бјелица¹⁶ један од најбољих пријатеља. У Штипу ме је представио код Команданта и одмах сам био примљен у штабу као писар, и тако сам примио пре перо него таин.

У Штипу је завладала епидемија тифуса тако страшна, да после десет дана није било десет војника да смени стражу! Поумирали су многи моји најбољи другови па и мој Командант и најпосле се и ја разболим. Моји другови који су раније били преболели лечили су ме. Највише ми је помогао Жарко Гавровић¹⁷ и Јовица Милић-Гравић [Граовић]¹⁸. Једини војник у Брегалничкој Дивизији који није боловао, био је Милета Јовићевић из Лорета.

---

¹³ „Чико“ је надимак Мојса Николића, по коме је био познат у целом пожешком крају.

¹⁴ Поред сестре Милијане имао је и старијег брата Страхинју и млађег Крсту. Обојица су умрли од шарлаха почетком 1914. године. Иначе, Николић овде у „све своје“ не убраја и старију браћу и сестре по оцу, из очевог првог брака, и на почетку својих успомена о њима веома кратко и нерадо пише.

¹⁵ Ђорђе Цвијовић био је син Василија А. Цвијовића (1843–1930), истакнутог радикала и вишегодишњег председника каранске општине. Умро је од тифуса у Ужицу 1915. године, истог дана када је у Штипу од исте болести сахрањен његов син Павле.

¹⁶ Петар М. Бјелица, економ из Ариља. Био је радикал, уредник ужичке „Окружне самоуправе“ и члан Окружне скупштине (1905–1908) и народни посланик (1923–1925).

¹⁷ Жарко Гавровић из Јелендола.

¹⁸ Јовица Милић-Граовић из Пријановића.

Сароводро нас је Титлар Брестуца
један од најбољих пријатеља.

У Штутинг ме је представилогвој Ко-
мандашта и одмах сам био пријомен
у Штутинг као писар, и тако сам
примено пре него исто титлар.

У Штутинг је завладала епидемија
тифуса тако старашно, да по-
сле десет дана није било десет, варшине
да нешто сарвају! Боуширам сеј шоти
моји најбоља другови тамогај Ко-
мандашта и најбоље сеи ја једнома
моји другови који су ратаје. Вит пре-
дани легиони се. Најбоље сеи јито-
магао Аларко Гавровит и Товица
Минит-Грант. Зегити варшине у Бресту-
минисеј давитур који није договаро, био
је Микета Товитовит из Нортеа.

После оздрављења будем прекомандован у Дринску болничку чету у Ваљево са још стотину другова из Ужичког Округа. У Ваљеву смо два месеца били на болничком курсу где нам је предавао Доктор Тома Леко¹⁹.

После свршеног курса будемо распоређени у сталну Војну Болницу где је био чувени аператор санитетски пуковник Доктор Јордан Стајић²⁰ и Љуба Стојановић²¹ бив. Министар и првак напредњачке [прекрижено и изнад написано: самосталне] странке и Доктор Милош Пећић.

У септембру за време евакуације будемо премештени за Пожегу,²² одакле настаје евакуација преко Чачка, Краљева, Рашке, Митровице, Вучитрна и ту нас за мало нису Бугари заробили. Од Вучитрна, натраг преко Митровице до Пећи.

У Пећи остајемо седам дана.

Ту смо били сведоци где је запаљена и уништена сва имовина Српске Државе; - Највећи део ратне спреме погорело је и уништено.

На путу од Пазара преко Рогозне стигао сам и мога Чика [Мојса] који је био кренуо у Бежанију. Растали смо се у Бањској и он је се доцније из Митровице вратио кући.

После пропасти наше војске у Пећи, настало је најтеже доба! – Кренули смо преко Чакора и Рожајских шума козјим путањама, преко Рожаја, Берана, Андријевице у Подгорицу. Уз пут су остајали многи наши другови и умирали од зиме и глади.

После краћег боравка у Подгорици били смо прекомандовани Шумадијској болничкој чети где нисам имао никога познатог и као такве нико није о нама водио рачуна. Остављени смо сами себи и сналазили се како је ко могао! Најтеже стање било је преко Кастрата изнад Скадарског језера до Скадра.

---

¹⁹ Др Тома Леко (1884–1915), лекар, санитетски капетан, управник 6. резервне болнице. Умро је у Ваљеву јула 1915, где је и сахрањен.

²⁰ Др Јордан Стајић (1868–1949), касније бригадни санитетски ђенерал. Био је шеф хирушког одељења Грађанске и Војне болнице у Ваљеву, референт санитета и хирург консултант Врховне команде, начелник санитета Ужичке војске (1915), начелник санитетског одељења Врховне команде (1917–1918), управник Болнице престолонаследника Александра у Солуну (1918–1919) итд.

²¹ Љубомир Стојановић (1860–1930), филолог, академик, секретар Српске академије наука, политичар и председник Странке самосталних радикала, рођен је у Ужицу. Био је професор Велике школе у Београду и у више наврата министар просвете.

²² У дневничким забелешкама које је писао у заробљеништву (1916–1918) Николић не пише о времену проведеном у Ваљеву и Штипу. Забелешке започиње тек од ових догађаја – када је октобра 1915. са својом четом пошао у повлачење од Пожеге ка Пећи и даље – и о њима у поменутом рукопису пише опширније него овде у сећањима.

Прелазећи преко кршева Кастрата, једнога дана познао сам нашу кобилу „Сојку“ коју је још раније [Чико] био дао Стеву Мостарчићу²³ на чување. – Водила су је два Жандара. Била је у много добром стању и исту је [Стево?] доцније продао у Валони једноме турском Паши за 200 златних лира!

У Скадар смо стигли потпуно исцрпљени; били су то „живи лешевима“! на светог Николу. У Скадру смо остали 10 дана где су нас често тукли Швапски авијони. Прелазили смо преко реке Бојане до Барбалуша [?] и били смо скоро пред Драчем. После неколико дана будемо понова враћени у Подгорицу да отворимо болницу и гледамо изнемогле војнике. Управник Болнице био је санитарски мајор др Андра Јовановић из Шапца,²⁴ иначе један ретко добар човек.

Ту је свакога дана умирало по стотину људи!

У томе времену баш на Светога Саву у Подгорицу су стигли Швабе и били смо заробљени²⁵ и спроведени преко Ловћена, Котора, Зеленикова [=Зеленике], Сарајева до Добоја где је био велики концентрациони логор.

У Добоју су Швабе били сконцентрисали хиљаде избеглица – војника, цивила – људи и жена.

У Добоју је настало одабирање. Швабе су се служиле разним лажима и преварама. Говорили су како Цар Фрањо жели да издвоји војнике од цивила, да их води у Београд да свима изда објаве да би могли слободно да иду својим кућама.

Сутра дан велики транспорт од преко 15 хиљада кренуо је пешке низ Босну у правцу Дервенте. Међу заробљеним војницима је било потпуно босих и подераних, али су их ипак гонили пешке и ако је био велики снег.

Трећег дана пешачења стигнемо у Дервенту. Ту су нас сачекали Швапски официри који су били хрватског порекла.

---

²³ Стеван М. Стефановић Мостарчић (1867-?) рођен је у Пожеги. Био је један од оснивача Пожешке грађанске штедионице, као и Трговачко-извозничког еснафа. Председник пожешке општине, биран је за посланика у Народној скупштини Србије. Као резервни коњички официр учествовао је у Балканским и у Првом светском рату. После Другог балканског рата преведен је у активног жандармеријског капетана. Као жандармеријски мајор службовао је у Чачку. Са службом је премештен прво у Крагујевац, где је стекао чин жандармеријског потпуковника, а потом у Нови Сад, где је био на положају в.д. команданта 2. жандармеријског пука.

²⁴ Др Андра Јовановић (1875–1953), лекар и добротвор. Између два светска рата бавио се приватном лекарском праксом и стекавши солидан иметак свом граду је подигао савремену школску зграду. У Другом светском рату учествовао је као резервни санитарски пуковник.

²⁵ Николић у дневничким белешкама наводи да се заједно са својим друговима предао непријатељу – „...мене друштво обрати да чекамо Швабе.“

У тој великој постројеној гомили било је много изнемоглих – голих и босих. Један официр упитао је лепо на српском језику „Како је Срби?“ На то је добио одговор од изнемоглих срба: Дајте нам леба и обућу па ћемо и у Гору и у воду! На ове речи Швапски официри су се загледали и зачуђено рекоше: „То је много од умрлога Српскога војника.“

Зима је била страшна. Стрпали су нас у фургоне и закључали, само кроз прозоре могли смо видети кад смо прешли преко Суботице и Мађарске.

На Срећење другога фебруара осванули смо у БудимПешти. Одатле смо споро [возом] ишли преко Аустрије и други дан у подне били смо у непознатом месту у Чешкој. Ту је била страшна мећава и зима. Други дан осванули смо горе негде на граници Баварске.

Ту смо се искрцали и упутили се уз неку висораван као од Ужица на Златибор.

На ту висораван указао се огроман Заробљенички лагер од преко 50.000 заробљеника разних нација, то се звао Лагер „Heinrihsgrin“ [Heinrichsgrün]. Док смо дошли до овога лагера толико смо промрзли да су нам доцније увета поцрнела!

Лагер је страшно изгледао:

Огромни редови дрвених барака покривени црном теровом хартијом личиле су на неке огромне гробнице!

На температури преко 30–35 степени испод нуле морали смо сваког дана на купање. При уласку у купатило стаја[о] је по један подофицир који је свакога прегледао и пљачкао, тако је било случајева да је по неки заробљеник, ако је имао какву новчаницу понекад метао у уста!

Храна у лагеру је била очајна. Другог дана примали смо по 200 грама хлеба од кокуруза помешан са струготином, кромпиром и жиром. Чорба је од резанаца репе, где-који неољуштен кромпир. Срећа је била да у овом лагеру није било болести.

У овом лагеру провели смо карантин од 28 дана.

После овога карантина од[а]брали су нас десет и упућени [смо] на пољопривредне радове у близини Златнога Прага у Чешку, на имање Грофа Чернина²⁶. у овом транспорту били су нас два Ужичанина,²⁷ два Чачанина, два Неготинца, два подринца и један Аранђеловчанин.

---

²⁶ Гроф Отокар Чернин (1872–1932), аустроугарски дипломата и министар спољних послова Аустро-Угарске од 23. децембра 1916. до 14. априла 1918.

²⁷ Ђуро Николић и Гојко Чуповић из Врањани код Пожеге.

Интересантно је, да овај Гроф Чернин води порекло од Патријарха Чарнојевића који [је] у току времена постао велики Германофил и у доба рата и Председник Владе Аустроугарске, који је доцније био у Заточењу са Карлом и Виљемом.

Пролазећи кроз Ческа села првих дана за нас изгледало [је] као Сан!

Модерна ушорена села, добри путеви, Електрификација, камасација [=комасација] пољских имања, парцеле као на шаховој табли, мелиорација поља, и дугачки дрвореди са воћем поред путева и све друго на нас [је] невероватно утицало?!?

Ова грофовија имала је преко 30.000 хектара са 13 Економија, на којима се још тада све радило по новим методама рада: - Ту су биле огромне машине за орање на парни погон. Ове машине могле су да прикључе по 7 плугова по 60 см, а уз њих се прикључују огромне дрљаче по четири метра ширине а за њима опет ваљци. Први пут видели смо огромне машине за растурање вештачког ђубрива. Вршалице које су дневно вршиле 15–30 тона жита и радиле непрекидно по 120 дана. У шталама је било по 300 музених крава по 100 теглећих коња и по 20 луксузних коња већином липицанске расе.

Штале су уређене са водоводом на електрични погон.

Мужа крава вршена је са елект[р]ичним машинама. Највећи део полова на овом великом поседу обрађиван је са механизацијом.

Живот на Грофовији

Први су дошли ми Срби десет на броју. Имали смо храну, стан, огрев, осветљење одело из Команде, и лечење, и 50% од зараде. За оне ратне прилике то је било боље него за њихове грађане.

Доцније су дошли Руски заробљеници. Били су то горди Царски Солдати. На нас су остављали велике утиске са својим држањем.

Руси су били врло религиозни. Свако вече обављали су молитве и певали у хору црквене песме које су се на далеко чуле. Јутром и на подне кад полазе на поља на рад сви су у хору певали њихове херојске песме које су морале дивити пролазнике. Међу њима било је неколико подофицира и један млад Студент из чувене племићске породице „Шувагова“. Био је то красан интеллигентан младић и ја сам се са њим сликао и ту слику чувам као успомену.

Мене је много интересовала механизација на овом огромном поседу. Највећи део земље тамо се засејавао шећерном репом, - преко 50% повр-

шина јер Ческа има 150 шећерних фабрика. Кад је стигла жетва почетком јула месеца на поље су ишле по 3–4 жетелице самовезачице, све што се данас пожње то се прегна и оврши и жито у магацине смести, слама се аутоматски пресује и сложи у огромне стогове или шупе.

Ја сам на овим великим вршалицама непрекидно на једном месту радио 120 дана, и просечно се дневно вршило по 15–30 поља жита.

Њиве које су данас пожњевене сутрадан одмах су угојене [=нађубрене].

Друге сезоне ја сам на великим парним машинама на стрништима орао 120 дана. То су огромне машине које на великим дебелим жицама вучу по седам плугова са једне и седам са друге стране. Орало се дубоко по 40 сант[иметара] а свака бразда широко по 60 см.

Имајући у виду да су сваки дан настајала све тежа времена у колико се рат продужавао, ми смо се овде осећали као у великој заветрини. Тако је трајало 1916. и 17. године. Почетком 1918. године ситуација је код чешког народа била друга. Они су очекивали проглас нове самосталне Републике. Војници су напуштали фронт. Крили су се лети по пољима и по житима, а најрадије код наших Срба који су у шталама хранили стоку и тамо налазили сигурна склоништа. Ја сам у то време био парадни Кочијаш. Још из ране младости волео сам лепе пунокрвне коње, које сам код куће имао, па је за мене то чинило и задовољство. Парадни коњи били су пунокрвни Арапски и липицанери. У близини је била „Бања Пођебради“. То је историјско место где је некад живео Ђурађ Пођебрадски, - мој имењак, па су мене по том знаменитом имену сви брзо упознали. Међу свима заробљеницима ја сам био најмлађи па сам могао импоновати да будем парадни кочијаш за тако велику Буржоазију.

Кочијаш за параду имао је нарочиту гардеробу, на глави Халп Цилиндер, беле рукавице и нарочити мундир. Амови на коњима и друга опрема све је било у лаку [=лакирано]. Презали се по некад два и три пара коња!

Ја сам брзо научио да говорим чески па сам на себе често скретао пажњу.

Највећи део послова обављале су девојке пошто су људи били на фронту.

Осећао сам да сам скретао на себе пажњу код тих девојака којих је било врло лепих и симпатичних а у исто време врло радних.

У слободном времену дала ми се прилика да се са њима забављам и да научим певати и играти. Играо сам валцере, полку, мазурку и друге игре.

Како сам у оближњу Бању возио често пута тако високе госте често су падали и обилни бакшиши па сам имао доста новаца и да за себе набавим

и лепа цивилна одела. И доцније кад сам видео своје слике из онога доба сам сам себи завидио, - Лепо елегантно одело са лептир машном и панама шеширом итд.

Спријатељио сам се са Аном лепом младом ћерком једнога тамошњег фармера [вероватно: сељака]. Она ми није веровала да нисам факултетски школован, мислила је да се камуфлирам и нећу да кажем своје право стање пошто сам ратни заробљеник?

У колико је време одмицало, утолико је она била љубоморна и често плакала мислећи да се ближи наш растанак.

Она је писала читав дневник па ми га дала као успомену на наше пријатељство²⁸.

Једнога Октобарског дана осванули су Огромни плакати и прогласи о Чехословачкој Републици. У другом пасусу тога прогласа гласило је да се сви савезнички ратни заробљеници на територији нове Републике сматрају као Пуноправни Грађани нове Републике.

У Новој Чехословачкој Републици

Једнога јутра све је освануло изнова: Нигде није било швабског војника ни њиховога амблема. Тробојка је била знак новог времена. Цела Република претворена је у седмодневно весеље.

Одмах у кратком времену у Праг је стигао и наш Конзул и ми смо одмах дошли са њим у контакт.

Ја сам се одмах истога дана по прогласу републике јавио у Чехословачку Соколску Легију. Као Добровољац – Соколац тамо сам био много цењен и поштован, тим пре што сам знао добро да говорим, да играм и да певам па сам исто био предмет пажње (види моју слику из тога доба). Њихове девојке биле су лепе као „Сан“ и често су се отимале која ће самном одиграти „Валцер“ или „Полку“. То су за мене били најлепши дани.

После шес[т] месеци решим се да кренем за Србију²⁹.

---

²⁸ При прегледању личне грађе Николића, осим неколико писама и разгледница послатих из Чешке након рата, ни један сличан рукопис на чешком језику није пронађен.

²⁹ Ако је уопште тачан податак да је он шест месеци у неку руку био слободан да одлучи да ли да напусти Чешку или не, онда се та промена (као и учлањење у Соколско друштво) морала десити неколико месеци пре проглашења чехословачке државе. Јер, како и сам наводи, Чехословачка је проглашена независном државом октобра 1918. и до његовог повратка у Србију, како даље у тексту стоји у децембру исте године, прошло је само два месеца.

Дирљив је био мој растанак од Пријатеља и пријатељица које са[м] тамо био стекао.

Наш Конзул, заједно са Ческим властима приредили су нам врло свечан испраћај. Велика Војна музика громогласно нас је пратила на железничку станицу и кад је воз кретао из хиљаде грла орили су се поздравни гласови: НАЗДАР!!!

У Бечу

У Бечу је већ био наш конзулат. Ова Престоница велике Аустроугарске монархије имала је некако тужан изглед.

Велика Аустроугарска Империја потпуно је раскомадана. У Бечу су се прикупљале све Југословенске Народности – Словенци, Хрвати, Далматинци, Босанци и Херцеговци сви су журили да дођу у везу са Српским конзулатом.

Из Беча за Србију

Великим транспортом упућени смо за Србију. Рано у јутро стигли смо у Марибор.

У Марибору сад била граница наше земље.

Ту су већ стигли наши војници са Солунскога фронта.

Били су то поносни хероји у француској Униформи.

Весело су певали јуначке песме међу којима се чула и она песма:

„Чика Пера јаше коња бела, за њим иде Америка Цела“.

Цео Марибор претворен је у неко нечувено весеље.

Међу транспортованим било је доста и болесних.

Из Марибора спремљен је велики Санитетски Воз који је требао да превезе те болесне војнике преко Загреба до Земуна.

Ја сам био одређен за спроводника овога Воза.

У Марибору и Загребу, велики број Српских војника са Солунског фронта виђали су се у француским Униформама са шлемовима на глави.

Са њима су дошли и неки одреди Француза. Нарочито је падала у очи француска коњица међу којима су се виђали „Сенегалци“ црни са рапавим лицем црним као лакована чизма! То су били развијени плећати коњаници који су јашили на неким коњима са покученим сапима, на глави су имали огромне турбане. Седла су им била са великим задњим ункашем као у сто-

лице за подуслањање, а огромне узенгије са великим старинским бакрачлијама. Тако су они скретали на себе пажњу свих пролазника.

Код Солунских војника се често ориле узбудљиве песме:

*У Ужицу процветала Ружа,
Моја жена не познаје Мужа.*

*У Ужицу процветала боца
Наша деца не познају оца.*

Ове песме односиле су се на оне војнике који по 7–8 година нису били код куће!!

Жеља ме је вукла да се што пре преко Саве пребацим у Србију.

Из Земуна се чамцем пребацим у Београд. Како није било никаквих превозних Срестава, упутили смо се пешке поред Остружнице, [и] Обреновца ка Ваљеву.

Са собом сам имао велики пртљаг. – Тежак Ранац и куфер са много важних ствари.

Био сам приморан да куфер оставим и са Ранцем кренем даље. Уз пут сам имао само једног друга Гојка Чуповића, сина Манојла Чуповића из Врањани.

Ово је био мој нераздвојни друг још од почетка рата.

Путовање је било врло тешко јер је пут био покварен па смо били много заморени.

Стигли смо у Ваљево где смо провели цело време 1915. године у лето до Евакуације у јесен.

Уз пут нам је изгледало све необично. – Ни трага од онога богатства које је раније било у околини Ваљева!

Из Ваљева смо журили преко Букова да што пре видимо дали штогод има код куће?

Тога лета Хајдуци су нападали нашу кућу и мога Чичу Мојса опљачкали.

Доцкан у ноћ, почетком децембра стигао сам кући.

Прилазећи кући стално сам се окретао дали има нешто од грађевина.

Лупао сам на врата од куће али се нико није јављао. Како су [их] Хајдуци нападали они у кући нису смели да се јаве.

Тек доцније Пајка³⁰ се јавила и отворила ми врата.

Изненађење је било велико:

Од шесест чланова у кући сада је било само осам. Пајчина деца која су остала мала сад су порасла и ја их не познајем.

На собним вратима појавио се Чича Мојсо са брадом скоро до појаса и ја га тешко познајем. Од узбуђења ништа не говорим!

Тек кад сам сео и одморио се почели смо разговарати о доживљајима.

Код куће

Код куће се било све изменило. Од стокe ништа живо није било! Чича Мојсо је био Радикални Првак и Карађорђевац и као таквог Швабе га сматрале као главног Непријатеља. У пивници, качари и у шталама сав инвентар је упропашћен, пошто су ракију и све остало опљачкали. – Са бурета и каца обручеви су поспадали.

Од кола и запрежнога материјала није било ништа!! Исто тако никаквих пољопривредних справа ништа није било!!

Штала нова у пољу која је у оно доба најмодерније саграђена са боксовима засебно за свако грло, Швабе су боксове избацили и шталу претворили у марвену болницу за болесне коње за цело време рата. На зидовима од штале дуго су се познавале масним словима исписана имена Швапских коња „Falba“ „Fuksa“ [?] и т. д. и т. д.

И ако сам наилазио на много пустоши, на сваком кораку наилазио сам на ванредно расположење и нови живот:

Људи су се враћали са бојишта на све стране чула се песма и весеље. Пушке су гротале са свих страна. Било је војника који по 5, 6 па и 8 [?] година није био код куће!

У исто време чуо се плач и туга оних сродника, чи[ји] су хранитељи изгнули на бојишту у далеком свету, или су умирали у заробљеничким логорима или у неким Савезничким болницама у Африци или у дубинама мора!

---

³⁰ Пајка (1879–1949), удовица Ђуровог брата по оцу Љубивоја, који је умро 18. јула 1915. Оставши с троје женске деце, Пајка је наставила да живи у породичној заједници.

Литература:

1. *Биографски лексикон Златиборског округа*. Београд: Удружење Ужичана, 2006.
2. Јешић, Недељко. „Забелешке Ђура Николића о повлачењу српске војске 1915. године и о животу у заробљеништву (1916–1918)“. *Историјска баштина*, 16 (2007): 197–214.

Jasminka ĐURIĆ

**NOTES FROM THE FIRST WORLD WAR
FRAGMENTS FROM THE ARCHIVAL HOLDINGS
OF THE NIKOLIĆ FAMILY FROM GUGALJ**

Summary

Personal Records of the Nikolić family from the village Gugalj near Požega is related to the character and work of Mojso Nikolić (1852-1936), the mayor of the municipality of Gugalj for several years, prominent member of the Radical Party and committee member of the Užice District Assembly, as well as to his nephew Đuro Nikolić (1895-1972), a prominent fruit grower. The records are kept in the family house in Gugalj. According to kindness of their descendants, the National Library in Požega was allowed to review and scan this material in 2007. The material consists of archives, photographs, posters, invitations, membership cards, postcards, business cards, personal documents, newspaper clippings, correspondence and manuscripts. The material covers almost a century - from 1876 to 1974.

During the examination of this interesting and rich legacy of the Nikolić family, we have concluded that the period of the First World War includes a smaller number of documents, but its content is very important. These are the list of dead in the liberation wars, which contains the names of 64 people from the municipality of Gugalj, the notes of Đuro Nikolić from captivity (1916-1918), five photographs from captivity, as well as an excerpt from the manuscript of his *Memories of Life*, which refers to the mentioned period, and that we are arranged at the end of this study. An excerpt from *Memories* by Đuro Nikolić, written in his later years, contains his memories of the events related to the withdrawal of the Serbian army in 1915 as well as his life in captivity, and work on a large count's estate in the Czech Republic. Nikolić In the memories of the time spent in the captivity, Nikolić interestingly described everything to him as the man from the country was new and instructive, and from them we learn what was the food like in the camp in which he spent quarantine, what was the county where he worked, about the machinery, organization of work etc.

мр Александар В. САВИЋ

НАРОДНИ ГУСЛАР ГВОЗДЕН ЂЕНИЋ И ЊЕГОВА ПОЕМА „Споменица изгинулим борцима за ослобођење и уједињење“

САЖЕТАК: Један од учесника ослободилачких ратова, народни певач и гуслар био је Гвозден Ђенић из Тврдића. Рођен је 1874. године. Његов отац Младен учествовао је у Јаворском рату против Турака и рањен на Калипољу 1876. године.

Гвозден Ђенић био је познат у читавом ужичком крају по својим песмама које је сам и певао уз гусле. Био је учесник Церске битке у Првом светском рату, а крајем 1915. године прешао је Албанију са најстаријим сином Милићем.

После Великог рата певао је народне песме уз гусле на прославама Церске битке, којим је присуствовао и краљ Александар Карађорђевић. Издао је књигу песама „Споменица изгинулим борцима за ослобођење и уједињење“, која је штампана 1934. године у штампарији Романовића у Ужицу.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: Гвозден Ђенић, народни гуслар, Први светски рат, „Споменица изгинулим борцима за ослобођење и уједињење“, Владимир Маринковић, Милорад Маринковић, Штампарија Љубомира Романовића - Ужице, „Страшно мучење и страдање попа Вељка Танкосића“, „Гусларска припјевка“ „Моравка ђевојка“.

Поред објављених докумената и сећања учесника ослободилачких ратова 1912–1918, значајна сведочанства представљају и епске песме једног броја гуслара из ужичког краја које су посвећене овим догађајима.

О ратним догађајима гуслари су најчешће певали о Божићу, на славама, саборима, свечаностима поводом откривања споменика погинулим ратницима и у другим пригодним приликама. Углавном су то били самоуки народни песници и гуслари, а неки од њих су били и учесници у ратним збивањима¹.

¹ Радослав Раде Познановић, *Ејске народне ђесме и ђусларска ђрадиција у ужичком крају*, „Традиционално усмено народно стваралаштво ужичког краја“, књ. 30, св. 1, Београд 1988, 133-145, Митар Влаховић, *О ђусларима око Моравице и Скрајежа*, „Гласник Етнографског музеја у Београду“, књ. 13, Београд 1938, 101-116; Боривоје Дробњаковић, *О ђуслама и ђусларима у златиборским Рудинама*, 138 „Гласник Етнографског музеја у Београду“, књ. 13, Београд, 1938, 138-140; Љубиша Ђенић, *Гуслари на Златибору*, Гласник Етнографског музеја у Београду“, књ. 13, Београд, 1938, 140-141; Данка Лајић – Михаиловић,

Гвозден Ћенић, народни певач и гуслар

Издао је књигу песама „Споменица изгинулим борцима за ослобођење и уједињење“, која је штампана 1934. године у штампарији Романовића у Ужицу².

Његову поему радо су певали и други гуслари, међу којима и Владимир Маринковић из Жежевице, и сам учесник рата. „Слушаоци су били познати ратници који ни пред највећим непријатељским топовима нису били слабији. Али слушајући звуке гусала и песму која их је подсећала на ратне тегобе и подвиге очи су им се пуниле сузама“. Владимиров рођак Милорад Маринковић, један од најхрабријих ратника, кад је чуо први пут песму рекао је: „Немој о томе певати, то ме вређа“. Причају да је био толико узбуђен да је хтео да туче људе око себе³.

Један од учесника ослободилачких ратова, народни певач и гуслар био је Гвозден Ћенић из Тврдића. Рођен је 1874. године. Његов отац Младен учествовао је у Јаворском рату против Турака и рањен на Калипољу 1876. године.

Гвозден Ћенић био је познат у читавом ужичком крају по својим песмама које је сам и певао уз гусле. У браку са супругом Миленком имао је четири сина – Милића, Драгића, Тадију и Сретена, и две ћерке Тирјану и Милицу. Био је учесник Церске битке у Првом светском рату, а крајем 1915. године прешао је Албанију са најстаријим сином Милићем.

После Великог рата певао је народне песме уз гусле на прославама Церске битке, којим је присуствовао и краљ Александар Карађорђевић.

Такмичење као облик јавне гусларске праксе, 183-202, <http://www.doiserbia.nb.rs/img/doi/1450-9814/2011/1450-98141111183L.pdf>.

² Подаци добијени од породице Ћенић из Тврдића. Овом приликом им се приређивач искрено захваљује.

³ Митар Влаховић, *О гусларима око Моравице и Скрајежа*, „Гласник Етнографског музеја у Београду“, књ. 13, Београд, 1938, 115.

Гвозден Ђенић је, према сведочењу његових потомака, учествовао 1924. године на такмичењу гуслара у Сарајеву где је заузео високо место певајући Споменицу.

У току Другог светског рата погинули су му синови Тадија (1941) и Сретен (1945) на Сремском фронту, док је Драгић преминуо услед последица злостављања од стране окупатора 1943⁴.

По завршетку Другог светског рата предао је рукопис за књигу о *Голгоџи преко Албаније*, али је изгубљен, тако да је неповратно велики број песама које је Гвозден написао остало непознато.

Умро је 1959. године у Тврдићима где је и сахрањен.

Имајући у виду да је Гвозден Ђенић учесник ослободилачких ратова и да је његова поема „Споменица изгинулим борцима за ослобођење и уједињење“, аутентично сведочанство овом приликом објављујемо је у целости.

Гвозден Ђенић са сином Милићем и братом Николом

⁴ Гојко Шкоро, *Истина је у именима. Страдали у ужичком окрућу у Друћом светском рату*, Ужице, 2002, 271; *Џејнови у оћу – изћинули у рату 1941 – 1945. године у оићићини Тићово Ужице*, Титово Ужице, 1970, 364; Према подацима добићеним од породице Ђенић.

* Приликом претреса куће Ђенића 1943. године од стране Немаца, један део писане заоставштине гуслара Гвоздена Ђенића је унићтен и спаљен.

СПОМЕНИЦА
ИЗГИНУЛИМ БОРЦИМА
ЗА ОСЛОБОЂЕЊЕ И УЈЕДИЊЕЊЕ

Спевао
ГВОЗДЕН ЂЕНИЋ,
народни гуслар.

Књижара, штампарија и књиговезница
ЉУБ. М. РОМАНОВИЋА – УЖИЦЕ. 1934

ПРЕДГОВОР

Драги моји читаоци,

Као нешколован пишући и састављајући ову споменицу изгинуле наше браће за уједињење и ослобођење од 1912 до 1918 год. споменуо сам на првом месту изгинуле у рату, па сам у неколико описао и патње и мучење нашега народа за време Аустријанаца, јер и њине су тешке муке и патње биле од непријатељског насиља. Описао сам и придао доста важности заробљеницима, који су пали у ропство за време рата, рањени или сустали или у борби опкољени или у патроли или каквим било случајем заробљени. Рат је и то је морало бити. Заробљеници у последње време рата доста су допринели и одужили се својој Отаџбини кад је наша војска прешла 1918 год. Дунав и Саву. Отступајући и борећи се са много надмоћнијим непријатељем, опкољени са свију страна, све муке и неприлике ратне које смо трпели, подносили смо заједно са нашим Врховним заповедником поч. Краљем Петром и Његовим сином данашњим Њег. Величанством Краљем Александром.

После прелаза Албанских кршева и одмора на Крфу ступили смо у борбу заједно са нашим савезницима опет са много већом силом. Борили смо се видећи свакога дана да је са нама наш Узвишени Господар. Јуначка срећа нашег Врховног заповедника и вештина наших официра виших и нижих и Богом дана срећа наше војске победисмо непријатеља и тако нам се указа прилика да ми српски народни гуслари можемо певати најбоље и најокићеније песме нашем народу. Како је у нашој историји записато до данас најзаслужнији, најбољи и најславнији, од свију српских владалаца, царева и краљева, јесте велики ослободиоц Јужних Словена Краљ Петар, а после Његове смрти Његов узвишени син Његово Величанство краљ Александар, који Божијом помоћу уједини браћу Југословене.

Јуна 1934 год.
Ужице.

Гвозден Ђенић
народни гуслар.

ГУСЛАРСКА ПРИПЈЕВКА

Дуга пушка и криво гудало
Што је наше Српство очувало,
Па и гусле од јавора сува
Што нам вјеру и народ сачува,
Запјевајте танко гласовито,
Гласовито ама племенито;
Нека чује мало и велико,
Нек почује народ Србадије,
Нека чује српскога пјевача
И његове гусле јаворове,
Све у име Бога истинога
И за здравље свјетла господара,

Са Цетиња што га мајка роди,
Што Србију земљу ослободи;
Поможе му вишњи Бог једини,
Те Словене браћу уједини,
Од Босфора и Јадранског Мора,
Од Солуна па до Марибора;
Не беше му нигде срећа лоша,
Дође на гроб Обилић Милоша,
Па освети широко Косово
И поврати царство Душаново,
Што бејаше негда Немањића
И Лазара од Грбљановића.

СПОМЕНИЦА ИЗГИНУЛИМ БОРЦИМА ЗА ОСЛОБОЂЕЊЕ И УЈЕДИЊЕЊЕ

Чујте браћо Србадијо млада
Од Ужица до Солуна града,
Ко је Србин и српскога рода
И осећа шта вреди слобода,
Ако му је српска вера чиста
И верује у Бога и Христа,
Коме срце за Србијом јечи
И живот му слободан најпречи
Нек прочита ове моје речи.
Све што пишем то истина јесте,
Од дванесте па до деветнесте
Има равно седам годин' дана,
Како Срби дијеле мегдана
Са Турцима и са Бугарима
Са Швабама и још са Немцима.
Непрестано у љутоме боју
Гину храбро за слободу своју.
Нема брата кој' у борби био
А да није ране задобио,
Који није по рату ходио
Тога куршум није погодио,
Ком су здраве и ноге и руке

Тај не знаде шта су тешке муке.
Који не зна шта су муке тешке
Нека пређе Албанију пешке,
Па ћеш брате онда добро знати
Да слободу треба поштовати,
За коју нам браћа изгибоше
Док слободу нама не добише.
Многа браћа тамо отидоше,
Па се натраг кући не вратише
И куће им пусте остадоше.
А који се натраг повратише,
Многи од њих без ноге и руке,
Те да хроми по свету путују.
Тешко њима од сад па до века,
А још горе ће нема човека,
Да на време своје поље ради,
Да му деца не помру од глади.
Мајка жали свога мила сина,
Верна љуба свога домаћина,
А за жене могу касти друго,
Оне људе неће жалит' дуго;
Има жена која мужа воли,

Ал' је срце к'о мајку не боли.
Сестра жали рођенога брата,
Кад ће доћи из проклетог рата.
Млађем брату нека гаји цвеће,
Јер старији више доћи неће.
Отишли су одакле с' не враћа
И са њима многа српска браћа,
Да известе српског цара Лазу
Да на море сад Срби излазу.
На мору се српски барјак вије
Ко но брале на сред Шумадије,
Косово је сад у српској руци,
По њему се не шетају Турци.
Отишли су преко сињег мора,
Док Србину свану лепша зора.
Ал' на жалост одма се угаси
И изчезе к'о морски таласи,
С Бугарима окорелог кривца,
Јер постаде српска издајица.
Да би с' српске дочепао славе,
Он се здружи с' четири државе.
Са Турцима и царем Виљемом
И са војском бечкога ћесара,
Па поново објави нам рата.
На Србина рођенога брата
Ударише са четири стране,
Али Срби јуначки се бране,
На све стране славно дочекаше
И германску силу уставеше.
За непуне две године дана
Много Срби добише мегдана.
До јесени петнаесте године
Све Србину беше борба драга,
Док душману стиже нова снага,
Нова војска рана и џебана.
Ударише тридес'т на једнога,
Нико вишњег не помишља Бога.
Ко ће 'ваку ватру прегорети,
Ко воликој сили одолети,
До једног се мора изгнути.
Сад нам друго не остаде ништа,

Већ да своја пуштимо огњишта.
Вичан Србин кршева и пута,
Па у реду поче да оступа,
Уз долине кршеве и поља,
Док с' прилика не укаже боља.
Узмицаху вучки и хајдучки,
Нема друге, гинути се мора,
Одступише до Јадранског Мора,
Све без леба, џебане и пара
Чувајући свога Господара.
Борише се што могаху више
И душмане многе саломише,
Отаџбину своју оставише.
На мору нас дочекаше браћа,
Нова браћа из далека света.
Додаше нам доста пексимета,
У галије војску укрцаше,
На сиње нас море навезоше
До острва Крфа довезоше.
Додоше нам изобиља ране,
Бог убијо ко би нашо мане.
Гостише нас три месеца пуна,
Превезоше опет до Солуна,
Од Солуна до Кајмакчалана,
Где тек наста крвавих мегдана.
Види душман да ту шале нема,
Известише Фрању и Виљема.
Сазнадоше Немци и Маџари
И Бугари ти злотвори стари.
По Србији зулум поставише
И светиње српске поништише.
Од зулума и неправде сваке
Нико није запамтио таке.
Умукоше да певају тице,
Укидоше из часне Србије;
Па кад свака преста милостиња,
Вако тужи српска сиротиња:
„Мили Боже несретнога века,
Рђаво се живети дочека.
Ђе у кући по шест браће бјеше
Сад ту жена кућом управљаше,

Тешко наста живети се више,
Ко невоље српске да опише“.
Већ горчине чаша је препуна,
Сазнадоше браћа са Солуна,
Како Немци, Швабе и Мацари
Одузеше и веру и наду,
Протераше Србадију младу,
Било женско или мушко лице,
И у тврде затворише жице;
Затворише и цркве и школе,
Старо, младо оставише голе,
Одузеше све што Шваби треба
Да им барем оставише хлеба
Већ тераше и голе и гладне,
Од неправде да ти срце пуца,
Сиротиња да му камен туца.
На толику невољу и муку
Да бар беше кака правосуђа,
Одузеше из куће посуђа.
Тера Мацар и гладне и голе
Сви за Фрања да се Богу моле.
Сваког веша ко се Србом јави
Да и своју славу заборави.
Страшна мука, браћо није мала,
По селима подигли вешала.
Ком’ у кући како светлост сипе,
Одма Шваба бије му батине.
По двадесет по телу му туче,
Опет Србин нема да јауче.
Глас не пушта, само уздисаји,
Опет Србин неку наду гаји.
Смерно иде подигнута лица,
Србин прави није кукавица.
И ако је тешка мука свака,
Ал’ Србину судбина је така.

*

Србадија са Кајмакчалана
Борила се три године дана.
Прибраше се и заверише се
До једнога сви животе дати,

Ил’ се правим Србима не звати.
Још једном се ударити мора,
Одвуд, браћо, од Јадранског мора.
У срцу им крвца узаврела,
Подиже се Србадија цела
Једно јутро без икака свеца
Седмог дана септембра месеца.
Стаде рика убојних топова,
Стаде ука бомбе и лубарде,
Ероплани створише чудеса,
Заглуноше земљу и небеса.
Сав се Балкан љуља од потреса,
Црвен пламен веза за небеса;
Земља дрхти, небо се пролама,
Кајмакчалан сав обузе тама.
Сад на мету ко ће прије доћи,
Коме ли ће вишњи Бог помоћи;
Ко ће саде први напред поћи.
Добро Поље колико је цело
Све прекрило човечије тело.
Ту Бугари беше среће лоше,
Одупрет се Срб’ма не могоше,
Већ Србима леђа окренуше,
Много мртвих туне оставише.
Одатле их Срби потискоше,
До Бабуне брзо дотераше.
Бугари се туне уставише,
Плотунима бити отпочеше,
Да би како Србе задржали
Ал се они уставит не даше.
Већ их даље они потискоше
Куманову граду дотераше.
Бугари се туне предадоше,
Предадоше каре и топове,
Оставише рану и оружје
И Бугара тридесет хиљада.
Побјегоше Немци и Мацари
А за њим’ се Срби натурише
Чак до воде Саве дотераше.
Мало који што изнесе главу
Од стра љута поскака у Саву.

Ждере Сава без броја јунаке,
Те мацарске најбоље прваке,
Када Срби Саву пријеђоше,
Сријема се равна дохватише,
Тамо доста Србадије бјеше
Што у боју рана допадоше,
Рањене их Швабе заборавише,
Туне тужни да у жици леже.
Кад виђоше да Мацари беже
И прогоне мртве и рањене,
Из лагера Срби повикаше:
Напред нова зора нама свиће!
Да Бог живи Карађорђевиће!"
Слобода им придође у лице
Па челичне искидаше жице,
Заузеше швабске железнице,
Заузеше рану и цебану
И оружје што је за потребу.
Градовима Срби завладаше,
Поставише закон и судове,
Српске страже поставише јаке,
Брзо српске развише барјаке.
Вичу Швабе, Немци и Мацари
Где Таура, млади па и стари,
Јуче робље данас господари.
Иду Срби веселого лица,
Од Солуна стиже им коњица.
Србадија кад се састадоше,
Одма српску химну запјеваше,
Србијанско коло поиграше,
Па весело помолише Бога,
Све у здравље Петра Великога.
Бога моли Србадија млада
Јер Краљ Петар Србијом завлада,
Православне цркве пропојаше,
Изгинулу браћу споменуше.

*

Овај спомен посвећујем роду
Што падоше за златну слободу,
За слободу полетеше први,

Не жалише живота ни крви;
Јунацима с града Куманова,
Са Јадрана и Нова Пазара,
Брегалнице и воде Вардара
Са Приштине и Поља Косова,
Са Космаја и са Београда,
Сувобора и брда Рудника,
Са Јелице и са Маљен брда,
Са Гучева и са Костајника,
Са Козјака и Цера планине,
С Црне Баре и Шапца поносна,
Још ће бјасмо изгубили наду,
Са несретне Курјачице Аде,
Ће крајина бјеше у пламену,
На крваву Мачкову камену,
Сто хиљада Шваба ударише;
Ал и Срба шес пукова бјаше
Туј се двије силе ударише,
Земља горе за недељу дана!
И принц Ђорђе туј допаде рана!
Још ће паде Србадија млада
Код Прилипа и Битоља града.
Ће крв лише три године дана,
Код Соколца и Кајмакчалана;
Костурница српска се озида,
Код острва несретнога Вида
Од Битоља па до воде Дрине
И најмање српске покраине,
По Немачкој и земљи Бугарској,
По Мацарској и по Германији,
Ће год беше јадног нашег робља,
Свуда српска остадоше гробља.
На све стране посејаше кости,
Изгинуле нека Бог опрости,
Што животе своје погубише,
Док слободу нама не добише.
На хумкама нек им расте цвеће,
Српске гусле гласове разнеће,
Певачи ће српски добро знати,
Њину храброст свуда опјевати.
Да сте браћо, сви јунаци били,

За слободу живот изгубили,
Српска мајка нек узвикне свака
Црна земља нек им буде лака.
Од Солуна до Љубљане града,

Све прегази Србадија млада,
Под командом новог Обилића,
Соколова Карађорђевића.

СТРАШНО МУЧЕЊЕ И СТРАДАЊЕ ПОПА ВЕЉКА ТАНКОСИЋА

Стан' Србине да ти тугу кажем:
Кад потече вјера и невјера,
Па невјера мимо вјеру прође,
И потече умље и безумље,
Па безумље са умом завлада;
Када силни од Беча ћесаре
Сву прикупи силу и ордију,
Уз ордију рану и џебану,
У свој земљи силну спрема војну
А најпосле и' комору бојну.
Све подиже и старе, и младе
Па страшну им наредбу издаде:
„Станте мало, браћо, да чујете
И наредбе моје поштујете,
Ми смо скоро на Србију били
Преко Саве војску пребацили,
Преко Дрине Поћорекa бана,
С њим ми оде војска одабрана,
Све Германа и љутих Бошњака
Од најбољих мојијех момака,
И хусаре убојице старе,
Многу спремих џебану и рану
Да би лакше прошли на мегдану,
Јер су Срби с Турчином се били
И много су војске изгубили,
Истрошили рану и џебану,
Поломили војску на мегдану,
Остала им једна шака људи,
Гладни, голи, што за миром жуди.
Ал' су вешти мегдану и боју,
Сваки чува Отаџбину своју,
Па ми лани поломише војску
Јер невешта моја војска бјеше,

Па и они што шњом управљаше.
Сад ће с нама Немци и Маџари
На Србију сложено да удари.
Слуге моје грофи и бољари,
Сви херцези, бани и ритери,
Подићи ћу што год имам војске,
Покренућу милијун Маџара
И милијун Шваба и Латина,
И још трећи Влаха и Словака,
А четврти Срба и Бошњака,
И још пети Чеха и Пољака.
Срамота би од свијета била
Када не би та толика сила
За три дана Србе прегазила,
Подавила Србе као тиће
Раскраљила Карађорђевиће“.
Заповести издаде им ове,
Распореди војсковође нове,
Па велике покрену топове
Приведоше до границе војску,
До Дунава и до воде Саве
Распореди Немце и Маџаре,
Според Дрине и Ерцеговине
Туј притиште сила ћесарева,
А душмани браћо наши стари,
Изведоше војску и Бугари.
Једног дана и једнога часа
Затресе се земља од ужаса,
Од једанпут силна војска ова
Поче рано тући из топова,
А пешаци и сњима коњици
Прелазити поче на граници.
Свуд границом ко да земља гори,

Из воде им бију монитори,
И тремове прибавили нове,
Поче правит на води мостове,
Али Србин за луду не седи,
Све вештине ћесареве гледи,
Спрема кланце на ноћи и дану,
Јер он цабе не троши џебану.
Србин чека само добру згоду
Док душмани јурише на воду,
Из ровова српске главе вире,
И маџарске колоне сеире,
Нека Швабе, нека срећу проба,
Док га српска не дохвати бомба.
Али српски у рову пешаци
Вешто су им пласирани шанци,
Па у Бога сад имају наду,
јер с оружјем руковати знаду.
Команда им од једанпут паде,
Сваки Србин на ноге устаде,
Бомбе сваки по четири баци,
Силну ватру из ровова просу,
Док дочека тога српског госу.
Изгинуше ту редови први,
И у врелој огрезосоше крви;
Ал преко њих други, па и трећи,
Преко мртвих живи се премећу;
Да би Швабе дошли каквој слави,
Свуд провреше потоци крвави.
Види Србин мора да се гине,
Па повуче војску у планине;
У планини да он Швабу чека.
Бије Немац топом из далека;
Ал' их Србин у планини чека.
Кад пређоше Дунава и Саву,
Па ватају српску нејач саму;
Па их онда вешају и кољу,
И с тим своју испуњују вољу;
Широм иду трупе ћесареве,
До Пожеге према Драгачеву,
Ал' Бог даде те заигра муња:
Гром у српској гори проговори;

Проломише убојни топови,
Закликташе пушке митраљези,
Засијаше оштри бајонети,
Глас једнога старца у планини
Заори се међу јунацима:
„Напред браћо за част и слободу!
Напред за мнош јуриш на
душмана,
Бог је с нама и Божије име,
Ево браћо близу су душмани“.
Мили Боже на свему ти хвала,
Када плану три стотин' пушака,
Када сину триста бајонета,
У ордију јуриш учинише,
Раздвојише Швабе и Маџаре,
И стаде се крвца прољевати,
На хиљаду брзо паде глава,
И потече Морава крвава;
Свуда грми јечи и сијева.
Кад ордија виде ћесарева,
До једнога да ће изгинути,
Сва се сила натраг повратила,
Али изроди од српскога рода,
Душманину да би с' удворили,
И та тужна јадна браћа наша,
Издадоше попа арамбашу
Из Дивљаке Танкосића Вељка.
Цело редом Драгачево знаде,
Низ Мораву газе и плићаре;
По планини стазе и богазе,
Драгачевци сви га редом знаду,
Под његову дошли су команду;
Година му седамдесет пета;
Бела брада стара му не смета;
Бела коса и бијела брада,
Он је родом од Цетиња града;
Што ајдука има и ускока,
Над свима је попо четобаша,
Чим у црква литургију сврши,
Одма после иде у планину,
Крст са собом носи по планини,

Крст у десној, пушку у лијевој;
Кад је време он се Богу моли,
После тога он чету проводи;
Некад пољем некад у сред горе,
Често ваше разбија таборе;
Не можете Драгачеву прићи
Ни провести уз Мораву војску,
Нити попа уватити Вељка,
Да сву вашу поломите војску.
Страх обузе Швабе и Мацаре,
Ни се смију натраг повратити
Од ћесара свога господара,
Нит' нагнати уз Мораву војску.
Ал' се грдном јаду досетише
На две стране поделише војску,
Па кретоше правац низ Бјелицу
Низ Бјелицу и низ Чемерницу;
Другу право преко Златибора,
Низ Трудово преко Северова;
Са две стране да удари сила
Неби л' попу саломила крила.
Глас допаде попу у планину,
Силна војска да је ударила
Низ Бјелицу и низ Чемерницу,
Низ Трудово преко Северова.
Он по гори искупи дружину:
„Браћо моја, јоште ове ноћи,
Одавде се морамо повући!"
Сваком редом казује улице,
Правац нам је преко Ивањице;
Да ми овде не гинемо цабе,
Јер су наске опколиле Швабе.
Браћо моја, јоште би се били
Ал' нам народ у невољи цвили“.
Дигоше се браћа уз планину,
Уз Мораву преко Ивањице,
Са другом се браћом саставише,
Састаше се под барјак јунаци,
Сваки попу пољубио руку,
Он их храбри, клонуте им не да,
Бог је реко да овога века

Ваку судбу да Србин дочека,
„Ви јунаци што сте моји били,
Сад другоме под команду пали,
Ви слушајте свога команданта,
Поштујте га ко рођеног брата;
Он о вама бринути се мора,
И чувати преко ових гора,
Сваке ноћи па и сваким даном,
Снабдевати раном и цебаном,
Јер овуде нису добри пути,
Напашће нас љути Арнаути,
Кроз гудуре и тијесне кланце,
Чувајте се бар до Подгорице.
Тамо ће нас дочекати браћа,
Црногорци, мила браћа наша,
Наш пријатељ паша Есад паша“.
Мало време од тога не прође,
Поп са војском Подгорици дође;
Храбро иде али преко воље,
За Србијом срце га забоље;
Па изрече, помози нам Боже!
Путовати више се не може;
Јер ми много снага изнеможе,
И године прошле су ми многе,
Па ме зато издадоше ноге.
Старо тело па увело лице,
Поп у Скадру паде у болницу,
Јануара првога месеца,
Ту допаде у ропство код Немца,
Па га браћо, ова туђа вера,
Протераше чак до Нежидера;
Па и тамо беше среће лоше,
Јер изроди наши сазнадоше;
Па не знаду за Бога ни гроту,
Да му само доскоче животу;
Па ни мало не чекају више,
Крајс команду одмах известише,
Да команда брзојавом јави,
Одма попа у окове стави,
Као муња брзојавом стиже,
Попа Вељка из друштва подиже;

Брзо њега познаше по лицу,
Бацише га одма у тамницу;
У Пшемислу највећу тврђаву,
Да он своју заборави славу,
Па ни часа не чекаше више,
Тешки оков на њ'га ударише,
Ужицу га граду спроведоше,
Крајс команди одма приведоше;
Хауз Маџар судач туне беше,
Што Ужицом градом управљаше.
Када виђе попа у окову
Па му ријеч проговори ову:
„Деде попе по истини кажи,
Јер за тебе сад милост не важи;
Одавно ја распитујем за те,
Ти си наше побио солдате;
Сад си пао ће се главом плати,
Више Српство неће пропојати,
Ни хајдучко име споменути;
Чинио си све како не ваља,
Јел' ти жао твога Петра краља“.
Стари пастир приђе њему мало,
Па му старо лице заблистало;
Смелим гласом он поче да збори,
Па пред судом оштро проговори:
„Служио сам у олтару смерно,
Бранио сам Отаџбину верно;
Моме Краљу био сам покоран,
Вашој сили био сам упоран;
Стид вас није, образа немате.
Поклали сте што било за клање,
Повешали што је за вешање,
Ви не знате Швапска луда главо,
Да је српско племе тврдоглаво,
Србином се вазда Србин звао,
Борио се, веру веровао,
Робовао и име чувао,
И падао па се подизао;
Све за правду, веру и слободу,
Тако Србин служи своме роду“.
Плану Хауз као огањ живи,

Староме се пастиру задиви;
Како збори на таквим мукама,
Велики му ланац на рукама;
И тешко му гвожђе на ногама,
А године преживео многе,
А службе га те ајдучке ноге,
А на лицу виђе да је весо,
С њега треба одкидати месо.
„Доста више не говори ништа,
Већ донес'те челична клијешта,
Терај те га тамо у тамницу
Па ће тамо он за муке знати,
Кад му стану месо откидати“.
Вртоше га на дно у тамницу,
Докопаше за лијеву руку,
Сад ћеш попо ти знати за муку;
Па од силе и њинога беса,
С мишице му откидоше меса;
Љута патња и ужасног бола,
Пастир јечи, тешки оков звечи,
А силни му Хауз довикује:
„Тако попу српском доликује,
За тебе је и то мука мала,
Сутра ћемо тебе на вешала;
Да не будеш први у дружини,
Да не водиш чету по планини;
Тебе треба српски свештениче
Смртна да се пресуда изрече:
Да с' остали на те огледају,
Да с' у какву помоћ не уздају!“
Неста дана а црна ноћ стиже,
Смрт пастиру примиче се ближе;
Тешке ране на стару човеку,
Од болова уста му се пеку;
Ладне воде да је да с' напије,
Или тешке ране да превије;
Од жеђи му грло прегорело,
И окови тешки притегнули,
И на очи навуче се тама,
На мукама у тамници сама.
Кључар тешка отворио врата,

Око њега стоје два целата;
Напред вичу да са нама пође,
Да му с' ногу поскидамо гвожђе,
Пред тамницу црни Хауз збори:
„Каурине твоја сила прође,
Са ногу му поскидајте гвожђе,
С ногу скинте притегните руке,
Да каура курталишем муке,
Знај ти попе ово није шала,
Тебе сутра чекају вешала.“
Стари пастир поносито викну:
„Ви сте звери људскога облика,
Шта чините вако од човека,
Измишљате муке понајвеће,
Смрт је за ме лијепо цвијеће!"
Један пут се умријети мора,
Око попа триста бојонета,
А улице препуне су света,
Жао свету својега пастира,
Ће остави скромна манастира,
Ал не може помоћи му ништа,
Дође јадан близу губилишта;
Поп јуначки погледа по свима,
Ће га прате са сузним очима,
Тужан народ невоља га мори,
Ал' му ништа помоћи не море;
Маџар Хауз што брже похита,
Да му смртну пресуду прочита;
Другог попа једнога погледа,
Да он попа Вељка исповеда;
Поп га други исповедат' поче,
Вељко рече: „Опрости ми оче!“
Онај други раменима слеже:

„Кажу жеље што на срцу леже;
По закону тако мора бити,
Немој тајне своје жеље крити;
Јер си брате овђе међу нама,
И тешки ти оков на рукама“.
На све стране он баци погледи,
Па јуначки поче да беседи:
„Опростите мила браћо моја,
Овде судба додели ми моја;
На Доварју на овој Голготи,
Да ми мога нестане живота;
Ви у Бога сад имајте наду,
Јер свевишњи Господ ће помоћи,
Браћа ће вам са Солуна доћи;
И слобода засијати света,
Баш на врху српског бајонета."
Ал' те речи Швабама не прија,
Још поп рече: Живела Србија;
Па још нешто говорити заче,
Целат уже на врат му намаче;
Па столицу испод њега трже,
Па с тог места уклони се брже.
Клону глава староме пастиру,
На мукама у туђим рукама,
За слободу живот му се сруши,
Тужан народ образа не суши;
Од зулума и срце га боли,
Па у себе сваки Бога моли,
Да да души покоја и мира,
Бог да прости старога пастира;
За слободу и за српска права,
Са рамена одлеће му глава;
Попу Вељку нека му је слава!

МОРАВКА ЋЕВОЈКА

Знате л' браћо није давно било
У хиљаду деветој стотини,
У петнестој по Христу години,
Кад се јарко помрачило сунце

Над Србијом славном Краљевином,
Црна тама земљу притиснула
Од Тимока па до воде Дрине,
Од Дунава па све до Вардара,

Од Вардара до врела Цетиња,
Од Цетиња до Савскога Брода,
Све је црна тама притиснула,
Кршну Босну и Херцеговину,
И јуначку ломну Гору Црну.
По тами се вију гавранови,
А над њима оро тица црна;
Оро кликће гавранови гракћу,
А под њима сиротиња пишти;
Све пропишта велико и мало,
Само што се Србином назвало
У Србији земљи ојађеној.
А кад беше године шеснесте,
Браћо моја у пролеће рано,
Поранила Моравка ђевојка
У пролеће на Светога Ђорђа,
Рано шета боса по ливади.
Сама себи вако проговара;
„Еј Мораво шта си дочекала
Кад на тебе није никог нема,
Ни на њиви нити на ливади,
Ни у гори са мном да говори,
Нема села ђе су била прела,
Сад ту нема славе ни веселја;
Сами коњи вриште без јунака,
А ђевојке вену без момака;
Тужни момци жалосна им мајка
Обукли су и сукње и реклу,
Само да му главу не осеку.
А девојке па и младе снаше,
Швабе кажу све је ово наше.
Еј ливадо и зелена траво,
Ко ли ће те траво покосити,
Ко ли мене младу запросити.
Па низ ваше несретне дубраве,
Ђе бијаше славе и веселја
Сад се туда јадна вију гробља,
Око гробља по гомила робља;
Љуто цвиле и у камен куну,
До три цара до три зулумћара:
Цар Виљема и Фрању Јозефа,

А највише Кобург Фердинанда.
Еј да Бог да и Богородица
Ђино дуго не трајало царство,
Ђина војска брзо изгинула,
Бритке им се сабље поломиле,
Круне им се у крв утопиле,
Они нашу сатријеше војску,
Кроз несретну земљу Албанију;
Поморише од зиме и глади
И у војсци мог брата Радула,
Мог сокола у Краљевој војсци;
Што остало гладно и уморно,
То у сиње море потопише“.

*

Док на сану ко на јави дође,
Јави јој се Светитељу Ђорђе,
На витезу коњу зеленоме,
Те јој оде светац говори:
„Сестро моја, Моравко ђевојко,
Немој сејо за то тувовати,
Лажу Немци, Швабе и Мацари,
Да побише и да поломише
И да нашу сатријеше војску.
Ја сам њојзи вођа постануо,
Чуво сам их од зиме и глади,
Док смо дошли до мора сињега;
Туј смо нашу оставили војску,
Те је мало лебом наранили,
Наранили и одморили је;
Па смо онда Бога замолили,
Вишњег Бога и светог Николу,
И дођоше са мора галије
Те ту нашу војску украсмо,
На сиње је море навезосмо;
Па сам опет Бога замолио,
Да причува на мору галије
Од тирана и од Сумарина,
Возисмо се по мору широку,
Сестро моја за недељу дана,

Намјера нас намјерила била
На зелену гору од маслине,
У сред зиме кано у сред љета,
Цвеће цваше а воће зријаше;
И та гора Крф се зовијаше
У њојзи је светитељско тело
Светог Грка, светог Спиридона,
И у њојзи многи манастири.
Ту нас сестро лепо дочекаше
Пријатељи из далека света,
Племенити Руси и Французи,
Талијани, богати Енглези;
Дадоше нам изобиља ране,
Бог' убијо ко би нашо мане.
Гостише нас три месеца дана
И на наске руо покројише,
Све зелено од чое зелене,
Све пократко са гором једнако.
Дадоше нам свијетло оружје,
Што га сестро у свијету нема,
Ни у једног цара ни у краља;
А на главе капе од челика,
Све по врху оплетене гује,
Што војника од времена чува,
Злије дане и злијег времена.
Па када се сестро зажелесмо
Отацбине свога завичаја,
Неки жели своју милу мајку,
Неки сеју и оца и мајку,
Неки богме своје домаћице,
Неки сејо нејаке дечице,
Неки богме своје јаранице.
Онда опет бога замолисмо,
Вишњег Бога и светог Николу,
Доћераше велике галије,
Те ми нашу укрцасмо војску,
На сиње је море навезосмо.
Опет сам ја Бога замолио,

Вишњег Бога и светог Николу,
Да причува на мору галије
Од тирана и од Сумарина,
Возисмо се по мору широку,
Сестро моја три бијела дана;
Војничка нас срећа нанијела
Код Солуна града бијелога,
Баш под кулу војводе Дојчина;
Ту смо нашу искрцали војску,
Разапели бијеле шаторе.
О да ти је сестро погледати
Од Солуна па до Свете Горе,
Све је српска притиснула војска:
Коњ до коња, јунак до јунака,
А шатори кано и облаци,
А оружје кано гора чарна.
А јунаци српски витезови
Добре држе преко крила пушке,
На Србију често погледају;
Када ли ће суђен данак доћи,
Кад ће сложено све на јуриш поћи.
Немој Сестро изгубити наде,
Доћиће ти од Србије војска
И довести твог брата Радула;
Твог Сокола у краљевој војсци
И донети сестро моја мила
Крсташ барјак Бошка Југовића,
И свијетлу круну Немањића.
Кад заруди зора са истока,
Кад топ пукне, Морава одјекне,
Глас се чује Карађорђевића,
А ти сестро, Моравко ђевојко,
Моли Бога јутром и вечером
Нек допадне што је чије било,
Нек допадне круна Душанова
С Немањића Карађорђевићу,
Александру сину Петровоме“.
Амин Боже, тако и Бог даде.

Литература:

1. Влаховић Митар, *О ђусларима око Моравице и Скрајџежа*, „Гласник Етнографског музеја у Београду“, књ. 13, Београд, 1938, 101–116;
2. Дробњаковић Боровоје, *О ђулама и ђусларима у златиборским Рудинама*, 138, „Гласник Етнографског музеја у Београду“, књ. 13, Београд, 1938, 138–140;
3. Ђенић Љубиша, *Ђуслари на Златибору*, Гласник Етнографског музеја у Београду“, књ. 13, Београд, 1938, 140–141;
4. Данка Лајић – Михаиловић, *Такмичење као облик јавне ђусларске праксе*, 183–202, <http://www.doiserbia.nb.rs/img/doi/1450-9814/2011/1450-98141111183L.pdf>.
5. Познановић Радослав Раде, *Ђјске народне ђјесме и ђусларска ђјрадиција у ужичком крају*, „ Традиционално усмено народно стваралаштво ужичког краја“, књ. 30, св. 1, Београд, 1988, 133–145,
6. *Цвјетови у ођњу – изђинули у рајћу 1941–1945. ђодине у ођиђини Тиђово Уђице*, Титово Уђице, 1970,
7. Гојко Шкоро, *Истђина је у именима. Сђрадали у ужичком окруђу у Друђом свейском рајћу*, Уђице, 2002.
8. Казивања и подаци добиђени од породица Драгића и Рада Ђенића из Тврдића.

Aleksandar V. SAVIĆ

GVOZDEN ĐENIĆ, FOLK MINSTREL AND HIS POEM
Memorial of the Killed Soldiers for the Liberation and Unification

Summary

Folk singer and minstrel (*guslar*) Gvozden Đenić was born in 1874 in the village of Tvrđići. His father Mladen participated in the Javor War against the Turks and was wounded at Kalipolje in 1876.

Gvozden Đenić was known throughout the Užice region by his songs that he sang to the accompaniment of the *gusle* (a Balkan musical instrument). He participated in the Battle of Cer in the First World War, and by the end of 1915 he moved to Albania with the eldest son Milić.

After the Great War, he sang folk songs and played the fiddle (*gusle*) in celebration of the Battle of Cer, where the King Aleksandar Krađorđević was present. He published a book of poems *Memorial of the killed soldiers for the liberation and unification*, which was published in 1934 in the Romanovići printing firm, in Užice.

БИБЛИОГРАФИЈЕ

Илија СМИЉАНИЋ

УЖИЧКИ КРАЈ У ПРВОМ СВЕТСКОМ РАТУ - Библиографија -

У години када се обележава стогодишњица од почетка Првог светског рата евоцира се сећање на наше храбре претке и одаје пошта жртвама ове велике трагедије. Са друге стране, поново се распламсавају расправе о злочинима и жртвама, о узроцима и кривцима за овај страшни рат. Као библиотекари, највећи допринос расветљавању историје и оживљавању сећања можемо дати систематизацијом, односно пописом релевантне грађе из ове области. Резултат може послужити као основа и бити драгоцен материјал свима који се баве истраживањем ове тематике, било као читаоци, било као научни радници.

Библиографија *Ужички крај у Првом светском рату* је библиографија публикација које за тему имају личности и догађаје у Ужицу и Ужичком крају од 1914. до 1918. године. По типу је *тематска* а по географској припадности *завичајна*. Систематизован је списак од 108 библиографских јединица за публикације издате до краја 2013. године. Ради боље прегледности, садржај је подељен у четири целине:

- Историјска дела;
- Дневници, мемоари, аутобиографије и биографије;
- Књижевна дела;
- Периодика¹.

Имајући у виду да је предметна одредница заједничка за све наслове, на крају је дат само **регистар аутора**. Свака целина је распоређена азбучним редом по презимену аутора, односно наслову. У библиографију су уврштени каталози за које је процењено да садрже значајну количину података који се односе на људе са ових простора и догађаје у Првом светском рату.

---

¹ У часописима који се баве тематиком Првог светског рата (*Рајник*, *Добровољачки гласник*, ...) може се пронаћи велики број чланака који говоре о ужичком крају. У овој библиографији издвојени су појединачно чланци из три часописа који излазе на територији Златиборског округа, а то су: *Ужички зборник*, *Историјска баштина* и *Пожешки жодшњак*.

Треба напоменути да је на подручју Златиборског округа објављено око 50 *хроника села*, у свакој од њих постоје поглавља посвећена Првом светском рату, али због ограниченог простора нису појединачно наведене у овој библиографији. У јавним установама у ужичком крају налази се и завидан број рукописа, фотографија и друге грађе која се односи на период Великог рата, а није истражена овом приликом. Свакако да се не смеју занемарити ни дигитални извори (<http://www.drustvoistoricarauzica.org.rs/>, ...), који заслужују да буду посебно обрађени јер представљају одличну базу и лако доступан извор информација из ове области.

Велики број јединица преузет је из узајамно библиографско - каталожне базе COBISS/OPAC. За обраду периодике коришћене су већ објављене библиографије *Ужичког зборника* и *Историјске баштине*. Примењени су ISBD(M) и ISBDN(CR) стандарди за обраду публикација. Уз сваку библиографску јединицу налази се и УДК (Универзална децимална класификација) број а ради лакшег претраживања у електронском каталогу и COBISS.SR – ID број.

Тематика и географска одредница публикација у овој библиографији намеће логичан закључак да се (осим неколико изузетака) сви поменути наслови могу пронаћи у фонду Завичајног одељења Народне библиотеке Ужице, па је највећи број јединица прегледан *de visu* (непосредно, са „књигом у руци“). На тај начин испуњен је један од најважнијих циљева библиографије, а то је поузданост. Сигурно је да ће се и у наредним годинама објављивати библиотечка грађа која се односи на ужички крај у Првом светском рату, што значи да ће се и ова библиографија проширивати и допуњавати.

ИСТОРИЈА

1. АНТОНИЈЕВИЋ, Миливоје

Ужичани у првом светском рату : поводом 70-годишњице / Миливоје Антонијевић. - Титово Ужице : Народни музеј, 1986 (Титово Ужице : „Димитрије Туцовић“). - 214 стр. : илустр. ; 24 cm Тираж 1.000. - Библиографија: стр. 187-190. - Регистри. (Брош.)
355.48(497.11 Užice)"1914/1918":929
COBISS.SR-ID 30979591

2. БИРО за пројектовање информационих система "Мултисофт" (Ужице)

Ужице [Мултимедија] : некад и сад / Биро за пројектовање информационих система "Мултисофт" = избор фотографија

Миодраг Мићић, Небојша Даниловић, др Раде Познанивић, =
избор текстова Миодраг Мићић, Небојша Даниловић, Олга Савић ;
носиоци целог пројекта Миодраг Мићић, Небојша Даниловић. - 1.
изд. - Ужице : Биро за пројектовање информационах система
"Мултисофт", 1997 (Hungary : VTCD). - 1 рачунарски оптички
диск : звук, боја, видео ; 12 цм

Овај диск је прављен да користи све могућности оперативног
система Microsoft Windows 95, тако да контролу звучних и видео
записа преузима сам оперативни систем. - CD-ROM "Ужице некад
и сад" садржи око 3000 страница текста, 3000 фотографија,
докумената слика и илустрација, 100 мапа, 150 табела, 100 минута
звучних и 25 минута видео записа. - Прва мултимедијална
историја у Југославији

908(497.11 Ужице)(086)

COBISS.SR-ID 92493324

3. **ВЛАХОВИЋ, Томислав С.**

Витезови Карађорђевог звезда са мачевима. Том 1, Најхрабрији
међу храбрима / Томислав С. Влаховић ; [фотографије Слободан
Кнежевић]. - 1. изд. - Београд : Т. Влаховић, 1989 (Београд :
"Радиша Тимотић"). - XXXVI, 451 стр. : илустр. ; 32 цм
Тираж 1500. - Стр. VII-VIII: Предговор/ Славко Поповић. -
Белешка о писцу: стр. 449. - Библиографија: стр. 451.

351.856.2(497.1)

COBISS.SR-ID 26039052

4. **ГЛУШЧЕВИЋ, Миодраг**

[Сто седамдесет година] 170 година прве основне школе у
Пожеги / Миодраг Глушчевић, Раде Вучићевић. - Пожега :
Основна школа "Емилија Остојић", 2009 (Пожега : Графос). - 710
стр. : илустр. ; 24 см

Тираж 500. - Стр. 5-6: Уместо предговора / Милован Мићовић. -
Напомене и библиографске референце уз текст.

373.3/.4(497.11)"1839/2009"

COBISS.SR-ID 169719308

5. **ДРНДАРЕВИЋ, Десанка**

Ратни пут ужичког четвртог пешадијског пука : од 1912-1918 :
Народни музеј Ужице, јануар 1999. / [аутор каталога Десанка
Дрндаревић ; аутор изложбе Десанка Дрндаревић и Љубица
Мацура ; фотографије Зоран Домановић и Радован Вујовић]. -

Ужице : Народни музеј, 1999 (Ужице : Графичар). - 47 стр. :
илустр. ; 24 цм
Каталог. - Тираж 500. (брош.)
940.3(497.11)
940.3:355.486(497.11)(064)(085)
355.486:940.3(497.11)(064)(085)
COBISS.SR-ID 512239521

6. **ЂЕНИЋ, Милисав Р.**

Златибор : 1912-1918 / Милисав Р. Ђенић. - Титово Ужице : М.
Ђенић, 1985 (Титово Ужице : "Д. Туцовић"). - 156 стр., [8] листова
с таблама, [1] лист с факс. : илустр. ; 21 см.
Предговор / Драгољуб Живојиновић: стр. 3-4.
940.3/.4(497.11 Златибор)"1912/1918"
949.711 Златибор "1912/1918"
COBISS.SR-ID 24548359

7. **ЂЕНИЋ, Милисав Р.**

Златибор у Великом рату / Милисав Р. Ђенић. - Чајетина :
Библиотека "Љубиша Р. Ђенић" : Културно-спортски центар, 2006
(Ужице : Графичар). - 271 стр. : илустр. ; 24 см
"Књига је посвећена деведесетгодишњици битке на Кајмакчалану"
--> прелим. стр. - Тираж 500. - Стр. 7-8: Предговор / Драгољуб Р.
Живојиновић. - Напомене и библиографске референце уз текст.
94(497.11)"1912/1918":929
355.48(497.11)"1912/1918"
COBISS.SR-ID 133927692

8. **ЂЕНИЋ, Милисав Р.**

Чајетина : до 1945. године / Милисав Р. Ђенић. - Чајетина :
Месна заједница ; Партизанске воде : Месна заједница, 1990
(Титово Ужице : "Димитрије Туцовић"). - 284 стр. : илустр. ; 21 см
908.497.11 Чајетина
940.53/.54(497.11 Чајетина)
COBISS.SR-ID 954124

9. **ЂЕНИЋ, Милисав Р.**

Златибор у прошлости / Милисав Р. Ђенић. - Титово Ужице : [б.
и.], 1983 (Титово Ужице : "Димитрије Туцовић"). - 181 стр. :
илустр. ; 21 см.
Предговор / Стеван Игњић: стр. 3-4.

949.711 Златибор
COBISS.SR-ID 21949447

10. ЂУРИШИЋ, Митар

Битка на Дрини 1914 / Митар Ђуришић. - Београд :
Војноисторијски институт, 1969 (Београд : "Србија"). - 470 стр.,
[10] пресавијених листова с геогр. картама : илустр. ; 24 cm
Тираж 2.000. - Напомене и библиографске референце уз текст. -
Библиографија: стр. 434-436. - Регистри.
(Картон)
94(497.11)"1914"
355.48(497.11)"1914"
COBISS.SR-ID 182414087

11. ИГЊИЋ, Стеван

Ариље са старих разгледница / Стеван Игњић. - Ариље :
Културни центар Ариље, 1994 (Ужице : "Димитрије Туцовић"). -
196 стр. : илустр. ; 24 cm
Тираж 1200.
77.03(497.11 Ариље)(084.12)
908(497.11 Ариље)(084.12)
COBISS.SR-ID 93197575

12. ИГЊИЋ, Стеван

Пожега са старих разгледница / Стеван Игњић ; сарадници и
консултанци Мишо Стојковић, Михаило Јешић, Александар
Радовић. - Ужице : Културно-просветна заједница, 1993 (Ужице :
"Димитрије Туцовић"). - 192 стр. : фотогр. ; 24 cm
Белешка о аутору: стр. 192.
77.03(497.11 Пожега) (084.1)
908(497.11 Пожега) (084.1)
COBISS.SR-ID 55533831

13. ИГЊИЋ, Стеван

Споменица изгинулим борцима и жртвама ратова Среза
рачанског. Део 1, 1912-1918 / Стеван Игњић. - Ужице : Савез
потомака ратника Србије 1912-1920, 2008 (Ужице : Графичар). -
286 стр. : фотогр. ; 21 cm
Тираж 300. - Стр. 277-278: Реч издавача / Љубомир Максимовић. -
Други о аутору: стр. 279-281. - Напомене и библиографске
референце уз текст. - Библиографија: стр. 162-163 и стр. 276. -

Садржи и: Споменица изгнулим борцима и жртвама Среза
рачанског. Део 2, 1941-1945 / Стеван Игњић.
341.322(497.11)"19"
355.1-058.65(497.11)"19"
COBISS.SR-ID 151655180

14. ИГЊИЋ, Стеван

Ужице са старих разгледница / Др Стеван Игњић. - Титово
Ужице : Културно-просветна заједница, 1990 (Титово Ужице :
Димитрије Туцовић). - 191 стр. : фотогр. ; 24 cm
Повратак заборављене историје / Љубомир Симовић: стр. [5-8].
908(497.11 Ужице)
COBISS.SR-ID 1024005093

15. ИГЊИЋ, Стеван, 1922-2012

Бајина Башта са старих разгледница / Стеван Игњић. - Ужице :
Културно-просветна заједница, 1991 (Ужице : "Димитрије
Туцовић"). - 183 стр. : илустр. ; 24 cm.
Тираж 1000. - Белешка о писцу: стр. 183.
(картон)
77.03(497.11 Бајина Башта)(084.12)
908(497.11 Бајина Башта)(084.12)
COBISS.SR-ID 2869260

16. ИСКРИН, Милорад

Школа на Доњој чаршији / Милорад Искрин ; [фотографија
Зоран Домановић]. - Ужице : Прва основна школа Краља Петра II,
2006 (Ужице : Графичар). - 493 стр. : илустр. ; 24 cm
Ауторова слика. - Тираж 1.000. - Белешка о аутору: стр. 489. -
Напомене и библиографске референце уз текст.
373.3/.4(497.11)
371(497.11)"18/19"
371.12(497.11)"18/19"
COBISS.SR-ID 128160012

**17. ИСТОРИЈА Титовог Ужица. 1, До 1918 / [главни и одговорни
уредник Даница Милић]. - Београд : Историјски институт ; Титово
Ужице : Народни музеј, 1989 (Титово Ужице : "Димитрије
Туцовић"). - 998 стр. ; 25 cm
Предговор / Даница Милић: стр. 5-11. - Библиографија: стр. 931-
994.**

((Пл.))
949.711 Титово Ужице(082)
COBISS.SR-ID 6973954

18. КРАСИЋ, Богић, 1949-

Војска округа ужичког у ослободилачким ратовима 1804-1918. /
Богић Красић. - Ужице : Народни музеј, 2013 (Ужице : Графичар).
- 139 стр., [23] стр. с таблама : илустр. ; 24 cm
Тираж 300. - Напомене и библиографске референце уз текст. -
Библиографија: стр. 133-137.
355.48(497.11)"1804/1918"
COBISS.SR-ID 198084364

19. ЛАЗОВИЋ, Милорад Р.

Истинска писма са предстраже на Кајмакчалану 1916 године /
Милорад Рад. Лазовић ; предговор, објашњења и поговор Младена
Ст. Ђуричића, (Саве Дринчића). - Икорс : А. Лазовић, 1973
(Windsor : Avala). - 36 стр. : фотогр. ; 21 cm
Уместо предговора / Млађа [Младен Ст. Ђуричић]: стр. 5-6. -
Место поговора / Младен Ст. Ђуричић: стр. 35-36.
94(497.7 Кајмакчалан)"1916"(044)
821.163.41-6
COBISS.SR-ID 129076231

**20. НАУЧНИ скуп "Живот и дело војводе Петра Бојовића" (1997 ;
Нова Варош)**

Живот и дело војводе Петра Бојовића : зборник радова са
Научног скупа "Живот и дело војводе Петра Бојовића" одржаног
27. јуна 1997. године у Новој Вароши и материјали са откривања
споменика у Новој Вароши 28. јуна 1997. године / [уредник
Војислав Суботић ; превод резимеа на енглески језик Слађана
Бојковић ; скице операција Оливера Павловић]. - Нова Варош :
Дом културе "Јован Томић" ; Београд : Историјски музеј Србије,
1998 (Београд : МБ Графика). - 353 стр., [4] стр. с таблама
(фотогр.) : илустр. ; 25 cm.
Тираж 1000. - Резиме на енгл. или рус. језику уз већину радова. -
Библиографија уз већину радова. - Регистри.
355(497.11):929 Бојовић, П.(082)
COBISS.SR-ID 140464647

21. **НОВИТОВИЋ, Јеротије**

Споменица изгинулих и помрлих Ариљаца у ратовима 1912-1918 године / написао и издао Јеротије Новитовић-Добрачанин. - [Б. м.] : Ј. Новитовић, [б. г.]. - 39 стр. : илустр. ; 25 см
358.1(497.11)"1912/1918"(082)
COBISS.SR-ID 139904519

22. **НОВОВАРОШКИ крај кроз историју** : Од неолита до 1941. / Мирко Ћуковић...[и др.] ; главни и одговорни уредник Војислав Суботић. - Нова Варош : [Скупштина општине Нова Варош], 1991 (б.м : б.и.). - 323 стр.,[3] : фотогр. ; 23 см
Прилози: стр. 287-321. - Речник мање познатих речи: стр. 323. (Картон.)
94(497.11)".../1941"
908(497.11)
COBISS.SR-ID 1024104095

23. **ОБРАДОВИЋ, Раде Ђ.**

Славно војевање : записи о херојству српске и црногорске војске у Првом светском рату / Раде Ђ. Обрадовић ; [предговор написао Љубомир В. Матовић]. - Лубнице : аутор, 1987 (Пријепоље : Милешево). - 120 стр. ; 20 цм
Ћир. - Тираж 1.000
(Брош.)
940.3/4(093.3)
COBISS.SR-ID 2399746

24. **ОКРУГЛИ сто "Ужице и ужички крај у ослободилачким ратовима Србије 1912-1918. године" (2008 ; Ужице)**

Ужице и ужички крај у ослободилачким ратовима Србије 1912-1918. : зборник радова са Округлог стола 17. октобра 2008. године / [редакциони одбор Раде Познановић ... и др.]. - Ужице : Градски одбор потомака ратника 1912-1920. "Мајор Коста Тодоровић" : Ђ. Пилчевић, 2011 (Ужице : Братис). - 212 стр. : илустр. ; 21 см
Тираж 300. - Напомене издавача [Ђорђа Пилчевића]: стр. 3-4. - Напомене и библиографске референце уз текст. - Библиографија уз поједине радове.
94(497.11)"1912/1918"(082)
355.48(497.11)"19"(082)
COBISS.SR-ID 183217932

25. ПАВЛОВИЋ, Живко Г.

Битка на Колубари. Део 1, Дефанзивна битка. Св. 1 / од Живка Г. Павловића. - [Београд] : Српска Краљевска Академија, 1928 (Београд : Штампарија "Св. Сава", М. Сладековића). - XX, 464 стр. ; 23 см. - (Посебна издања ; књ. 49. Друштвени и историски списи ; књ. 27 / Српска Краљевска Академија)
"Ова је књига издана трошком Задужбине Вељка Савића" --> насл. стр.
94(497.11)"1914"
COBISS.SR-ID 90356999

26. ПАВЛОВИЋ, Живко Г.

Рат Србије са Аустро-Угарском, Немачком и Бугарском 1915. године / Живко Г. Павловић ; уредник Јорјо Тадић. - Београд : Научно дело, 1968 (Београд : Научно дело). - [XI],944 стр., [2] пресавијена листа с геогр. картом ; 25 см. - (Посебна издања / Српска академија наука и уметности ; књ. 421. Одељење друштвених наука ; књ. 64)
На спор. насл. стр.: La guerre de la Serbie avec l'Autriche-hongrie, l'Allemagne et la Bulgarie en 1915. - Тираж 1.000. - Регистри.
94(497.11)"1915"(093.2)
COBISS.SR-ID 155032327

27. ПАВЛОВИЋ, Иван С.

Из наше офанзиве 1914. : бој на Крстацу изнад Пожеге 22. новембра 1914 године. / Ив. С. Павловић. - Нови Сад : Штампарија Јовановић и Богданов, 1928. - 66 стр. ; 22 см
П. о.: Прилог Летопису М. С.; књ. 316, св. 1.
940.414.971.1"1914"(041)
COBISS.SR-ID 13135111

28. ПАВЛОВИЋ, Иван С.

Из наше офанзиве 1914. године : заузеће Ужица, гоњење Аустријанаца : 25-28. новембра 1914. године / Ив. С. Павловић. - Београд : Штампарска радионица Министарства војске и морнарице, 1932. - 59 стр. ; 24 см
П.о.: Ратник.
949.711"1914"(041)
COBISS.SR-ID 42757127

29. **ПОЖЕГА и околина.** [Књ. 1] / [Михаило Зотовић, Стеван Игњић, Драгољуб Муњић]. - Пожега : Општински одбор Савеза удружења бораца народноослободилачког рата Пожеге : Градска библиотека, 1978 (Титово Ужице : "Димитрије Туцовић"). - 720 стр. : илустр. ; 25 cm
Податак о ауторима преузет са полеђине насл. листа. - Тираж 5.000. - Стр. 5-8: Предговор / Живота Марковић, Милован Босић. - Напомене и библиографске референце уз текст. - Библиографија: стр. 711-716 и уз поглавља. - Садржи: Геолошка и археолошка прошлост Пожеге / Зотовић Михаило. Пожега и околина од средњег века до Првог светског рата / Стеван Игњић. Изгинули борци у ратовима од 1912-1918. године са бившег среза пожешког / Драгољуб Муњић. Пожега и околина између два рата / Стеван Игњић
(Картон)
94(497.11 Požega)".../1941"
908(497.11 Požega)".../1941"
COBISS.SR-ID 48003335
30. **ПРВИ светски рат.** 1, Србија и Црна Гора / Богдан Гледовић ... [и др.]. - Цетиње : Обод, 1975 (Београд : Србија). - 392 стр. : илустр. ; 31 cm. - (Илустроване хронике. коло 2 ; књ. 1)
355.48:940.349.711
355.48:940.349.716
COBISS.SR-ID 138194951
31. **ПРЕПИСКА српских социјалиста у току Првог светског рата /** приредили Властимир Лапчевић, Тома Миленковић. - [1. изд.]. - Београд : Народна књига : Институт за савремену историју, 1979 (Београд : Просвета). - 389 стр. : фотогр., факс. ; 25 cm. - (Библиотека Документи и грађа)
Кор. и хрпт. ств. насл.: Преписка српских социјалиста. - Предговор / приређивачи: стр. 5-13. - Списак листова и часописа који се помињу у преписци: стр. 371-374. - Регистар личности.
329.14-051"1914/1918"(044)
COBISS.SR-ID 179067399
32. **СЕКУЛИЋ, Милисав**
Дринска дивизија : прилози за историју српске војске / Милисав Секулић. - Лозница : Регионална организација "Подриње", 2009 (Лозница : Јелнар). - 649 стр. : фотогр. ; 24 cm

Ауторова слика. - Тираж 1.000. - Милисав Секулић: стр. 648. -
Напомене и библиографске референце уз текст. - Библиографија:
стр. 642-647.

355.311.5(497.11)(091)(093.2)

94(497.11)"1914/1918"(093.2)

COBISS.SR-ID 167983628

33. **СПИСАК погинулих ратника Ужичког IV пешадијског пука „Стеван Немања“ I позива у Првом светском рату 1914 – 1918.**
- Рукопис. (Регистар рукописа бр. 25, Завичајно одељење Народне библиотеке Ужице).
34. **СПОМЕНИЦА погинулих и умрлих официра у рату 1912-1920.**
- Београд : Удружење породица погинулих и умрлих официра у рату 1912-1920, 1932 (Љубљана : Делнишка тискарна). - [74] стр. : фотогр. ; 30 cm (Платно)
94(497.11)"1912/1920"(061)
COBISS.SR-ID 512305064
35. **СПОМЕНИЦА учитељима и учитељицама изгинулим и помрлим у ратовима : 1912-1918.** [Књ. 1]. - Београд : Удружење југословенског учитељства, повереништво Београд, 1924 (Београд : "Давидовић"). - 255 стр. : илустр. ; 24 cm.
371.12(497.1)"1912/1918":929
929:371.12(497.1)"1912/1918"
COBISS.SR-ID 21512711
36. **СПОМЕНИЦА учитељима и учитељицама изгинулим и помрлим у ратовима : 1912-1918.** Књ. 2. - Београд : Удружење југословенског учитељства, повереништво Београд, 1926 (Београд : Уједињење). - 199 стр. : илустр. ; 24 cm.
371.12(497.1)"1912/1918":929
COBISS.SR-ID 84878855
37. **СТОЈИЋЕВИЋ, Александар М.**
Од Куманова до Доброга Поља : 1912-1918 / Александар М. Стојићевић. - Београд : Државна штампарија Краљевине Југославије, 1934. - 159, XIV стр. : илустр. ; 25 cm
949.711"1912/1918"
COBISS.SR-ID 44380167

38. **ТУЦОВИЋ, Димитрије**

Сабрана дела. Књ. 8 / Димитрије Туцовић ; приредио Младен Вукомановић. - Београд : Рад, 1980 (Београд : Просвета). - 368 стр. ; 20 см. - (Дела српских социјалиста / Институт за историју радничког покрета Србије)
Стр. 357-368: Животописне белешке / Сергије Димитријевић.
329 14(497.11):929 Туцовић Д.
323(497.11)"19"
821.163.41-6
COBISS.SR-ID 115767559

39. **ЋИРИЋ, Живан Л.**

Старо Ужице у записима / Живан Л. Ћирић. - Титово Ужице : Народна библиотека "Едвард Кардељ", 1985. - 171 стр. : илустр. ; 24 см
Стране и мање познате речи: стр. 161-164. - Регистар личних имена; Регистар географских имена.
949.711
886.1-922(082)
COBISS.SR-ID 96624903

40. **УЖИЦЕ, настанак и развој** : културно-историјски преглед / [аутори изложбе Алексић Мара...[и др.] ; аутори уводних текстова Алексић Мара...[и др.] ; превод на енглески језик Љиљана Ковачевић]. - Ужице : Народни музеј, 1994 (Ужице : "Димитрије Туцовић"). - 80, XLVI стр. : фотографије ; 22 цм. - Тираж 500. - Summaries. - Библиографија: стр. 67-77.
908(497.11 Ужице)(082)
930.85(497.11)(082)
COBISS.SR-ID 31275788

41. **УЖИЧКА гимназија** : 1839-1989. / Стеван Игњић, Милутин Пашић, Војислав Лазовић и Драгутин Кораћ. - Титово Ужице : Гимназија "Миодраг Миловановић Луне", 1989 (Титово Ужице : Вести). - 645 стр. : илустр. ; 23 см
Тираж 2000.
373.54(497.11)(091)
COBISS.SR-ID 217356

42. **ЧЕЛИКОВИЋ, Радојко**

Косјерски крај у прошлости / Радојко Раде Челиковић. -

Косјерић : Удружење ратника ослободилачких ратова од 1912-1920. године и њихових потомака - Подружница Косјерић, 2002 (Београд : Белпак). - 675 стр. : илустр. ; 25 cm
Ауторова слика. - Тираж 300. - Стр. 2-3: Предговор / Миљко Радошевић. - Белешка о писцу: стр. 672. - Напомене и библиографске референце уз текст. - Библиографија: стр. 666-669. 908(497.11 Косјерић)
94(497.11)
COBISS.SR-ID 101644300

ДНЕВНИЦИ, БИОГРАФИЈЕ, АУТОБИОГРАФИЈЕ

43. АТАНАЦКОВИЋ, Малиша

Дневник : (1915-1919) : Борисав-Малиша Атанацковић / приредио Илија Мисаиловић. - Ужице : Историјски архив, 2006 (Ужице : Графичар). - 854 стр. : фотогр., факс. ; 24 cm
На спор. насл. стр.: Journal. - Ауторова слика на корицама. - Тираж 1.000. - Стр. 9-14: Ратни дневник у коме се размишља о производњи сирева / Љубомир Симовић. - Стр. 679-793: О Борисаву-Малиши Атанацковићу / Илија Мисаиловић. - Речник: стр. 799-806. - Напомене и библиографске референце уз текст. - Регистри.
94(497.11)"1915/1919"(093.3)
338:929 Атанацковић М.
821.163.41-94
COBISS.SR-ID 136103948

44. БИОГРАФСКИ лексикон Златиборског округа : Ужице, Ариље, Бајина Башта, Косјерић, Нова Варош, Пожега, Прибој, Пријепоље, Сјеница, Чајетина и Ивањица / [главни и одговорни уредник Милија Ј. Кнежевић ; сарадници лексикона (аутори одредница) Анђа Бјелић ... и др.]. - Београд : Удружење Ужичана, 2006 (Београд : Академија). - XIII, 877 стр. : фотогр. ; 25 cm Подаци о ауторима преузети из колофона. - Тираж 800. - Стр. XI-XIII: Предговор / уређивачки одбор. - Стр. [XIV]: (Извод из рецензије) / Венцеслав Глишић. - Стр. 76-77: Веснић Миленко / М. Пав.[Милун Павловић]. - Стр. 66: Васиљевић Т.[!] Мирко / Љ. М. - Стр. 279: Јојић Бранислава / О. Дод.[Обрад Додић]. - Стр. 871-872: Реч захвалности / председништво удружења Ужичана у Београду. - Библиографија уз текст. - Регистар.

929(497.11)(031)
COBISS.SR-ID 134066700

45. **БИОГРАФСКИ лексикон рачанског краја** / [главни и одговорни уредник Стаменко Стаменић]. - Бајина Башта : Завичајно удружење "Баштина", 2008 (Ужице : Графичар). - 467 стр. : фотогр. ; 24 cm
Тираж 1.000. - Стр. 7-8: Уместо предговора / Драгица Матић. - Стр. 9-10: Увод / Стаменко А. Стаменић. - Регистар. - Библиографија: стр. 460-464.
929(497.11)(031)
94(497.11)"18/19"(093.2)
COBISS.SR-ID 149452556

46. **ДРАШКИЋ, Панта М.**

Моји мемоари / Панта М. Драшкић ; приредио Душан Т. Батаковић. - Београд : Српска књижевна задруга, 1990 (Суботица : Бирографија). - 237 стр. : илустр. ; 24 cm. - (Српски мемоари ; књ. 3)
Тираж 3000. - Успомене Панте М. Драшкића у српској мемоарској прози / Душан Т. Батаковић: стр. 19-39.
886.1/.2-94
COBISS.SR-ID 909836

47. **ДРНДАРЕВИЋ, Десанка**

Породица Стефановић : задужбинари града Ужица / Десанка Дрндаревић. - Ужице : Музичка школа "Петар Коњовић", 2004 (Ужице : Графичар). - 241 стр. : фотогр., факс. ; 21 cm
Тираж 500. - Напомене и библиографске референце уз текст. - Каталог фотографија Малише Стефановића: стр. 189-199. - Библиографија: стр. 238. - Summary.
929.52СТЕФАНОВИЋ
371.12:929 Стефановић М.
77.034 Стефановић М.
061.27(497.11)
COBISS.SR-ID 118304268

48. **ЂЕНИЋ, Снежана**

Армијски ђенерал Крста Смиљанић / Снежана Ђенић. - 2. изд. - Чајетина : Библиотека "Љубиша Р. Ђенић", 2008 (Ужице : Графичар). - 36 стр. : фотогр. ; 21 x 21 cm

Тираж 500. - Напомене и библиографске референце уз текст. -
Sommaire.

355.083:929 Смиљанић К.

COBISS.SR-ID 151084044

49. БУРЋИЋ, Тихомир Д.

О славним Солунцима и најуспешнијим Креманцима / Тихомир
Д. Ђурђић. - Ужице : Т. Ђурђић, 2007 (Ужице : "Димитрије
Туцовић"). - 184 стр. : илустр. ; 24 cm

Ауторова слика. - Тираж 2.000. - Уместо биографије: стр. 180-181.
929(497.11)

908(497.11 Кремна)

COBISS.SR-ID 139330060

50. ЖЕНЕ - солунци говоре / Антоније Ђурић. - [1. изд.]. - Београд :
Књижевне новине, 1987 (Чачак : Литопапир). - 279 стр. : илустр. ;
24 cm. - (Изабране књиге Антонија Ђурића ; књ. 3)

821.163.41-94(082)

94(497.11)"1914/1918"

COBISS.SR-ID 85872903

51. ИВАНОВИЋ, Сениша

Ко је дивизијски генерал Светомир Ђукић / Сениша Ивановић,
Лазар Чолић. - 2. доп. изд. - Београд : [Комитет генерал Светомир
Ђукић], 2002 (Београд : Д.Т.А. Траде). - 159 стр. : илустр. ; 22 cm

На корицама стоји: Југословенски олимпијски комитет,
Југословенска олимпијска академија, Комитет генерал Светомир
Ђукић. - На корицама стоји: Сениша Ивановић, Лазар Чолић,
Стефан Илић, Слађана Мијатовић

355(497.11):929 Ђукић, S.

796.032:929 Ђукић, S.

COBISS.SR-ID 512886956

52. МАРИЋ, Љубомир, 1878-1960

Мемоари генерала и министра Љубомира Марића (1878-1960) /
Душица Бојић. - Косјерић : Општина Косјерић ; Београд :
Удружење потомака ратника 1912-1920. "Љубомир Марић", 2012
(Косјерић : "Караклајић"). - 393 стр. : илустр. ; 25 cm

Ауторкина слика. - Тираж 500. - Прилози: стр. 273-381. -

Биографија аутора: стр. [413]. - Напомене и библиографске
референце уз текст. - Библиографија: стр. 382-388. - Регистар.

355.083.4:929 Марић Ј.
94(497.11)"18/19"(093.2)
COBISS.SR-ID 189359628

53. МИЋИЋ, Љубомир

Дневник / Љубомир Мићић. - Пожега : Општински одбор
СУБНОР ; Титово Ужице : Народни музеј, 1971 (Титово Ужице :
"Димитрије Туцовић"). - 184 стр. : илустр. ; 21 cm
Ауторова слика. - Тираж 1.500. - Стр. 5-12: Реч-две о Љубу
Мићићу / Миливоје Радовановић-Фарбин. - Стр. 13-17: О овом
Дневнику / Недељко Јешић.
821.163.41-94
COBISS.SR-ID 109683975

54. ПАНТИЋ, Витомир, 1898-1919

Дневник / Витомир Пантић ; [дневник за штампу приредио
Милијан Деспотовић]. - 1. изд. - Косјерић : Општинско Удружење
потомака ратника 1912-1920 "Љубомир Марић" ; Пожега :
Књижевно друштво "Развигор", Издавачка радионица "Свитац",
2013 (Пожега : Графос). - 94 стр. : илустр. ; 21 cm
Ауторова слика. - Тираж 200. - Стр. 5-8: Ђаци српске школе у
Понсу 1916-Француска / Илија Ј. Мисаиловић. - Белешка о
аутору: стр. 93-94.
821.163.41-94
COBISS.SR-ID 196179212

55. ПЕЋИНАР, Миладин М.

Од Србије до Југославије : хроника догађаја како их је доживео
и оценио један савременик / Миладин Пећинар. - Београд :
Институт за водопривреду "Јарослав Черни", 2004 (Београд :
Чигоја штампа). - 247 стр. : илустр. ; 21 cm
Ауторова слика. - Тираж 500. - Стр. 5-6: Миладин из Љубиша /
Љубивоје Ршумовић. - Стр. 205-238: Миладин М. Пећинар, (1893-
1973) : биографија / Петар С. Петровић, Мирко Ј. Мелентијевић. -
Библиографија радова Миладина М. Пећинара: стр. 239-243. -
Библиографија: стр. 243. - Summary: Miladin M. Pecinar : (1893-
1973).
624:929 Пећинар М.
COBISS.SR-ID 114600716

56. ПИЛЧЕВИЋ, Ђорђе

Академски сликар Михаило Миловановић : живот и дело : 1879-1941. / Ђорђе Пилчевић. - Ужице : Арт, 1998 (Ужице : "Димитрије Туцовић"). - 225 стр. : илустр. ; 29 см
Ауторова слика. - Тираж 1000. - Убити двапут / Љубомир Симовић: стр. 8-9. - Хронологија: стр. 209-212. - Белешка о аутору: стр. 224. - Библиографија: стр. 213-218. - Извод из рецензије / Гордана Лазић: стр. 225.
75(497.11):929 Milovanović M.
COBISS.SR-ID 138607879

57. ПОЗНАНОВИЋ, Раде В.

Изгинули у ратовима 1912-1918 из ужичког округа : спомен књига поводом 80.-годишњице завршетка Првог светског рата / Раде В. Познановић. - Ужице : Историјски архив, 1998 (Ужице : Рујно). - 452 стр. : илустр. ; 24 цм
Тираж 2000. - Стр. 5-6: Језиком имена о злом времену / Стеван Игњић.
929:949.7"1912/1913"(083.81)
929:940.3/.4(497.11)(083.81)
COBISS.SR-ID 67000076

58. ПРЉЕВИЋ, Драгутин М.

Варош, људи, догађаји : сећања на старо Ужице / Драгутин М. Прљевић. - Ужице : Народна библиотека : Учитељски факултет ; Београд : Учитељски факултет, 2000 (Београд : Папирус). - 150 стр. : фотогр. ; 21 см
Слика аутора. - Тираж 500. - Белешка о аутору: стр. 149-150.
949.711
886.1/.2-94
929:93 Прљевић Д.
COBISS.SR-ID 89373964

59. РАТНИ дневници Ужичана 1912-1918. / [приредили Недељко Јешић, Драгица Матић, Видан Николић ; фото-прилоге у књизи припремила Десанка Дрндаревић]. - Ужице : Историјски архив, 1995 (Ужице : "Димитрије Туцовић"). - 515 стр. : илустр. ; 25 см.
Тираж 1.000. - Напомене уз текст. - Регистар. - Résumé.
94(497.11)"1912/1913"(093.3)
355.48(497.11)"1912/1913"(093.3)

821.163.41-94
COBISS.SR-ID 104734727

60. **СОЛУНЦИ говоре** : овако је било / [приредио] Антоније Ђурић. - Горњи Милановац : Културни центар, 1978 (Чачак : Литопапир). - 242 стр. : портрети ; 24 cm
Тираж 5.000. - Биографске белешке о борцима уз текст. (Брош.)
821.163.41-94
355.48(495)"1915/1918"(093.3)
94(497.11)"1914/1918"
94(100)"1914/1918"
COBISS.SR-ID 46548487

КЊИЖЕВНА ДЕЛА

61. **ВЕРГОВИЋ, Миодраг**

И ђаци ратују : хроника из борби на Маљену 1914 / Миодраг Верговић. - Београд : Просвета, 1956. - 150 стр. ; 17 cm. - (Библиотека Из српске прошлости : ликови и догађаји из српске прошлости ; 21)
940.3"1914"
949.711"1914"
821.163.41-94
COBISS.SR-ID 78647047

62. **ВЕРГОВИЋ, Миодраг**

И ми, ђаци ---. Књ. 1, Деветсто четрнаеста / Миодраг Верговић. - Ужице : Културно-просветна заједница, 1998 (Ужице : Рујно). - [2], 199 стр. ; 22 cm
Тираж 500. - Стр. [1-2]: Рецензија / Милутин Пашић.
821.163.41-31
COBISS.SR-ID 61747980

63. **ВЕРГОВИЋ, Миодраг**

И ми, ђаци ---. Књ. 2, А краја - нигде : (1915) / Миодраг Верговић. - Ужице : Културно - просветна заједница, 1998 (Ужице : Рујно). - 290 стр. ; 22 cm
Тираж 500.
821.163.41-31
COBISS.SR-ID 61749004

64. ВЕРГОВИЋ, Миодраг

И ми, ђаци---. Књ. 3, Туђином : (1916-1918) / Миодраг Верговић.
- Ужице : Културно-просветна заједница, 1998 (Ужице : "Рујно"). -
216 стр. ; 22 cm
Тираж 500. - Белешка о писцу / М. [Милутин] П. [Пашић]: стр.
[217-219].
821.163.41-31
COBISS.SR-ID 139456007

65. ЂУРИЧИЋ, Младен Ст.

Ој, Ужице мали Цариграде : роман ратне позадине из хиљаду
деветсто петнаесте године / Младен Ст. Ђуричић. - Београд : М. С.
Ђуричић, 1975 (Гитово Ужице : "Д. Туцовић"). - 213 стр. : илустр.
; 21 cm
821.163.41-31
COBISS.SR-ID 116617479

66. ЂУРИЧИЋ, Младен Ст.

У сенци Забучја : кад се бршљан креће ... / Младен Ст. Ђуричић.
- Ужице : Модерна штампарија Љуб. М. Романовића, 1915. - 42
стр. ; 19 cm
821.163.41-32
COBISS.SR-ID 36840719

67. РАДОВИЋ, Драгољуб М., 1895-1979

Сан и смрт редова Сивића : ратне приче из Првог светског рата /
Драгољуб М. Радовић ; приредио Слободан Радовић. - Ужице :
Народни музеј, 2008 (Ужице : Графичар). - 127. стр. : илустр. ; 20
cm
Тираж 500. - Биографска белешка: стр. 126.
(Брош.)
821.163.41-32
COBISS.SR-ID 512066721

68. СИМОВИЋ, Љубомир

Ужице са вранама : хроника, која је повремено роман, или
роман, који је повремено хроника / Љубомир Симовић. - 2. изд. -
Београд : Српска књижевна задруга ; Ужице : Културно-просветна
заједница, 1996 (Бор : Бакар). - 550 стр., [4] стр. с таблама
(фотогр.) ; 22 cm. - (Посебна издања / Српска књижевна задруга)
Тираж 1500. - Белешка о писцу: стр. 533-536.

821.163.41-94
COBISS.SR-ID 116400903

69. СМИЉАНИЋ, Драгослав

Успут --- / Д. Смиљанић. - Београд : Г. Кон, [1929] (Београд : Д. Грегорић). - 212 стр. ;
20 см.

Поводом ове књиге / Ђорђе Анђелић: стр. 209-212.

821.163.41-94
COBISS.SR-ID 46826759

70. СРЕТЕНОВИЋ, Вукадин

Ужичка војска. Део 1 / Вукадин Сретеновић. - Београд : Слобода, 1977. - 307 стр. ; 21 цм. - (Савремени писци)

COBISS.SR-ID 72421644

71. СРЕТЕНОВИЋ, Вукадин

Ужичка војска. Део 2 / Вукадин Сретеновић. - Београд : Слобода, 1977. - 353 стр. ; 21 цм. - (Савремени писци)

COBISS.SR-ID 72421900

ПЕРИОДИКА

72. AMTS-Blatt² des k. u. k. Kreiskommandos = Službeni glasnik c. i kr.

Окружног Заповедништва = Службени гласник ц. и кр. Окружног Заповедништва / uređuje Hugo Hirš. - Jg. 1, N. 1 (1. August 1916.)-jg. 3. N. 52 (15. September 1918)=God. 1, br. 1 (1. avgust 1916)-god. 3, br. 52 (15. septembar 1918). - Užice : K. u. k. Kreiskommando =Carsko i kraljevsko Okružno Zapovjedništvo =Царско и краљевско Окружно Заповедништво, 1916-1918 ([Užice] : K. u. k. Kreiskommando-Druckerei =Štamparija c. i kr. [Carskog i kraljevskog] Okružnog Zapovjedništva =Штампарија ц. и кр. [Царског и краљевског] Окружног Заповедништва). - 24 cm

Izlazi 1. i 15. svakog meseca. - Urednici: od broja 20 (1917) Valentin Krues, od broja 26 (1917) Nikola f. Ribić, od broja 31 (1917) Artur Antoš, od broja 32 (1917) Eugen Orešković, od broja 42 (1918) Stefan Tot, od broja 51 (1918) Eugen Orešković. - Vidi: Anali Leksikografskog zavoda FNRJ ; sv. 2. - Zagreb, 1955, 285. - Vidi:

---

² AMTS-Blatt је био службени гласник аустроугарске команде у Ужицу. Излазио је на немачком и на српском, латиницом и ћирилицом.

Ужичка библиографија : 1886-1993. - Ужице, 1994, 36.
34(497.11)

73. **РАТНИК** : војно-научни часопис / уредник Чедомир М. Шкекић. -
Год.1(1879)- . - Београд : Главни Ђенералштаб, 1879- . - 22 цм
Месечно
ISSN 0000-0000 = Ратник
355/359

74. **ДОБРОВОЉАЧКИ гласник** : часопис Удружења ратних
добровољаца 1912-1918, њихових потомака и поштовалаца /
одговорни уредник Радисав Ристић. - Год. 1, бр. 1 (1991)- . -
Београд (Савски трг 9/И) : Удружење ратних добровољаца 1912-
1918, њихових потомака и поштовалаца, 1991- . - 26 цм
Полугодишње
ISSN 0354-7337
355/359(497.11)
COBISS.SR-ID 24317199

75. **УЖИЧКИ зборник** : прилози за политичку, културну и
економску историју Титовог Ужица и околине / главни и
одговорни уредник Милутин Пашић. - 1972, бр. 1- . - Титово
Ужице : Историјски архив : Народни музеј, 1972- . - Илустр. ; 24 см.
Место издавања од 1991. Ужице.
ISSN 0350-8390 = Ужички зборник
08
COBISS.SR-ID 6022658

1) **Граховац, Милан П.**

Дејства Ужичког одреда 1915. године до одступања на Косово
/Милан П. Граховац .
- Белешке.-Résumé (155 стр.).
ПО: Србија – Први светски рат, 1915
Ужички одред, 1915
У: Бр. 13 (1984), стр. 145-155.
УДК 94(497.11)“194/1915”

2) **Дрндаревић, Десанка М.**

Учитељ Малиша Стефановић као ратник и фотоаматер у Првом
светском рату / Десанка М. Дрндаревић .- Белешке.- Résumé (336 стр.).
ПО: Стефановић, Малиша (1891-1968)

У: Бр. 23 (1994), стр. 313-336.
УДК 929 Стефановић М.

3) **Ђенић, Милисав Р.**

Епидемија тифуса и шпанске грознице на Златибору у време Првог светског рата / Милисав Р. Ђенић .- Белешке.- Résumé (158 стр.).
ПО: Заразне болести – Златибор (1914- 1918)
У: Бр. 14 (1985), стр. 151-158.
УДК 616-022.3(497.11 Златибор)“1914/1918”

4) **Игњић, Стеван**

Ужички IV пешадијски пук “Стеван Немања” I позива: (погинули борци у Првом светском рату) / Стеван Игњић.- Белешке.- Résumé (стр. 375- 376).
ПО: “Стеван Немања”, Ужички IV пешадијски пук – Борци, погинули (1914-1918)
У: Бр. 10 (1981), стр. 343-376.
УДК 94(497.11)“1914/1918”

5) **ПОПОВИЋ, Љубодраг А.**

Интернирци нововарошког, пријепољског краја у 1916. години : Прилози за историју ужичког краја у Првом светском рату / Љубодраг Поповић, Миодраг Глушчевић. - Résumé. - Ужички зборник 9, 1980
У: Ужички зборник. - ISSN 0350-8390. - Стр. 167-186.
94(497.11Пријепоље)"1916"
326
COBISS.SR-ID 1024093855

6) **Поповић, Љубодраг А.**

Интернирци ужичког краја у 1916. години: прилози за историју ужичког краја у I светском рату / Љубодраг Поповић, Милун Раонић.-Белешке.- Résumé (176 стр.).
ПО: Први светски рат – Ужички крај – Интернирци, 1916
У: Бр. 7 (1978), стр. 151-176.
УДК 94(497.11)“1916”

7) **Поповић, Љубодраг А.**

Прилози за историју ужичког краја у I светском рату: (становништво, пољопривреда, сточарство, шумарство, индустрија) / Љубодраг Поповић.- Белешке.- Résumé (384 стр.).

ПО: Први светски рат – Ужички крај
У: Бр. 10 (1981), стр. 377-384.
УДК 94(497.11)“1914/1918”

8) **Поповић, Љубодраг А.**

Попис интелигенције Ужичког округа за време Првог светског рата: подаци Војног Генералног Гувернмана у Србији 1916. године) / Љубодраг А. Поповић .- Белешке.- Résumé (168стр.).
ПО: Интелектуалци – Попис – Ужички крај, 1916
У: Бр. 13 (1984), стр. 157-168.
УДК 314.04(497.11)“1916”

9) **Поповић, Љубодраг А.**

Прилози за историју ужичког краја у I светском рату: (губици у становништву од 1912-1918. године) / Љубодраг А. Поповић .- Белешке.- Résumé (150 стр.).
ПО: Први светски рат – Ужички крај
У: Бр. 14 (1985), стр. 137-150.
УДК 94(497.11 Ужице)“1912/1918”

10) **Поповић, Љубодраг А.**

Прилози за историју ужичког краја у I светском рату: (становништво, пољопривреда, сточарство, шумарство, индустрија) /Љубодраг Поповић .- Белешке.- Résumé (384 стр.).
ПО: Први светски рат – Ужички крај
У: Бр. 10 (1981), стр. 377-384.
УДК 94(497.11)“1914/1918”

11) **Поповић, Љубодраг А.**

Просвета ужичког краја у I светском рату: Основне школе / Љубодраг Поповић .- Белешке.- Résumé (262 стр.).
ПО: Основне школе – Ужички крај (1914-1918)
У: Бр. 17 (1988), стр. 253-262.
УДК 373.3(497.11)“1914/1918”

12) **Радовић, Слободан**

Слике Првог светског рата у приповедној и дневничко-путописној прози Тадије П. Костића / Слободан Радовић .- Белешке.- Résumé (272 стр.).
ПО: Костић, Тадија П. (1863-1927) – Проза

У: Бр. 20 (1991), стр. 265-272
УДК 821.163.41.09-3

13) Станојевић, Данило

Љубањци и Збојштитчани у Првом светском рату / Данило Станојевић.

- Белешке. - Résumé (94 стр.).

ПО: Први светски рат Учесници (1914-1918)

У: Бр. 25/26 (1996/97), стр. 75-94.

УДК 94(497.11)“1914/1918”

14) Храбак, Богумил

Дејства добровољачко- четничких јединица у ужичкој војсци у лето 1914. године / Богумил Храбак .- Белешке.- Résumé (166 стр.).

ПО: Четници – Ужички крај, 1914

У: Бр. 9 (1980), стр. 143-166.

15) Храбак Богумил

Ужички одреди у првим недељама евакуације српске војске 1915.

године / Богумил Храбак .-

Белешке.- Résumé (59 стр.).

ПО: Србија – Историја, 1915

У: Бр. 20 (1991), стр. 47-59.

УДК 94(497.11)“1915”

76. ИСТОРИЈСКА баштина : годишњак Историјског архива у Титовом Ужицу / одговорни уредник Војислав Лазовић. - 1983, бр. 1- . - Титово Ужице : Историјски архив, 1983- . - 24 cm
Годишње. - Упоредни наслов од бр. 16 (2007?) на енгл. језику: Historical heritage. - Поднаслов: од бр. 8/9 (1994/95) годишњак Историјског архива у Ужицу; од бр. 16 (2007?) на срп. и енгл. језику: Часопис за историографију и архивистику = Historiographi and Archives Research review. - Одговорни уредници: од бр. 8/9 (1994/95) Милорад Искрин; од бр. 11/12 (2002/2003) Мирослав Дучић; од бр. 18 (2009) главни и одговорни уредник Александар В. Савић; од бр. 22 (2013) уредник Александар В. Савић. - Од бр. 8/9 (1994/95) место издавања Ужице. - Штампарије: од бр. 8/9 (1994/95) Рујно, Ужице; од бр. 10 (2000) Братис, Ужице; од бр. 11/12 (2002/2003) "Димитрије Туцовић", Ужице; од бр. 14 (2005) Графопласт, Ужице; од бр. 18 (2009) Графос, Ужице; од бр. 22 (2013) Штампарија Топаловић, Ваљево

ISSN 0352-2822 = Историјска баштина
93/94(497.11)
COBISS.SR-ID 10569484

- 1) **ГЛУШЧЕВИЋ, Миодраг Д.**
Пожежани у Првом светском рату / Миодраг Д. Глушчевић. -
Напомене и библиографске референце уз текст. - Сажетак; Summary
У: Бр. 15 (2006), стр. 109-128.
94(497.11)Пожега"1914/1918"(093.2)
355.08"1914/1918"
- 2) **ИГЊИЋ, Стеван** Симо С. Поповић (1882–1953) сведок времена /
Стеван Игњић. - Напомене и библиографске референце уз текст. -
Summary. У: Бр. 16 (2007), стр. 189-196. 94(497.11)"1912/1918"(093.3)
- 3) **ИСКРИН, Милорад** Друга српска армија Степе Степановића у Босни,
новембра 1918 / Милорад Искрин. - Илустр. - Напомене и
библиографске референце уз текст. - Summary. У: Бр. 15 (2006), стр.
99-108.
94(497.11)"1918"
94(497.15)"1918"
- 4) **МИЛИЋ, Милош** Прибелешке у борбама од 27. септембра 1916. /
Милош Милић ; приредио Александар В. Савић. - Напомене и
библиографске референце уз текст. - Summary.
У: Бр. 11/12 (2003), стр. 73-100.
821.163.41-94
94(497.11)"1915/1918"(093.3)
94(497)"1916/1918"(093.3)
- 5) **НИКОЛИЋ, Ђурђе** Забелешке Тура Николића о повлачењу српске
војске 1915. године и о животу у заробљеништву : (1916–1918) /
Недељко Јешић. - Напомене и библиографске референце уз текст. -
Summary. У: Бр. 16 (2007), стр. 197-214.
821.163.41-94 94(497.11)"1915/1918"
94(437)"1916/1918"
- 6) **Погинули**, умрли и нестали Ужичани од 1912. до 1920. према листу
„Ратник” 1921–1926. / приредио Александар В. Савић. -Напомене и
библиографске референце уз текст. -Summary.
У: Бр. 17 (2008), стр. 117-154.

929

94(497.11)"1912/1920"(05)

- 7) **ПОЗНАНОВИЋ, Раде В.** Ужички „Солунци” : према евиденцији ужичког Удружења носилаца Албанске споменице / Раде В. Познановић. - Напомене и библиографске референце уз текст. - Summary. У: Бр. 14 (2005), стр. 69-76.
94(100)"1914/1918":929(093.2)
- 8) **Сећања Гвоздена Вукомановића** учесника у Првом светском рату, из Бранежаца / приредио Војислав Лазовић. - Садржи и песме: Тамо далеко ; Долазак српске војске на Крф ; Незнани туђинче. У: Бр. 3 (1985), стр. 73-82.
821.163.41-94
94(100)"1914/1918"(093.3)
821.163.41-1
- 9) **Сећања Стевана Арсића**, резервног капетана II класе : 1914–1917 / приредио Александар В. Савић. - Напомене и библиографске референце уз текст. - Summary. У: Бр. 14 (2005), стр. 83-124.
94(100)"1914/1918"(093.3)
355:929 Arsić S.

77. ПОЖЕШКИ годишњак : прилози за политичку, војну, економску и културну историју Пожеге и околине / уредник Миодраг Д. Глушчевић. - 2001, бр. 1- . - Пожега : Народна библиотека, 2001- . - 24 цм

Годишње

ISSN 1451-0553 = Пожешки годишњак

908(497.11Пожега)(082)

COBISS.SR-ID 174474503

1) **ГАВРИЛОВИЋ, Љубо**

Носиоци Карађорђевог звезде / Љубо Гавриловић. - Белешке. - Summary

У: Пожешки годишњак. - Бр. 3 (2003), стр. 151-162.

351.856.2(497.11)

2) **ГЛУШЧЕВИЋ, Миодраг**

Пожега и Пожежани у припреми за ратове, у ратовима и за време окупације (1912-1918) / Миодраг Глушчевић. - Илустр. - Напомене и

библиографске референце уз текст. - Апстракт ; Summary
У: Пожешки годишњак - Књ. 10 (2012), стр. 35-85.
94:355.48(497.11)"1912/1918"(093.2)

3) ДРНДАРЕВИЋ, Десанка

Ратни дневник Славка Јоксимовића из фонда Народне библиотеке
Пожега / Десанка Дрндаревић. - Белешке. - Summary
У: Пожешки годишњак. - Бр. 3 (2003), стр. 121-134.
940.3/.4(497.11)
929:355 Јокимовић С.

4) ЈОКСИМОВИЋ, Славко Ј., 1893-1985

Ратни дневник 1914-1918 / Славко Ј. Јоксимовић ; приредио Недељко
Јешић. - Илустр. - Наставиће се. - Напомене и библиографске
референце уз текст
У: Пожешки годишњак. - Бр. 11 (2013), стр. 27-86.
94(497.11)"1914"(093.3)
355:929 Јоксимовић С."1914"(093.3)
821.163.41-94

5) ПОПОВИЋ, Љубодраг

Срез Пожега : прилог за историју I светског рата у Пожешком крају /
Љубодраг Поповић. - Белешке. - Summary
У: Пожешки годишњак. - Бр. 4 (2004), стр. 127-137.
94(497.11)"1914/1918"

6) ТОШИЋ, Михаило

Терор аустро-угарског окупатора над цивилним становништвом
Пожешког среза у Првом светском рату (1) / Михаило Тошић. -
Белешке. - Summary
У: Пожешки годишњак. - Бр. 3 (2003), стр. 49-76.
94(497.11)"1914/1918"

ТОШИЋ, Михаило

Терор аустро-угарског окупатора над цивилним становништвом
Пожешког среза у Првом светском рату (2) / Михаило Тошић. -
Белешке. - Summary
У: Пожешки годишњак. - ISSN 1451-0553. - Бр. 4 (2004), стр. 97-125.
94(497.11)"1914/1918"

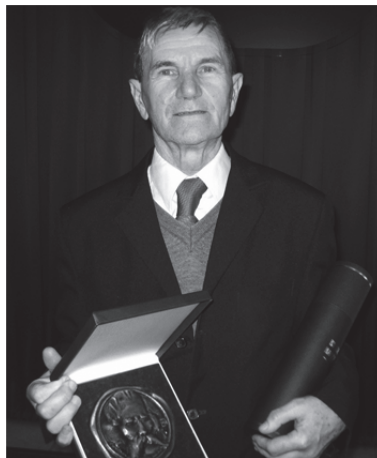
НАГРАДЕ

Бошко КОПУНОВИЋ

САЛИХ СЕЛИМОВИЋ – добитник Вукове награде за 2013. годину

Културно-просветна заједница Србије је још 1964. године, поводом обележавања стогодишњице смрти Вука Стафановића Караџића, установила Вукову награду као признање појединцима и установама за нарочите резултате постигнуте у стваралачком раду на ширењу културе, образовања и науке у Републици Србији и на свесрпском културном простору. Од тада, по устаљеној традицији и на основу Одлуке специјалног жирија, сваке године, обично 7. фебруара – дана Вуковог упокојења, додељује се до десет Вукових награда¹.

Ове, 2014. године, јубиларне по два основа: стопедесетогодишњици смрти Вука Стефановића Караџића и педесетогодишњици од установљења Вукове награде, међу десет награђених посленика на пољу културе, образовања и науке, награду високог угледа добио је и Салих Селимовић из Сјенице, професор историје у пензији, дугогодишњи директор Основне школе „Вук Караџић“ у Кладници код Сјенице, истраживач и публициста и дугогодишњи сарадник многих листова, часописа, научних публикација и установа културе међу којима и Народног музеја и Историјског архива у Ужицу.

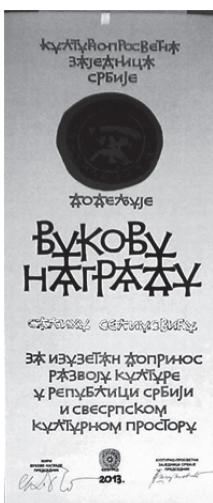

Оправдано се може рећи да је Вукова награда Салиху Селимовићу дошла у право време и у праве руке јер ју је овај културни, научни и просветитељски посленик из забитог села Кладнице, на размеђи Сјеничко-пештерске висоравни и планине Јавора, одавно заслужио као просветни рад-

¹ Марија Бишоф, *Јубилеј Вукове награде*, „Задужбина“ бр. 97, Вукова задужбина, Београд, мај 2014.

ник – историчар по струци, неуморни истраживач од пера по пасији и одавно признати публициста.

Салих Селимовић је рођен 1944. године у Тешњу, у Босни и Херцеговини. Основну школу и гимназију је завршио у родном граду, а студије историје и географије у Сарајеву. Прво просветарско намештење добија у беспутним и забаченим планинским пределима бијелополског краја, а потом на сјеничко-пештерској висоравни у Кладници код Сјенице, где као наставник историје и географије, а последњих неколико година и као директор школе ради до пензионисања. Једно време био је и на положају секретара СИЗ-а за основно образовање општине Сјеница².

Читалачкој јавности Салих Селимовић се представио седамдесетих година прошлог века чланцима и написима у дневним и периодичним листовима са темама из свакодневног живота просветних установа и житеља забитих и скоро заборављених пештерских села, као и темама мултидисциплинарног, научно-истраживачког карактера. Сарадник је листова: *Политика* – Београд, *Јединство* – Сјеница, *Брајство* – Нови Пазар, *Вести* – Ужице, *Студент* – Београд, *Просветни преглед* – Београд, *Пљевљске новине* – Пљевља, *Задужбина* (лист Вукове задужбине) – Београд. Његова истраживачка интересовања за етнолошку и историјску прошлост Рашке области, а још уже сјеничко-пештерске висоравни, уз проналажење и коришћење научне литературе и извора, резултирала су научно утемељеним и документованим истинама објављеним у бројним часописима и зборницима научних радова као што су: *Савиндан* – Пријепоље,

Изворник – Гњилане, *Гласник завичајног музеја* – Пљевља, *Чийанка Мишарског боја* – Шабац, магазин *Печаш* – Београд, *Зборник Сјенице* – Сјеница, *Новопазарски зборник* – Нови Пазар, *Брезнички записи* – Пљевља, *Милешевски записи* – Пријепоље, *Зборник Историјског музеја Србије* – Београд, *Ужички зборник* – Ужице, *Историјска баштина* – Ужице и др. Објавио је неколико књига – посебних издања: *Сјеница – Насијанак и развој до ослобођења 1912. Нова демографска кретања* – Пожега, Епоха, 2004; *Сјеница*, друго допуњено издање, *Насијанак и развој до ослобођења 1912.* – Нова демографска кретања – Ариом д. о.о. Београд 2013; *Кладница* – Нови Пазар, Музеј „Рас“, 2012; *Прилози њореклу, исламизацији, миџрационим и демографским процесима у Рашкој области*, Београд, Институт за

² Салих Селимовић, *Прилози прошлости Старе Рашке*, „Графичар“, Ужице 2013, 303

политичке студије, 2012; *Прилози прошлости Старе Рашке*, Ужице, Графичар 2013. и *Прилози прошлости Старе Рашке 2*, Ужице, Графичар 2014.³ Поред наведеног, Салих Селимовић је као увелико признат и познат историчар, научник и истраживач из Рашке области, са својим саопштењима био учесник више научних скупова организованих у Београду, Ужицу, Чачку, Краљеву, Новој Вароши, Пријепољу, Пљевљима и Подгорици.

Бавећи се збивањима на просторима Рашке области, посебно на сјеничко-пештерској висоравни, од турских освајања крајем XIV века па до савременог доба, Селимовић се одважно дотиче тема које су на овим етнички, национално и конфесионално мешовитим просторима, кроз све то време биле узроци и поводи нетрпељивости, омразе, зазирања и сумњичења, крвавих сукобљавања, а најчешће политикантских мешетарења (турска административна и управна подела Рашке области, турска територијална организација, процес исламизације, миграциона и демографска кретања и др.) чинећи их традиционално неуралгичним делом Србије. Поткрепљена документима и научном методологијом обрађена, његова истраживања и на њима заснована саопштења бацају светлост истине на сва поменута дешавања, по принципу оне народне „ни по бабу ни по стричевима...“. И та, на науци заснована и документима утемељена истина и тежња ка њој, провлачи се као црвена нит кроз целокупан Селимовићев рад. О њему академик проф. др Петар Влаховић каже да је: „... драгоцен прилог развоју наше научне мисли. Заснован је на неопходним научним изворима, архивској грађи и научно одабраној пратећој и упоредној литератури. Веома зналачки обрађује, анализира и документује збивања и друштвено историјске процесе који су се одвијали на просторима Старе Рашке од најранијих времена па све до новијег доба. Излагања су веома прегледна и приступачна и научној и широј читалачкој публици...“⁴ А Милић Ф. Петровић, историчар и архивски саветник, истиче: „... Аутор истражује простор и средину где живи, обрађује теме трајног значаја за живот на овим и не само овим просторима за које проналази поуздане историјске изворе првог реда, пише о односу коме припада и процесима који су на одређен начин и данас актуелни. У исказивању својих сазнања и резултата је одлучан и до-

³ Комплетну библиографију Салиха Селимовића је обрадио Добрило Аранитовић и она се налази у рукопису.

⁴ „Прилози пореклу, исламизацији, миграцијама и демографским процесима у Рашкој“, Институт за политичке студије, Београд 2012 – Извод из Рецензије проф. др Петра Влаховића, 342

следан. Стил му је јасан и разумљив. У његовом тексту нема нејасноћа, ни скривених мисли и прећутаних питања...“⁵

Сарадњу са установама културе у Ужицу, Салих Селимовић је започео пре двадесет две године, када му је прихваћен рад „Социогеографске карактеристике Кладнице“ и објављен 1993. године у „Ужичком зборнику“ бр. 22, тада заједничком издању Народног музеја и Историјског архива у Ужицу, док му је 2006. године рад „Исламизирани Кучи на подручју Кладнице“ био први рад објављен у „Историјској баштини“ бр. 15 као издању Историјског архива у Ужицу.

Неуморном и вредном научном и културном посленику и своме одачном сараднику, Салиху Селимовићу, који ходи стазом Вука Стефановића Карацића утртом објављивањем „Ковчежића за историју Срба сва три закона“, дугогодишњем просветитељу у Основној школи „Вук Карацић“ у Кладници и овогодишњем добитнику заслужене Вукове награде искрене честитке упућује и колектив Историјског архива у Ужицу.

---

⁵ Милић Ф. Петровић, „Од Богумила до комуниста – рецензија рукописа: Прилози прошлости Старе Рашке – књ. 2. аутора Салиха Селимовића“, С. Селимовић „Прилози прошлости Старе Рашке 2“, „Графичар“ Ужице 2014, 330.

ПРИКАЗИ

Весна ЛУЧИЋ

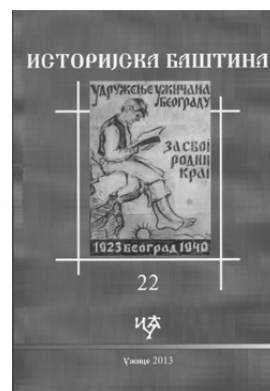
ИЗДАЊА ИСТОРИЈСКОГ АРХИВА У УЖИЦУ ЗА 2013. ГОДИНУ

Током 2013. године, ИАУ је издао двадесет и други број *Историјске баштине* – часописа за историографију и архивистику и књигу Недељка В. Радосављевића, *Ужице, град и нахија-Окружје у времену сиреха (1788–1862)*.

Историјска баштина бр. 22, уредник мр Александар В. Савић, Историјски архив, Ужице 2013, стр. 330

Овај број садржи 18 прилога распоређених у следеће тематске целине: Јубилеји (2), Чланци (7), Архивистика – Из архивских фондова (5), Прикази (2), Библиографија (1), Из Летописа Архива (1). Радови у поглављима су поређани хронолошким редом. Већину радова прати резиме на енглеском језику, као и списак извора и литературе. На крају часописа се налазе адресе аутора прилога.

Прву страницу Историјске баштине обележио је плакат Удружења Ужичана у Београду из 1940. године. Деведесетогодишњици постојања овог Удружења је посвећен први рад у Баштини, у поглављу Јубилеји. Написао га је Зоран Р. Ковачевић, књижевник и новинар, секретар Удружења. Удружење је основано 17. јуна 1923. године. Рад представља кратак преглед рада Удружења Ужичана у Београду, са освртом на битне моменте формирања и рада Удружења: кад је основано, ко су оснивачи, са којим циљем је основано, које су биле основне делатности и правила Удружења, ко су били председници Удружења, обнова рада после Другог светског рата, стање данас, као и Споменице Удружења. У прилогу су дата имена 317 оснивача Удружења.

Други јубилеј, који је обележен у овом броју, је тридесет година излажења Историјске баштине. Драгица Матић, у тексту биографског и летописног карактера *Над Историјском баштином тридесет година после*, даје кратак осврт на њене почетке: ко је покренуо и када, како, зашто, у каквим условима и у ком друштвеном и културно-историјском контексту је настала и како Баштина изгледа данас, тридесет година после. Као лектор и уредник, неко ко се бринуо о садржају и рубрикама, Драгица Матић је и најпозванија да нам остави сећање, проткано историјом о овом важном часопису наше локалне и националне историје.

Салих Селимовић, хроничар породица Пештерске висоравни и сјеничко-новопазарског краја овог пута нас упознаје са *Кладничким и Сјеничким Рожајцима*. О њиховом пореклу и доласку у овај крај остало је више предања. Њихово братство се формирало у кладничком селу Понорац, које се први пут помиње у Повељи цара Душана 1355. године. Велика већина Рожајаца су српског порекла и православне вероисповести. У дугом периоду османске владавине су се исламизовали. Данас се исељавају, углавном, према Сјеници, Сарајеву и Новом Пазару.

У раду Животе Марковића *Ужичани и покушај повратка кнеза Милоша на престо* описано је учешће Ужичана и Јована Мићића, начелника Ужичког округа у буни, средином 1840. године. У првом делу рада је описан одлазак тајне депутације код кнеза Милоша у Влашку и како је власт реаговала на то. У другом делу је описано учешће Јована Мићића у организовању Пекетине буне у лето 1840. године и како се она завршила.

Следећи рад Горана Чукића, *О „џукама“ у Ужицу 1853. године (Дражућин Мирослав Нејер)*, је један од ретких радова из историје медицине. У раду се проучава од када нека болест влада одређеним крајем, у овом случају је то пегави тифус у Златиборском округу. Те 1853. Године, када је преминуо доктор Нетер, владале су Ужичким округом куга, колера и велике красте, а његова удовица први пут помиње и тифус. Кроз анализу извештаја о смрти доктора Нетера, надлежних из различитих делова округа о појавама болести, као и кроз анализу народних назива за болести, у раду се покушава, посредно, због недостатка историјских извора, да се доступни подаци повежу са симптомима пегавог тифуса, али, коначан закључак није донет.

Следећа два рада др Душка Кузовића *Архивектура Ужица у XIX веку кућа Милоша Трифуновића* и Драгише Милосављевића *Неколико старих објеката народног зрадиљства у селима оштинине Бајина Башта* чувају од заборава оно што представља битан сегмент идентитета једног народа, одражава привредни и културни развој одређене средине, а то су кућа и огњиште.

Др Душко Кузовић описује објекат јединствене архитектуре, кућу професора, министра и председника владе Милоша Трифуновића, која је срушена 2007. године. Овим текстом и кућа и њен власник су отргнути од заборава. У раду су поред описа њене архитектуре приложени: 12 скица, 4 фотографије и сегмент Регулационог плана Ужица из 1891. године.

Рад Драгише Милосављевића се састоји из два дела. У првом се анализирају особености народног градитељства на подручју Бајине Баште. У другом делу је описано пет кућа: Ивана Злопорубовића из Перућца, Богосава Злопорубовића из Перућца, Карацића кућа из Бесеровине, Јездића куће из Бесеровине и Вукајловића кућа из Јасиковице. То су ретко сачувани примерци народног градитељства XIX века овог краја: .

Миодраг Д. Глушчевић је у свом раду *Успомена на народног трибуна Драгишу Лапчевића* подсетио на овог великана радничког покрета и носиоца социјалистичких идеја из ужичког краја. У уводном делу је укратко описао најзначајнија достигнућа Драгише Лапчевића, а у другом делу рада су дата четири текста из *Полијике*. Први текст из 1936. године је настао поводом седамдесетогодишњице рада Драгише Лапчевића, а друга три чланка из 1939. године су објављена поводом његове смрти.

Милован Лукић је у тексту *Рачански крај под окупацијом крајем 1941. и 1942. године*, описао период реокупације рачанског краја од пада Ужичке републике до краја 1942. године. Припадници расформираних партизанских јединица су се нашли на удару 10. добровољачког одреда, једне немачке чете и Пожешко-ужичког четничког одреда. У раду су, где год је било могуће, поименце наведене жртве окупаторског терора. Једни су убијани на кућном прагу, другима је суђено у Бајиној Башти и Ужицу, а треће су слали, углавном, у логор Бањицу, где су страдали. Незнатан број људи је ослобођен. Због окупације стање у Рачанском крају је било тешко: настава у школама није редовно извођена, дошао је велики број избеглица из Босне, исхрана становништва је била оскудна, а појавио се и пегави тифус. Крајем 1942. године формирана је четничка Рачанска бригада. Као прилози на крају рада су дати: списак старешинског кадра Прве четничке рачанске бригаде и факсимили: четовођа других чета и људства рачанских бригада.

Први рад у поглављу Архивистика је Зорице Арнаутовић, у ком су представљене *Црквене матичне књиге општинске Ариљске*. Са територије ариљске општине је преузето 18 црквених матичних књига из ариљске, брековачке, бјелушке и драгојевачке цркве 1987. године, а односе се на период од 1837. до 1913. године. На крају рада дат је табеларни приказ из којег се види из којих цркава су преузете које матичне књиге, који период обухватају и која села. У раду су описане књиге, издвојени коментари свеште-

ника битни за упис рођених, венчаних, умрлих, као и неке занимљивости. У ИАУ су матичне књиге груписане по општинама, па су тако приказане и у овом раду, првом од планираних, у којима ће бити приказана парохијска припадност свих села обухваћених протоколима, који се чувају у ИАУ. На крају је дат списак истраживача који су проучавали ове матичне књиге у периоду од 1999. до 2013. године.

Слободан Радовић у раду *Из архивске збирке Васе Пелагића у Универзитетској библиотеци „Светозар Марковић“ у Београду* приказује писма читалаца из ужичког краја у којима се изражавају честитке Васи Пелагићу на *Књизи за народ или Стварном домаћем учишћу*. Аутор рада је, углавном, користио тематску целину под бројем 4, из публикације *Архивске збирке Васе Пелагића*. Поред похвала, на крају прилога се наводи и мишљење професора Добросав Ружића, објављено у листу *Јавор*, којим критикује „рецепте“ самоуког лекара.

О најстаријим фондовима у ИАУ пише Милева Милошевић у тексту *Архивски фондови оштина 1839–1918. који се чувају у Историјском архиву Ужиче*. Укупно су сачувана 22 фонда општина, од којих су четири формирана приликом сређивања архивске грађе у Архиву. У раду је дат краћи преглед општина од њиховог оснивања и формирања, административно-територијалних промена, количине и обима сачуваности грађе, начина сређивања, као и урађених сумарних и аналитичких инвентара за сваку општину појединачно.

У раду Александра В. Савића, *Из годишњег извештаја Среског комитета КПС Среза ужичког за 1949. годину* је приређен извештај СК КПС Среза ужичког из фонда Архива Србије. Документ садржи 44 стране, потписао га је организациони секретар Рајко Јечменица, а састоји се од следећих тематских целина: Политичко стање у срезу, Привредне мере и политичка ситуација, Рад среског комитета КПС, Кадровска политика, Рад одељења при Среском комитету, Агитација и пропаганда, Организационо стање, Анализа рада основних партијских организација, Народни фронт, Синдикат, Антифашистички фронт жена, Народна омладина, Радне акције, Пионери, Пољопривреда, Задругарство, Земљорадничке задруге, Изградња задружних домова, Фискултура и предвојничка обука, Народна техника, Савез бораца НОР-а, Секција за културу и просвету, Секција социјалне економије, Секција за прикупљање историјског материјала, Инвалиди, Рад народне власти 1949. године, Набавка, Комунални послови и Саобраћај.

Јелена Ристановић у *Приказу архивске и мемоарске грађе Народног музеја у Ужичу* даје преглед грађе која обухвата период од почетка XIX века до краја Другог светског рата, а која се налази у Историјском одељењу Народног музеја. Грађа за наведени период садржи преко 11.500 инвен-

тарских јединица. Након уводног дела прилог је подељен на следећа поглавља: Вођење архивске грађе, Архивска грађа из првог периода: XIX век – 1941. година, Архивска грађа из другог периода: 1941–1945. година (подељена на поднасловe: Архивска грађа из 1941. године и Архивска грађа за 1942–1945. годину) и Фонд мемоарске грађе. Фонд мемоарске грађе садржи 790 инвентарских јединица у оквиру којих се налази 1090 сећања од Првог до завршетка Другог светског рата, са преко 6400 страна. Количина и разноврсност грађе су већи како се ближимо савременом добу, али у сваком случају, то су незаобилазни историјски извори у проучавању прошлости овог дела Србије.

У поглављу Прикази су два рада. У првом, Никола Бацетић представља актуелну књигу Срђана Цветковића *Између срџа и чекића (Репресија у Србији 1944–1953)*. С обзиром на читалачку публику Историјске баштине, аутор приказа се определио да илуструје процесе и појаве описане у књизи кроз животне судбине личности са простора Златиборског округа.

У другом приказу Весна Лучић је представила издања ИАУ за 2012. годину: *Историјску баштину број 21*. и две монографије Недељка В. Радосављевића: *Црква брвнара у Сечој Реци* и *Сџара црква у Субјелу*.

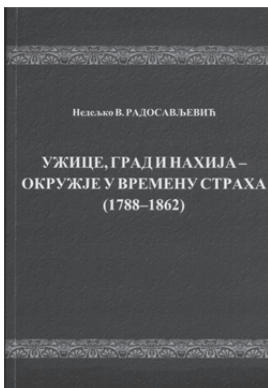
Жељко Марковић је представио *Библиографију радова из архивистике Јована Појовића*. Јован Поповић, правник и архивиста, објавио је преко 120 стручних и научних радова, како у домаћим, тако и у страним часописима. Написао је петнаест књига као аутор или коаутор.

Весна Прљевић у *Лейојису Историјског архива у Ужичу за 2012. годину*, представља активности Архива кроз следећа поглавља: Међуархивска и институционална сарадња, Саветовања, Подружница Архивистичког друштва Србије, Културно-пропагандна и образовна делатност, Промоције, Из штампе и медија, Семинари и Посете.

Већину простора овог броја Историјске баштине заузимају прилози из Архивистике, што је позитиван помак у односу на претходних неколико бројева. Развој и Архива и Баштине је условљен што потпунијим прикупљањем, сређивањем, обрадом и објављивањем архивске грађе. Надајмо се и што скоријој дигитализацији архивских докумената.

Два лепа јубилеја, деведесет година од постојања Удружења Ужичана у Београду и тридесет година излагања Историјске баштине су обележени пригодним текстовима.

Текстови из поглавља *Чланци* су разноврсни, али бих истакла два прилога везана за архитектуру Западне Србије. Они чувају од заборава примере народног градитељства, оличеног у мудрости и лепоти грађења у складу са природом, простором где се гради и наменом објеката.

Недељко В. РАДОСАВЉЕВИЋ, Ужице, град и нахија - Окружје у времену страха (1788–1862), Историјски архив, Ужице 2013, стр. 196.

Овај рад је настао као резултат истраживања на пројекту МПНТР *Европа и Срби, подстицају и искушења европске Модерне*, који се реализује у Историјском институту у Београду. Аутор др Недељко В. Радосављевић рођен у Ужицу, запослен у Историјском институту у Београду, аутор бројних књига, међу којима су многе везане за Ужице и ужички крај у XVIII и XIX веку, добар познавалац претходних истраживачких резултата са датог подручја и уз приступ разноврсним изворима по времену и месту настанка, имао је нужне предуслове да направи овакву синтезу. Рецензенти су академик Драгољуб Р. Живојиновић и научне сараднице др Ана Столић и др Александра Вулетић.

Књигу чине следећа поглавља: Увод, Глад, Страх од болести, Шума, дете, звоно (Страх од хајдучије), Власт – неком мајка, неком маћеха, Православни и муслимани, узајамни страх, Закључак (на српском и енглеском језику), Речник страних и мање познатих речи, Регистар личних имена, Регистар географских појмова, Извори и литература, и Белешка о аутору.

У уводу аутор објашњава мотиве, хронолошке и просторне одреднице, изворе – врсте, карактеристике, препреке и предуслове за рад на овој теми.

Страх, иако више медицинска и психолошка категорија, занимљива је за историчаре, јер има велику покретачку снагу, не само за појединца, већ и за друштво. Радови на истраживању страха и његове покретачке снаге до сада су у српској историографији били ретки. Иако се у самим изворима страх директно не помиње, аутор на основу њихове анализе изводи закључке. У раду су коришћени неки необјављени и бројни објављени извори, путописи, аутобиографска и мемоарска дела, чланци и расправе, енциклопедије, речници, монографије.

За хронолошки оквир узето је раздобље од 1788. године и почетка последњег хабзбуршко-османског рата, до 1862. године, када је из Ужица исељен османски гарнизон и муслиманско становништво.

Уочава се 5 главних колективних страхова: страх од глади, болести, хајдучије, власти и страх једних од других. Сваком од њих је посвећено поглавље.

Прво је анализирана глад. Од уочених појава глади, издвојићемо глад из 1819–1822. године, као и потребе за храном турског низама у борбама са Хусеином-пашом Градашчевићем 1831/1832. године, а које је морала да обезбеди Србија. Као закључак, истиче се, да је страх од глади постојао, али да масовних појава глади у ужичком округу није било до ратова у XX веку.

Страх од болести је био један од најприсутнијих. Са страхом од болести, се јављао и страх од оболелог. Лечило се на основу народне традиције и османске лекарске праксе. Посебан део у оквиру ове целине носи назив Црна смрт, која је изазивала највећи страх. Највећи замах је имала у периоду од 1813. до 1817. године. У временима када се куга приближавала границама Београдског пашалука примењиване су мере карантинске заштите. На простору Ужичког окружја био је саграђен мокрогорски карантин.

Страх од хајдучије присутан је у ужичком крају кроз цео XIX век. Појави хајдучије је погодовао рељеф, као и гранични положај Ужичке нахије. Узроци хајдучије су били различити, а од ње су страдали и муслимани и православни. Српска власт је спроводила мере за њено искорењивање. Посебна пажња је поклоњена потери и суђењу горском цару Николи Јевђовићу од 1865. до 1872. године.

Страх од власти, тј. њених носилаца, је присутан у свим временима и друштвима. За разлику од већине окружних центара Кнежевине Србије, османске структуре власти су на овом простору опстале до 1862. године. Овај период карактерише изградња српске власти и правног система, као и нестанак османских власти. Старешинско дељење правде за мање кривице вршено је на основу личне процене локалног оборкнеза и обичајног права.

Страх од других, последњи је описан у овој књизи и био је највећи. Дугогодишње узајамно неповерење и страх између припадника истог народа, а различите вере имао је посебан значај у Ужичком окружју, због јаког османског гарнизона и бројне муслиманске популације све до 1862. године. Ова два друштва су, углавном, живела једно поред другог, без жеље за већом сарадњом. Посебно се обрађују догађаји: узимање Ужица, у периоду од 1805. до 1807, отмица српске девојчице, која је држана у заробљеништву од 1815. до 1819. године и сукоби из 1862. године, који су резултирали одласком последњих османских посада из Београдског пашалука.

У закључку аутор истиче да је питање страха нова тема у српској историографији, да су многа питања остала отворена, да је сама тема сложена и могућности за њено истраживање готово неисцрпне.

ИЗ ЛЕТОПИСА АРХИВА

Весна ПРЉЕВИЋ

ЛЕТОПИС ИСТОРИЈСКОГ АРХИВА ЗА 2013. ГОДИНУ

Током 2013. године Историјски архив Ужица наставио је да кроз бројне садржаје унапређује своју основну и остале делатности и на тај начин суграђанима нуди низ значајних догађаја. Међуархивска сарадња коју има са архивима у земљи и окружењу, настављена је представљањем изложби, а учествовањем у раду архивских саветовања, разматрана су многа питања из архивистике.

Међуархивска и институционална сарадња

Изложбе

15. март

У галеријском простору Историјског архива отворена је изложба *Биџи лепа* аутора Катарине Митровић, коју је Архив преузео од Историјског музеја Србије.

О изложби је говорила в. д. директора Весна Прљевић, а изложбу је отворио Радован Ристовић, члан Градског већа задужен за културу.

Изложене фотографије углавном су из збирке београдског колекционара Милоша Јуришића, које откривају како су се „обичне“ жене пред камерама трансформисале у најразличитије типове лепотица тог времена.

Отварању изложбе присуствовао је велики број гостију и суграђана.

24. април

Обележавајући Дан Архива и 65 година рада Историјског архива Ужица у галеријском простору Архива отворена је изложба *Лођор Бањица – зашоченици ужичког краја*, коју је Архив преузео од Историјског архива Београда и на тај начин наставио досадашњу сарадњу са архивима из Србије и окружења.

Присутне госте је поздравила в. д. директора Весна Прљевић рекавши да је кроз логор Бањицу прошло 1.598 заточеника са подручја данашњих општина Ариље, Бајина Башта, Ивањица, Косјерић, Нова Варош, Прибој, Пријепоље, Ужице, Пожега и Чајетина. Смртно је страдало 443 заточеника, док су многи спроведени у друге нацистичке логоре широм окупиране Европе.

О изложби је говорио Драган Гачић, директор Историјског архива Београда, који је нагласио да је ова изложба по отварању у Београду била у Будимпешти, Горњем Милановцу и Чачку и сада у Ужицу.

Изложбу је отворио заменик градоначелника Видоје Дрндаревић, који је присутнима рекао да је и сам потомак жртве бањичког логора.

Отварању изложбе су присуствовали представници градске власти, установа културе, грађани и потомци бањичких логораша.

7. септембар

Отварање изложбе *Народна скупштина Републике Српске 1991–2011*

У галеријском простору Историјског архива отворена изложба *Народна скупштина Републике Српске 1991–2011*, коју је Историјски архив Ужица преузео од Архива Републике Српске Бања Лука. Изложба је наста-

ла заједничким радом Архива Републике Српске и Народне скупштине Републике Српске, поводом обележавања 20 година од оснивања и рада Народне скупштине Републике Српске. О изложби су говорили др Небојша Стефановић, председник скупштине Републике Србије, и мр Игор Радојичић, председник Народне скупштине Републике Српске, који је говорећи традиционалну беседу отворио изложбу.

Директор Архива Републике Српске Душан Поповић и в. д. директора Историјског архива Ужице Весна Прљевић истакли су значај међуархивске сарадње и размену искустава између два архива.

Отварању су присуствовали министар правде Никола Селаковић, градоначелник Ужица Саша Милошевић, чланови градског већа, начелник златиборског округа Драгољуб Зиндовић, председник општине Пријепоље и бројни грађани.

Изложба садржи оснивачки акт, односно одлуку о оснивању Скупштине српског народа у Босни и Херцеговини, новинске натписе, фотографије и друга значајна документа која говоре о раду Скупштине.

8. октобар

Поводом Дана Града Ужица у Историјском архиву отворена је изложба *Архивска Миладин Прљевић* аутора Ивана Марковића, коју је приредио Архив Ужица са Музејом науке и технике из Београда.

О изложби су говорили в. д. директора Архива Весна Прљевић, аутор изложбе Иван Марковић, а изложбу је отворио заменик градоначелника Видоје Дрндаревић. Присутним грађанима обратила се и кћерка архитекте Миладина Прљевића, Вера Тошић Прљевић која је са кћерком Недом присуствовала отварању.

Изложба садржи пројекте, цртеже, фотографије из породичног албума, нереализоване планове и представља историографски омаж животу и раду овом врском архитекти.

Изложбу је посетио велики број грађана, јер је градитељски опус архитекте Миладина Прљевића први пут приказан у његовом родном граду.

10. децембар

У галеријском простору Историјског архива отворена изложба *Документи о Његошу у црногорским и руским архивима*, коју је Архив Ужица преузео од Државног архива Црне Горе и Министарства културе Руске федерације.

Преузимањем изложбе отворена је сарадња између два архива са циљем да у будућности буде још плодотворнија, што је на отварању изложбе рекла директор Архива Весна Прљевић.

Са отварања изложбе *Документи о Његошу у црногорским и руским архивима*

На овај начин Архив је обележио 200 година од рођења овог великог државника и песника.

Изложба садржи сачувану Његошеву преписку докумената о догађајима и личностима које су обележиле његову епоху.

О културној заоставштини Петра Петровића Његоша говорио је директор Државног архива Црне Горе Стеван Радуновић, а изложбу је отворио Радован Ристовић, члан Градског већа задужен за културу.

Савештовања

10–12. априла

У Раденцима одржано међународно саветовање *Tehnički in vsevinski problemi klasičnega in elektronskega arhiviranja* на коме су учествовали представници архива из Словеније, Хрватске, БиХ, Србије, Аустрије, Словачке, Косова, Немачке, Италије.

Из Историјског архива Ужица скупу је присуствовао Мирослав Дучић. Теме о којима се говорило биле су из области архивске теорије и праксе и информатике.

18–19. април

Поводом обележавања 60-годишњице архивске делатности у Републици Српској приређена је свечаност у Бања Луци, где је у Банском двору одржана свечана академија и отворена изложба: *Архивско благо Републике Српске*. Осим тога, представљен је и научни часопис „Гласник удружења архивских радника Републике Српске“.

О архивској делатности у Републици Српској поводом значајног јубилеја говорио је директор Архива Душан Поповић.

Свечаности су присуствовали представници архива из Србије, Хрватске, Словеније, Македоније, као и бројни представници сродних институција.

Архив Ужица су представљали в. д. директора Весна Прљевић, Мирослав Дучић, архивски саветник, и Жељко Марковић, виши архивист. На свечаној академији уручене су захвалнице за сарадњу на очувању и заштити архивске грађе и историјског памћења, коју је у име Историјског архива примила в. д. директора Весна Прљевић.

5–7. јун

Одржан Други конгрес архивиста Босне и Херцеговине у Бихаћу, у организацији Архивистичког удружења Босне и Херцеговине и Архива Унеско – Санског кантона у Бихаћу.

Тема конгреса је била: *Архиви у савременом друштву* са подтемама
– Држава, политика и архиви
– Архиви и информацијско окружење

Намера организатора је била да се разговара о актуелним стручним, организацијским и статусним питањима архивске службе, са којима се архиви сусрећу у савременом друштву. У раду конгреса учествовали су архиви из Пожаревца, Ниша, Архива Југославије, као и архиви из БиХ, Републике Српске, Словеније, Хрватске, а из Историјског архива Ужица били су присутни в. д. директора Весна Прљевић и Драган Кнежевић.

25–27. септембар

У Тузли одржано међународно саветовање *Архивска пракса 2013* у организацији Архива Тузланског кантона и Друштва архивских запосленика Тузланског кантона на коме су учествовали представници архива из БиХ, Словеније, Хрватске, Србије, Белорусије и Граца.

Историјски архив Ужица су представљали в. д. директора Весна Прљевић, Мирослав Дучић са рефератом *Економски ефекти пријема грађе предузећа у сћечају* и Драган Кнежевић са рефератом *Послови сређивања архивске грађе преузете у току сћечаја (искуства Историјског архива у Ужицу)*.

12. децембар

У Плавој сали Скупштине Града Новог Сада, у организацији Историјског архива Града Новог Сада, одржан архивистички скуп под називом: *Проблеми разграничења фондова и валоризација архивске грађе у архивима*. Скупу су присуствовали: Весна Прљевић, Мирослав Дучић и Даница Шостар.

Подружница

5. април

Одржан састанак подружнице Архивистичког друштва Србије за архиве: Краљева, Крагујевца, Крушевца, Јагодине, Ужица, Новог Пазара и Чачка.

Састанак је одржан у Архиву Чачка, а теме о којима се говорило су биле: Регистратурско и архивистичко сређивање грађе – сигнатура, некад и сад и План интегритета, односно врста нормативних аката који недостају у архивима.

Осим тога, разговарало се и о судском пословнику, роковима чувања судских предмета и излучивању безвредног регистратурског материјала, чији су рокови чувања истекли у судовима.

Састанку су присуствовали: в. д. директора Весна Прљевић, Милева Милошевић, Даница Шостар и Жељко Марковић.

17. октобар

У Међуопштинском историјском архиву Чачак одржан је састанак подружнице Архивистичког друштва Србије за архиве Краљева, Крагујевца, Крушевца, Јагодине, Ужица, Новог Пазара и Чачка. На састанку је предложено да се упуту допис Извршном одбору Архивистичког друштва Србије са иницијативом да се настави рад Друштва.

Осим тога, разговарало се о усклађивању ценовника за накнаду услуга које Архив врши на својој територији, као и о финансирању архива од стране оснивача.

Културно-пројавна и образовна делатност

Промоције

23. април

У Историјском архиву одржана промоција *Историјске баштине* број 21. О часопису су говорили уредник мр Александар Савић, Салих Селимовић и Драгица Матић, а присутне госте је поздравила в. д. директора Весна Прљевић.

Промоција Историјске баштине 22

23. октобар

У Београду одржан Сајам књига на коме се Ужички штанд представио са својим издаваштвом. Сајам су посетили и запослени у Историјском архиву.

Из штампе и медија

22. март

У листу „Вести“ објављен текст Зорана Јеремића поводом отварања изложбе „Бити лепа“.

26. април

У листу „Вести“ објављен текст Ратне приче у коме аутор Ђорђе Пилчевић даје приказ изложбе Логор Бањица – заточеници ужичког краја.

13. септембар

У листу „Вести“ објављен текст Живот Скупштине Републике Српске аутора Жанке Ерић у коме је исцрпно приказана изложба о раду Народне скупштине Републике Српске, а аутор текста каже: Изложба приказује све преломне тренутке у двадесетогодишњој историји најмлађег европског парламента цитирајући председника скупштине Игора Радојичића „да су године рада овог парламенте све само не досадне године“.

29. октобар

На телевизији Б92 у Вестима приказан прилог о изложби Архитекта Миладин Прљевић, аутора Предрага Стојковића. О значају који постављена изложба има за град и грађане Ужица, говорила је в. д. директора Весна Прљевић, а о раду Миладина Прљевић, говорила је његова кћерка Вера Прљевић Тошић.

13. децембар

У листу „Вести“ објављен текст Документа о Његошу, у коме се говори о успостављању сарадње између Архива Ужица и Државног архива Црне Горе са Цетиња и приказаним документима о Његошу, владару, реформатору и песнику.

Награде

18. јун

Историјски архив је одлуком директора на предлог Стручног већа установио награду „Миле Чарапић“ у знак сећања на рано преминулог архивског саветника.

Награда ће се додељивати за најбољи матурски рад из завичајне историје. Награда се састоји од дипломе и комплета књига – издања Историјског архива, која је уручена у просторијама Архива ученици Милици Тошић

IN MEMORIAM

НЕУМОРНИ ТРАГАЧ ПРОШЛОСТИ

Др Радослав Раде ПОЗНАНОВИЋ (1924–2014)

Шестог маја 2014. године, у 91. години живота, преминуо је др Радослав В. Познановић, а 7. маја сахрањен на ужичком гробљу Доварје.

Поводом смрти др Рада Познановића у Историјском архиву у Ужицу организована је комеморација, на којој су говорили Весна Прљевић, директор, и историчар мр Александар В. Савић. На гробљу Доварје, у име сродника, пријатеља и поштовалаца, од Рада Познановића опростио се његов колега др Живота Марковић. Њихово познанство, дружење и пријатељство трајало је од првог разреда Ужичке гимназије, од далеке 1935. године.

* * *

Радослав Раде Познановић, рођен је у селу Гостиници код Ужица 12. јануара 1924. године. Основну школу завршио је у Рибашевини, нижу гимназију и учитељску школу у Ужицу, а Филозофски факултет у Београду, где је стекао звање доктора етнолошких наука.

Као учитељ, потом наставник и професор, службовао је у основним школама у Рачи, Високој, Миросалцима и у Ужицу; у Средњој техничкој школи, Учитељској школи и Педагошкој академији „Желимир Жељо Ђурић“. Био је просветни референт, срески школски инструктор и шеф Просветног одсека Среског народног одбора у Ариљу. Од 1953. до 1957. године био је новинар ужичких „Вести“. Сарађивао је у листовима „Политика“, „Новости“, „Задруга“ и „Просветни преглед“.

У периоду 1962–1975. године Раде Познановић је био директор Историјског архива Ужице. Као директор Архива учинио је много на преузимању архивске грађе са терена, на њеном сређивању, обиласку регистратура у општинама Златиборског округа и изради малих картотека у Архиву. Био је један од покретача, уредник и дугогодишњи члан Редакције „Ужичког зборника“ и аутор бројних прилога. Као члан Уређивачког од-

бора и заменик главног уредника дао је значајан допринос изради „Биографског лексикона Златиборског округа“. Поред тога, као културни посленик, радио је деценијама на организовању и непосредно помагао аматеризам у Рачи, Ариљу, Ужицу, Равнима, Кремнима, Гостиници, Рибашевини, Буару, Сирогојну, Рожансту и другим селима ужичког краја.

Име др Рада Познановића биће трајно забележено међу културним посленицима и чуварима културне баштине ужичког краја. Био је неуморни трагач прошлости, упорни и неуморни истраживач. Објавио је 15 књига и био сарадник и коаутор у бројним зборницима и књигама. Од његових запажених књига треба поменути: „Традиционално стваралаштво ужичког краја“ (докторска дисертација), хронике села Гостинице, Рожанства и Мачката; „Бела црква у Карану“, „Изгинули у ратовима 1912–1918. из ужичког округа“, „Ратни заробљеници из ужичког краја 1941–1945“, „Презимена ужичког краја“, „Пругом преко Шаргана“, „Руси међу Ерама“, „Нестајање једног засеока у Гостиници“...

У бројним часописима, зборницима и научним публикацијама објавио је око 70 стручних прилога. Сарађивао је у часописима „Ужички зборник“, „Историјска баштина“, „Пожешки годишњак“ и „Међај“. Писао је и бројне рецензије и предговоре за књиге других аутора.

Добитник је и неколико друштвених признања међу којима су Награда Града Ужица и Златна значка Културно – просветне заједнице Србије.

Оставио је иза себе импресивна дела. „Његове објављене књиге и радови из етнологије, историје, демографије, социологије и других дисциплина сведоче о богатству културне баштине ужичког краја. Својим вишедеценијским радом много је учинио да бројни обичаји, догађаји и личности буду отргнути од заборава и сачувани као наслеђе млађим генерацијама“¹.

У богатој заоставштини, између осталог, остала су и два значајна рукописа, који чекају издаваче: „Носиоци Карађорђевог звезда Златиборског округа“ и „Хроника села Гостинице и Губиног Дола“.

Ђорђе ПИЛЧЕВИЋ

---

¹ Из говора мр Александра В. Савића на комеморацији у Архиву.

АДРЕСЕ АУТОРА ПРИЛОГА

Др Гордана Лазић
историчар уметности
Уметничка школа
31000 Ужице

Др Милован Лукић
политиколог
Раднички батаљон 33
31000 Ужице

Мр Слободан Радовић
професор књижевности
Д. Туцовића 41
31000 Ужице

Јасминка Ђурић, МА
Народна библиотека
Краља Александра 8
31210 Пожега

Миодраг Д. Глушчевић
професор историје
М. Атанацковића
31000 Ужице

Славољуб Станковић Тале
професор историје
Цара Душана 97
18000 Ниш

Весна Лучић
професор историје
ОШ „Стари град“
31000 Ужице

Салих Селимовић
наставник историје
29. новембра б. б.
36310 Сјеница

Илија Смиљанић
библиотекар
Народна библиотека
Трг партизана 10
31000 Ужице

Бошко Копуновић
дипломирани правник
Светог Саве број 1
31000 Ужице

Ђорђе Пилчевић
публициста
Ужичке Републике 3
31000 Ужице

ИСТОРИЈСКИ АРХИВ У УЖИЦУ

Жичка 17, 31000 Ужице

e-mail: arhivue@ptt.rs
info@arhivue.org.rs

www.arhivue.org.yu

Весна Прљевић, архивски саветник

Мр Александар В. Савић, виши архивист

UDK класификација/UDC classification
Народна библиотека Србије

Превод на енглески/Translation into English
Даница ШОСТАР

Ликовно решење насловне стране/Covers designed by
Драган КНЕЖЕВИЋ

Тираж: 200 примерака/Printing: 200 copies

Штампа/Printed by
Штампарија ТОПАЛЛОВИЋ Ваљево

АДРЕСА РЕДАКЦИЈЕ
Историјски архив Ужице
Жичка 17
31000 Ужице

CIP – Каталогизација у публикацији
Народна библиотека Србије, Београд

93/94

ИСТОРИЈСКА баштина : часопис за
исторографију и архивистику = Historical
Heritage : Historiography and Archives
Research Review / главни и одговорни уредник
Александар В. Савић. - 1983, бр. 1- . -
Ужице : Историјски архив Ужице, 1983-
(Ваљево : Топаловић). - 24 cm

Годишње

ISSN 0352-2822 = Историјска баштина
COBISS.SR-ID 10569484